

acta^{3/11}

Fakulty filozofické
Západočeské univerzity v Plzni

acta 3 / 11

Fakulty filozofické
Západočeské univerzity v Plzni

FAKULTA FILOZOFICKÁ
ZÁPADOČESKÉ
UNIVERZITY
V PLZNI

Acta FF ZČU

Fakulta filozofická
Západočeská univerzita v Plzni, 2011

Prof. RNDr. Ivo Budil, Ph.D., DSc., editor, 2011

Registrace MKČR E 19585
Datum vydání: 31. 12. 2011
Vychází třikrát ročně.

ISSN 1802-0364

11 Úvod
Ivo Budil

PŘÍSPĚVKY

15 Drama and Democracy: An Exploration of Democracy
in Arthur Miller's Plays on Pilsen Stages
Ivona Mišterová

27 Dvojí život vojvodovského rodáka Aloise Filipa
(Dvě vojvodovské edice)
Marek Jakoubek

45 Vztah vědy a umění v myšlení Jana Patočky
Miloš Ševčík

59 Od „rasy“ k etnocentrismu a zpět
(Esej o souvislostech „rasové“ problematiky)
Vladimír Blažek

85 Výsledky analýzy potravinových zbytků
na pozdně středověké keramice z Plzně
Jaroslav Pavelka a Jiří Orna

101 Journey of Czechoslovak Cultural Delegation to Egypt in 1956.
“Cultural Agreement” between Egypt and the Czechoslovak Republic
Adéla Jůnová Macková

113 Instituce vezirátu.
Několik poznámek k vezírům Staré říše
Veronika Dulíková

133 Vzpomínky na Šulgiho: obraz proslulého panovníka
v mezopotamském písemnictví po pádu III. dynastie urské
Luděk Vacín

147 Středověké islámské nadace.
Rekonstrukce obsahu nadačních listin
čtyř damašských waqfů z 11.–13. století
Miroslav Melčák

169 Ať žije ministryně, poslankyně, inženýrka, profesorka...
aneb Feminizace názvů povolání ve francouzském jazyce
Dagmar Kolářiková

ROZHOVOR

195 Interview with Professor Dalia Ofer
Zbyněk Tarant

RECENZE

211 Lenka Budilová a Marek Jakoubek: Cikánská rodina a příbuzenství
Pavla Horská

215 Pavla Damohorská: Šma Jisra'el
Věra Tydlitátová

úvod

Prof. RNDr. Ivo Budil, Ph.D., DSc.

Úvodní slovo

Začátkem listopadu 2011 navštívila Fakultu filozofickou Západočeské univerzity v Plzni paní profesorka Dalia Ofer, známá izraelská historička zabývající se problematikou holocaustu a antisemitismu obecně. Na fakultě se v posledních měsících objevila řada zajímavých zahraničních přednášejících, jejichž působení vypovídá o stále výraznějším zapojení instituce do mezinárodního akademického společenství. Vystoupení profesorky Dalii Ofer nemělo význam pouze odborný, ale jak názorně ukazuje rozhovor, který je uveřejněn v tomto čísle Act FF ZČU, její život a dílo dokládá jednu důležitou skutečnost, na niž se v současném univerzitním provozu stále více zapomíná. Příliš snadno a ochotně jsme přistoupili na podmínky hry, podle nichž jsou hlavním kritériem „úspěšné“ univerzitní výuky odosobněné kvantifikátory, které svojí povahou připomínají spíše kulturu manažerského šamanismu než zralou vysokoškolskou tradici čerpající z dlouhodobé moudrosti a vzdělanosti. Zatímco dobrý šaman přinášel v minulosti archaické komunitě útěchu a léčbu, jeho samozvaný moderní „technokratický“ nástupce šíří pocit zmaru, frustrace a rozčarování z úpadku akademického prostředí. Neléčí, ale sám by měl být léčen. Prvotním duševním impulsem, který se nachází u počátku každé intelektuální činnosti, je zvědavost. Ta může být upřena do přírodního světa a směřovat k odkrytí zákonů, kterým podléhá jeho chod. Usilovná zvědavost zmíněného typu stála u zrodu moderní vědy a obrovské hmotné síly a moci, kterou moderní civilizace disponuje. Zvědavost se ale může týkat i existenciálních otázek našeho života, okolností, ve kterých se nalézáme, smyslu přítomné historické chvíle a mravních postojů, jejichž prostřednictvím se vztahujeme k bližním. Bez autentického

a živoucího sepětí s tímto typem zvědavosti jsou humanitní a sociální obory prázdným a formálním intelektuálním cvičením, mnohem pokleslejším a zbytečnějším než jakákoliv užitečná manuální práce. Studie profesorky Dalie Ofer navracují univerzitní vzdělanost k jejím existenciálním kořenům, bytostně osobnímu hledání a téměř zapomenutému (a často vysmívanému) úzkému sepětí mezi intelektuální a morální dimenzí lidské existence.

prof. RNDr. Ivo Budil, Ph.D., DSc.

příspěvky

***Ivona Mišterová
Marek Jakoubek
Miloš Ševčík
Vladimír Blažek
Jaroslav Pavelka a Jiří Orna
Adéla Jůnová Macková
Veronika Dulíková
Luděk Vacín
Miroslav Melčák
Dagmar Koláříková***

Ivona Mišterová

Drama and Democracy: An Exploration of Democracy in Arthur Miller's Plays on Pilsen Stages¹

Abstract:

The aim of this article is to analyse the rendition of democracy in Miller's plays performed on Pilsen stages in terms of the significant social and political events and developments in the second half of the 20th century. Not long after World War II, the formerly tense wartime atmosphere seemed to come back to life on the stage. To state a particular instance, All My Sons, produced on September 25, 1948 under the direction of Zdeněk Hofbauer with Ota Ornest's translation, not only mirrored the wartime era, but, in some respects, also anticipated the era that was to come. The next production of a play by Miller, A View from the Bridge, under the direction of Jiří Dalík using Jan Grossman's translation, had its premiere only in 1962. It was staged during the directorship of Václav Špidla (1959–1963), whose version of Macbeth (1963) established a short, new theatrical era in Pilsen Theatre. During Jan Fišer's directorship (1963–1969), two productions of Miller's plays were staged: Incident at Vichy (1965) and The Crucible (1967). With respect to the socio-political climate, both interpretations might have anticipated the loosening of the political atmosphere towards the late 1960s, which was nevertheless disrupted by "normalization". It is thus possible to suppose that democracy might have constituted a distinguishing feature of both

1) This study was supported by the The Czech Science Foundation Project GAČR 405/09/P035.

Ivona Mišterová

stage interpretations, but rather, there appears to be a parallel between The Crucible and the so called Jewish conspiracy within the Czech Communist Party.

The article furthermore aims to prove or disprove whether the aforementioned performances served only to entertain and educate audiences, or to voice objections to the authoritarian regime as well. Finally, the study intends to indicate the extent to which American democratic visions affected Czech theatrical interpretations.

Keywords: Arthur Miller, *All My Sons*, *A View from the Bridge*, *Incident at Vichy*, *The Crucible*, democracy, World War II, the 1950s state trials, the J.K. Tyl Theatre in Pilsen

Klíčová slova: Arthur Miller, *Všichni moji synové*, *Pohled z mostu*, *Případ ve Vichy*, *Čarodějky ze Salem*, *demokracie*, *druhá světová válka*, *politické procesy z padesátých let*, *Divadlo J. K. Tyla v Plzni*

Arthur Miller's plays have undoubtedly represented a significant segment of Pilsen theatres' repertoire since World War II. The aim of this article is to explore the rendition of democracy in Miller's plays performed on Pilsen stages in terms of the significant social and political events and developments in the second half of the 20th century. In addition, a chronological perspective will be used to argue that the productions of Miller's plays represented both an ideological and tendentious means of distributing information about the *Western* world as well as a subversive element undermining the proclaimed political unity and at the same time announcing the loosening of the political climate in Czechoslovakia in the late 1960s.²

All My Sons

Shortly after the World War II, Czechoslovakia underwent radical social and political changes. The first parliamentary elections since WWII, which took place in late May 1946, demonstrated the increasing influence of the Communist Party, confirmed by the February 1948 Communist *coup d'état* and Klement Gottwald's becoming the first Communist president. Czechoslovakia found itself under a Soviet tutelage and control, resulting in the reversal of the Marshall Plan in 1947 and a systematic Sovietization and communization of the country. Though Stalin labelled Czechoslovakia as a People's Democracy (FAWN, Rick, 2000, p. 14), in reality the society was to be atomized and reconstituted under Communist control. In order to eliminate private ownership, large

companies and agricultural lands were nationalized. Censorship was introduced and religious persecution and staff purges began. A certain political plurality typical of the period immediately after WWII was thus definitely discontinued and Winston Churchill's *Iron Curtain* (*The Sinews of Peace* speech, 1946) descended on Europe both metaphorically and virtually and shaped the development of the former Czechoslovakia for more than forty years.

The first of Miller's plays to be produced, *All My Sons*, was staged in Pilsen on September 25, 1948 under the direction of Zdeněk Hofbauer using Ota Ornest's translation. In the spirit of the post-February 1948 socio-political atmosphere and pro-Communist propaganda, the production became a means of depicting capitalism as "a great social evil" (JK, 1948, p. 5). Familial, social, and psychological aspects of the play were thus eclipsed by a considerable ideological load confronting the prosperous and ideal socialist reality with the destructive nature of capitalism transforming people into "inconsiderate, predatory, and inhuman" beings (JK, 1948, p. 5). In this simplified pattern, Joe Keller (Jaroslav Benátský) was portrayed as a prototype of Western capitalist society, though such perceived from the *socialist* standpoint. Keller hence represented a successful entrepreneur, a kind-hearted yet barefaced man whose humanity and conscience evaporated due to his incessant hunt for dollars. Contrary to Miller's own perception of the play (ABBOTSON, Susan, 2007, p. 45), Keller's death was not a failure of an imperfect individual refusing to accept his own responsibility for his actions, but rather an unavoidable consequence of the destructive power of capitalism. The ideologically biased period review,³ which is to be approached with objectivity and distance, went even further by turning the production into a manifesto and apology of social and political changes in the Czechoslovakia of the time. In the spirit of the Marxist ideology, the review (though it is not entirely evident as to the production itself) literally indicates that "[moral] suasion is not sufficient" and offers a more radical solution: social shifts must be concluded with revolutionary changes and "a scientifically reasoned way to socialism" (JK, 1948, p. 5). Though Miller was apparently an author drawn to Marxism (BIGSBY, Christopher, 2005, p. 77), the period review delimits the multilayered play – and especially the Pilsen stage production through its ideological discourse – into a portrayal of capitalism destroying and devouring its own children. Thus, Joe and Chris's awakened conscience as well as their quests for their selves in the Ibsenite sense of living in truth or lie disappears. Likewise, Keller's emphasis on his own family and business which is to be handed to his sons ("Chris ... Chris, I did it for you, it was a chance and I took it for you." [MILLER, Arthur, 1961, p. 158]) fades out and melds with Keller's profiteering. A certain shift emerges also in Kate Keller's portrayal (Marie Rintová) as a wife and mother hoping for her son's return from war though at the same

2) The analysis of particular plays is based on period reviews and the DJKT Theatre archival material.

3) The period review may be misleading in order to serve the official ideology.

time being infected with her husband's business activities. The vision of a well-situated middle-class American family was supported by Antonín Calta's set, which gave the impression of a well-furnished and notably *cold* American ambience (JK, 1948, p. 5). The whole production was marked by a presentiment of dark fatality.

It is almost impossible to grasp and unambiguously judge the 1948 production of *All My Sons*. A persuasive tone of the period review, though possibly misleading and dogmatic in its analysis of the performance, suggests a picture of a peculiar theatrical rendition of Miller's play given the time and place of its staging. It is thus conceivable that the production mediated a simplistic (and unfair) portrayal of American society.

A View from the Bridge

The 1950s were marked by tragic and disgraceful socio-political events. In 1950, Milada Horáková and several other prominent non-Communists were charged with treason and espionage and consequently sentenced to death or life imprisonment. In late 1952, the state trial against the secretary general of the Czechoslovak Communist Party Rudolf Slánský, indicted of Trotskyism and Titoism, represented an intensification of anti-Jewish persecutions throughout the Moscow sphere of influence (COX, John, 2009, p. 151). Slánský and 10 of his 13 "associates" were executed shortly after the trial. In June 1953, the promulgation of currency reform instantaneously provoked a mass protest of thousands of discontent Škoda factory workers in Pilsen, directed against the political establishment. In addition, throughout the 1950s a strict form of socialist realism slowly became the cultural norm. The plots of classical dramatic works were modernized and adapted in order to depict social and political issues.⁴

A View from the Bridge premiered on November 24, 1962 under the direction of Jiří Dalík in Jan Grossman's translation. In a polemic with a Freudian interpretation of the play, though not overemphasizing its social aspects, Dalík staged a depiction of one man's tragedy. Eddie Carbone's (Jiří Chmelař) path to self-destruction predestined by his love for his niece and resulting in the betrayal of his own creed and the people of his own *blood* was communicated through apt comments of the omnipresent Alfieri (Alois Ostr). It was not Eddie's incestuous or semi-incestuous desire, but rather a passion of an adult man for a young woman, that was a determinant factor and driving force of the production. Eddie's emotions, oscillating between love and jealousy towards Catherine, resembled in many aspects Othello's strife-torn and tormented soul. As with Othello, Eddie also listened to a treacherous insinuation, though it was one of his own mind and emotions. Chmelař portrayed Eddie as a "perversely pure" man, whose "eyes were

like tunnels" (FABIAN, František, 1962, p. 3, MILLER, Arthur, 1961, p. 45). Thus, certain ambivalence of Eddie's character, underscored by Alfieri's figurative speech, provoked ambivalent feelings of either sympathy for his actions or trepidation from their sinister consequences. The dominant theme of the production was intentionally underlined by Beatrice's (Netta Deborská) early aging and her sedentary lifestyle. Though a caring and loyal wife, her love was probably too obliging and binding for Eddie. Beatrice was nevertheless an honest woman of a strong character, trying to stop the process of her husband's disaffection and regain his love. It is significant that she eventually gained Eddie's attention at the moment of his death. Marco (Jaroslav Choc), the Italian immigrant and temporary dweller of the Carbone's flat, underwent a considerable transformation from a rigidly disciplined man into a passionate avenger ablaze with the anger and hunger for revenge, not dissimilar to Eddie then. The period review does not comment on the interpretation of the characters of Rodolpho and Catherine, which disrupts the overall presentation of the performance.

Dalík's production was the tragedy of a doomed individual. Together with Christopher Bigsby (2005, p. 207), we can argue that Eddie was a man who had the "wrong dreams and desires" and eventually was faced with his nemesis. Dalík managed to balance both psychological and social aspects of the play appropriately. The social facet was presented especially in the depiction of the grief over the thwarted lives of others. "A great power [of people] was wasted pursuing small goals: longshoremen have been waiting for a torn-up bag with coffee or a broken whiskey container the whole day." (FABIAN, František, 1962, p. 3). The social aspect of the production was marginalized, albeit not omitted. It is thus conceivable that the production did not serve the ideological function which the previous 1948 performance apparently did. Generally, the 1962 version of *A View from the Bridge* offered a somewhat traditional rendition of Miller's play featuring a tension between adulthood and youth, passion and its repression, and the inevitable disaster.

Incident at Vichy

Incident at Vichy premiered on October 17, 1965 under the direction of Václav Hartl in Jan Grossman's translation. In view of any stage production as well as the play itself, its real background, which intensifies its sense, acquires a specific function. The subject matter draws on a true story told by Dr Rudolf Loewenstein, who was hiding from the Nazis in Vichy during World War II. The Jewish psychoanalyst was temporarily taken in and kept with other detainees at the police station where he witnessed how the lucky ones were freed and allowed to leave whereas others were taken away, never to return. Though having false documents and being thus highly jeopardized, Dr Loewenstein was eventually saved through the intervention of a stranger (BIGSBY, Christopher, 2005, p. 248). Based on a true story, Miller's conception of the title protagonist Von Berg was moreover inspired by the Austrian Prince Joseph von Schwarzenberg (Joseph III [1900–1979]),

⁴ In this respect it would be inspiring to explore the production of *Death of a Salesman* that was staged at the National Theatre in Prague in 1959 with Karel Höger and Blanka Waleská.

who refused to collaborate with the Nazis and spent WWII carrying out manual labour in France. The figure of Von Berg was hence meant to represent both a political resistance as well as a cultural integrity. On the whole, the play aimed to show the destructiveness and absurdity of the Holocaust, though it was rather "the impossibility of understanding something as absolute and irrational as the Holocaust" (BIGSBY, Christopher, 2005, p. 249).

Even twenty years after WWII, the Holocaust was a synonym for the forced Aryanization, mass deportations to concentration camps, the establishment of the Theresienstadt [Terezín] ghetto, and the extermination of the Jewry. Moreover, an unspecified place of temporary detention in 1942 Vichy might have evoked the Petschek Palace in Prague, the then headquarters of the Gestapo, where the resistance members were tortured during the Nazi occupation. Broadly speaking, the atmosphere of fear, uncertainty, and pursuit might have also reminded the audiences of the considerably publicized state trials of the 1950s.

In an almost Beckettian microcosm, the individual protagonists, deprived not only of their freedom but also of their pasts and social identities, gradually reveal their true selves while waiting to learn their fate. Like Joseph K. in Kafka's *Trial*,⁵ the detained men are not given any reason for their detention, forcing them to speculate about the nature of their assumed crime and *guilt*. Be that their *ethnicity*, which is, however, never acknowledged openly, they are both symbolically and literally damned. Lebeau's question: "Does anybody know anything?" shows a desperate search for some concrete cause of detention other than their Jewishness. In addition, the confinement underscores the unlimited power of the Nazis to detain and interrogate any individual without probable cause. With a closely impending disaster, it is only the *status quo* that matters. The oscillation between awareness and repudiation of the state of affairs is further supplemented with another dimension: the guilt and responsibility of the survivor (BIGSBY, Christopher, 2005, p. 248). In addition, the contempt for the Gypsy, shared by all detainees, implies a cannibalistic projection of moral superiority that is further underlined by Leduc's claim that "even Jews have their Jews" (OTTEN, Terry, 2002, p. 138).

Though the multilayered character of the play allows for various interpretations, it is presumable that the Pilsen production stayed only on the surface of the subject matter, which resulted in a certain flatness of the performance. In her evaluation of the production, the theatre reviewer attributed a certain schematization and lack of drama to Miller's concept of the play (HOLUBOVÁ, Helena, 1965, p. 3). Miller was indeed criticized for creating a medieval morality play with abstract protagonists, or rather schematic prototypes of protagonists (qtd. in BIGSBY, Christopher, 2005, p. 250), which may be,

vice versa, perceived as Miller's intention and a comparative advantage. With regard to the 1965 Pilsen production, Von Berg's (Ladislav Fišer) gradual transformation from a shy man into a decisive man of action especially stands out.

The Crucible

The year 1967 brought some positive changes; the most noticeable of them took place in the field of economy. Central planning underwent decentralization, as Ota Šik's innovative economic reform was applied. Some betterment was perceived in the cultural and social spheres as well. A short period between the years 1967 – 1968 was hence marked by the loosening of the political atmosphere, which was, nevertheless, put to an end when Warsaw Pact forces invaded Czechoslovakia in August 1968.

The Crucible was staged on February 12, 1967 under the direction of Svatošlav Papež using Milan Lukeš's translation. The production, marked by the socio-political atmosphere of the later 1960s, attempted to show that the crime of public terror lies in depriving people of their conscience and selves. Thus, the quest for self-reflection and understanding became the focal point of the production, in which the notion of a man as a "random and helpless being without will and dignity" was disproved (HOLUBOVÁ, Helena, 1967, p. 3). The Salem community members were hence characterized in terms of their humanity, albeit not all of them were human and could have been humanized.

Given the play's historical context, the time and place of its staging acquire a significant importance. The 17th-century Salem witch hunts became an analogy (rather than allegory) not only of McCarthyism, but especially of the 1950s state trials against Milada Horáková and Rudolf Slánský,⁶ during which the so-called anti-establishment conspirators were imprisoned and put to death on treason charges. Drawing on apparent historical parallels, the director skilfully changed this social reality into a personal reality. The climax of the production was thus reached at the very end when John Proctor (Jiří Samek) eventually found his true self and won a moral victory. His liberating words at death's door in response to Hall's desperate utterance that Proctor will hang ("I can. And there's your first marvel, that I can." [MILLER, Arthur, 2003, p. 251]) returned Proctor his dignity and cleansed him entirely of his sin. Proctor's sin of adultery was, however, overshadowed by a more symbolic layer of his own moral quest. It was thus rather the projection of his sin into the hysteric Salem reality which had the effect of Proctor's imprisoning. Proctor's immoral yet entirely concrete act of sexual intercourse outside of his marriage blended with its symbolic interpretation delivered in terms of Proctor's self-quest and search for the moral code of conduct as reverberated in the words of the

5) Terry Otten finds the most striking similarity between Kafka's protagonist and Lebeau as they both share "the existential crisis" (OTTEN, Terry, 2002, p. 136).

6) As David Patterson states, Miller discerns a correlation between the Salem trials, McCarthyism, and the Holocaust (2002, p. 126).

theatre reviewer Helena Holubová, who, in attempt to finish reverend Hall's sentence (Act IV), grasped the quintessence of the production:

Hall	Man, you will hang. You cannot! (...)
Holubová	You cannot sacrifice your life for your beliefs, lie, but save your life.

(HOLUBOVÁ, Helena, 1967, p. 3)

Proctor's refusal to do so is even more symptomatic of the production as it underlines Proctor's firmness that was not to be undermined or broken by any means. As Harold Bloom puts it (2010, p. 76), *The Crucible* shows how an individual can rise above the conditions surrounding him and transform guilt into responsibility and thereby defeat the determining forces, both within and outside him, that threaten to destroy his identity as well as his humanity. In contrast to Proctor's resolution, Reverend Paris (Jaroslav Choc) only intensified his anger which subsequently increased in proportion to his poltroonery. Reverend Hall experienced a painful transformation of his fate from an initial genuine faith into eventual damnation. Freeing Elizabeth Proctor from the manacles of Puritan coldness, Eva Wimmerová portrayed Proctor's wife as fair-minded though not cold and reserved. The scenes of hysteria inflamed by Abigail (Renata Olárová) were neither exaggerated nor obscene.

Despite a considerable amount of dialogical contemplation, the production did not evolve into a dramatized philosophical tract, though rather into a plausible reflection of reality. The pursuit for reality was nevertheless disrupted by a sporadic, hasty interpretation. In consequence, the entirely realistic and solid segments blurred with precipitancy and fragmentariness, which caused a certain flatness and amorphousness of the character renditions.

Altogether, it is reasonable to argue that the production retained its political resonance. It had evident relevance to both the state trials in the 1950s as well as to the short period of liberalization in Czechoslovakia at the time. It is conceivable that the performance expressed a call for a greater democracy and most likely indicated a digression from the official ideology.

Conclusion

The four productions of Miller's plays discussed in this article demonstrate a shift in the rendition of the subject matter to a greater democracy in relation to the socio-political events of the time. Following the Communist Party's election victory in 1946 and the communist *coup d'état* in February 1948, theatrical productions of Miller's plays on Pilsen stages can be seen either as interpretive of the official policy or, on the contrary, as subversive of dominant communist ideology. It should be, however, noted that *A View from the Bridge* seemed to have served neither an ideological nor subversive purpose. A shift

in tone of period reviews from an ideologically biased form of reporting to a more veracious account is to be observed as well.

All My Sons (1948) most probably juxtaposed the post 1948 *soi-disant* positive socialist reality against the oppressive complexity of the Western world. The rendering of the *dehumanized* Western society through the magnifying glass of socialism was meant to denounce capitalist powers and help to bring a better understanding of the socio-political changes of the time. Though the portrayal of the scramble for money and its tragic aftermath likely made a powerful impression, it might have also provoked the latent ambivalent feelings accompanying the post-February events.

The next production of a play by Miller, *A View from the Bridge* (1962), was staged during the directorship of Václav Špidla, whose *Macbeth* established a short, new theatrical era in Pilsen Theatre. Unlike *Macbeth*,⁷ which apparently alluded to socio-political issues of the time, *A View from the Bridge* seems to have lacked any ideological or subversive perspective.⁸ Characterized by a thematic unity and clarity, the production explored primarily the love of a grown man for a young woman. A combination of love and passion drove Eddie (Jiří Chmelař) into a jealous obsession he was not able to break out of. Social aspects of the play were hence considerably marginalised.

Incident at Vichy (1965) implied a noticeable resemblance to the Holocaust even twenty years after WWII. The allusion to the brutal grip of the Fascist regime and Nazi persecution was no doubt very impressive. It is, nevertheless, likely that beneath the cloak of Nazi persecution of Jews, the production revealed glimpses of the socio-political reality of the time.⁹ It is thus conceivable that the past experience of the Holocaust combined with the experience of the socialist society to demonstrate the evil of persecution of any individual or group by another group.

Depicting the 17th-century witch hunts, the production of *The Crucible* (1967) apparently drew a parallel with the state trials in 1950s Czechoslovakia. Opposition to and resistance against any misuse of authority thus became the chief concern of the stage interpretation. It is presumable that the struggle for truth which Jiří Samek's Proctor symbolised probably served as a subversive phenomenon. In addition, the production may have implied a fundamental desire for a more just social order. In this sense,

7) In her daring critique, the theatre reviewer Alena Urbanová (qtd. in ŠKANDEROVÁ, Ivona, 2005, p. 94) drew a direct parallel between the Pilsen *Macbeth* and Stalin.

8) With respect to the production of *Macbeth*, it is significant that the period review of *A View from the Bridge* kept the quota of criticism of capitalism within reasonable limits.

9) In addition, the detention and disappearance of people invokes George Orwell's dystopian vision of the world.

the production reflected a short era of the loosening political climate during the years 1967–1968 until it was disrupted by the “normalization” period.

The brief discussion of stage productions of Miller's plays in Pilsen theatres in the second half of the 20th-century shows that the aforementioned performances served both to entertain and educate audiences as well as to voice objections to the authoritarian regime. In each case, the productions became an effective channel of both pro- as well as anti-establishment communication.

References

ABBOTSON, Susan C.W. (2006): *Critical companion to Arthur Miller: A Literary Reference to his Life and Work*. New York: Facts on File.

ABBOTSON, Susan C.W. (2005): *Masterpieces of 20th-Century American Drama*. Westport: Greenwood Press.

BIGSBY, Christopher, W.E. (2005): *Arthur Miller: A Critical Study*. Cambridge: Cambridge University Press.

COX, John M. (2009): *Circles of Resistance: Jewish, Leftist, and Youth Dissidence in Nazi Germany*. New York: Peter Lang.

CHURCHILL, Winston (1946): *The Sinews of Peace* [online]. NATO On-line Library. Available from http://www.nato.int/docu/speech/1946/s460305a_e.htm [Accessed 16 October 2010].

FABIAN, František (1962): Drama silných vášní. *Pravda* XLIII (288): 3.

FAWN, Rick (2000): *The Czech Republic: A Nation of Velvet*. Amsterdam: Harwood Academic Publishers.

FIALA, Petr, HOLZER, Vladimír, MAREŠ, Miroslav, and Pavel PEJŠA (1999). *Komunismus v České republice*. Brno: Masarykova univerzita v Brně. Mezinárodní politologický ústav.

HOLUBOVÁ, Helena (1965): Pohled na druhého. *Pravda* XLVI (166): 3.

HOLUBOVÁ, Helena (1967): Millerův zápas o člověka. *Pravda* XLVIII (52): 3.

JK (1948): A. Miller: Všichni moji synové. *Pravda* 227: 5.

KN (1962): Nová premiéra plzeňské činohry. *Pravda* XLIII (280): 3.

KRASNER, David (2006): *American Drama 1945–2000*. Malden: Blackwell Publishing.

MILLER, Arthur (1961): *A View from the Bridge/All My Sons*. London, New York: Penguin Books.

MILLER, Arthur (2009): *Čarodějky ze Salem*. [The Crucible]. Translated by Kateřina Hilská. Praha: Artur.

MILLER, Arthur (1965): *Incident ve Vichy*. [Incident at Vichy]. Translated by Hana Budínová. Praha: Orbis.

MILLER, Arthur (1962): *5 her*. [Arthur Miller's Collected Plays]. Translated by Ota Ornest, Ljuba Pellarová, Rudolf Pellar, Aloys Skoumal, František Vrba, Jan Grossman. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění.

MILLER, Arthur, and Harold Bloom (2010): *The Crucible*. New York: Bloom's Literary Criticism.

MILLER, Arthur, and Christopher W.E. BIGSBY (2003): *The Portable Arthur Miller*. New York: Penguin Books.

OTTEN, Terry (2002): *The Temptation of Innocence in the Dramas of Arthur Miller*. Columbia: University of Missouri Press, cop.

PATTERSON, David (2002): *Encyclopedia of Holocaust Literature*. Phoenix: Oryx.

ŠKANDEROVÁ, Ivona (2005): *Vrcholná období recepce her Williama Shakespeara na plzeňských scénách*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s. r. o.

Marek Jakoubek

Dvojí život vojvodovského rodáka Aloise Filipa (Dvě vojvodovské edice)¹

Abstract:

The edition presents a commented transcription of the memoirs of Alois Filip, a former inhabitant of the only Czech village in Bulgaria – Vojvodovo. The memoirs cover many aspects of the (ex)Vojvodovo villager's life in Bulgaria as well as in South Moravia, where almost all Vojvodovan Czechs and Slovaks settled after remigration following World War II. The edition is supplemented by informative commentaries and prefaced by a short introduction explaining the background to the manuscript in the context of the history of Vojvodovo and its Czech (ex)inhabitants.

Klíčová slova: Vojvodovo, čeští krajané, Bulharsko, memoáry, Alois Filip

Keywords: Vojvodovo, Czech compatriots, Bulgaria, Memoirs, Alois Filip

Úvod

Vojvodovo bylo jedinou českou obcí v Bulharsku. Roku 1900 jej založilo několik desítek rodin protestantů z české obce Svatá Helena, nacházející se dnes v rumunské části Banátu. „České“ dějiny Vojvodova pak v zásadě končí nedlouho po 2. světové válce, kdy

1) Text je dílčím výstupem projektu GAČR č. P405/10/0471.

se v letech 1949–1950 prakticky všichni jeho čeští obyvatelé vystěhovali v rámci státem řízených migrací do Československa a usadili se v několika obcích pohraničního regionu jižní Moravy.

Pramenné edice byly ve starších vojvodovských zkoumáních zcela opomíjeným badatelským žánrem. Vedle dvou monografických publikací (JAKOUBEK – NEŠPOR – HIRT 2006, JAKOUBEK 2010) jsme v posledních letech edice několika pozoruhodných a cenných materiálů z dějin Vojvodova a jeho české komunity připravili (např. FABOUKOVÁ 2006; JAKOUBEK 2008; Čížková 2010; POPOV 2010), přičemž se ukázalo, že se jedná o žánr mimořádně čtenářsky atraktivní, a to nejen pro širší badatelskou obec, ale také – a přiznáváme, že tato skutečnost nás upřímně těší – pro samotné (ex)Vojvodovčany jejich potomky.

Mezi dosud publikovanými vojvodovskými edicemi je ta, tvořící základ tohoto textu, ojedinělá svým žánrem, resp. žánry – její největší část tvoří totiž na straně jedné vlastní *životopis* Aloise Filipa, na straně druhé pak jeho *svědectví* o tom, jak se stal věřícím. Ačkoli v rámci této publikace zcela výjimečný, v rámci širší vojvodovské literatury již charakter obou textů tak zcela bezprecedentní není. Pokud jde o životopis, použil jej jako prostředek k prezentaci událostí z dějin Vojvodova již Vladimír Penčev v jedné ze svých studií věnovaných této obci (PENČEV 2006, orig. 1996), když v kap. VII. (*Curriculum Vitae aneb O jednom vojvodovském osudu*) popisoval dění v odpovídající době optikou životního běhu vojvodovského rodáka Jiřího (Jurije) Čížka. Žánr svědectví o vlastním obrácení se pak již objevil v poloze suplementu kapitoly věnované vojvodovské religiozitě in JAKOUBEK 2010, který tvoří „Mé svědectví o mém spasiteli Ježíši Kristu“ sepsané vojvodovou rodačkou Barborou Čížkovou. Oproti Penčevově rekonstruovanému životopisu cizí osoby má ovšem *vlastní* životopis Filipův pochopitelně bezpočet předností v tom, že byl sepsán právě tou osobou, jejíž život je popisován. V případě svědectví je pak hlavním rozdílem mezi textem Čížkově a Filipa (jinak identického charakteru a intence) zejména délka a zevrubnost popisu, přičemž danému rozdílu odpovídá i poloha, ve které jsou oba texty prezentovány: zatímco v případě Čížkově se jedná o suplement, Filipův text je pojat, resp. prezentován jako samostojné dílo. Každopádně však – i přesto, že ta i ona část níže prezentované edice má již ve vojvodovské literatuře paralely, nejcennější a také zcela bez předchůdců je v daném kontextu *kombinace* obou textů, tedy fakt, že jsou čtenáři předkládány *pospolu* (což byl mimochodem záměr samotného autora – viz níže).

Můj životopis Aloise Filipa

Vzato čistě formálně s ohledem na odpovídající časový rozsah, je životopis Aloise Filipa jedním z aktuálně *nejdelších* možných vojvodovských životopisů. Alois Filip se narodil ve Vojvodovu roku 1919 a patří dnes k jedněm z vůbec nejstarších žijících rodáků této obce. Daný parametr činí Filipovu biografii výrazně specifickou, byť faktor věku jako takový

nijak specifický není. Naproti tomu obsah Filipova životopisu, tedy jeho životní dráhy samotné, je v řadě ohledů ve srovnání s životy jiných Vojvodovčanů poměrně atypický. Na mysli zde mám především skutečnost, že A. Filip – ač rodilý Vojvodovčan – strávil díky shodě okolností značnou část bulharské etapy svého života mimo Vojvodovo. V první řadě byla oním důvodem skutečnost, že mladého A. Filipa vychovával po smrti jeho otce druhý manžel jeho matky, vojvodovský Slovák Adam Benka, který, když A. Filip dovršil 14 let a ukončil obecnou školu, odmítl jej již dále podporovat a donutil jej opustit dům, což ovšem ve svém důsledku znamenalo i opuštění obce jako takové. Příčinou, proč Alois Filip, tentokrát již jako dospělý a také definitivně, opustil rodné Vojvodovo, byla volba manželské partnerky spojená nevyhnutelně (viz níže) s rozhodnutím přesídlit do dceřiné obce Vojvodova – turecké vsi Belinci na severovýchodě země, v oblasti zvané Deliorman (Ludogorje). Obec Belinci (turecky Akčalar) byla vojvodovskými Čechy osídlena již v letech 1934–1935 v rámci druhé migrační vlny Vojvodovčanů opouštějících obec kvůli nedostatku půdy (první vlna směřovala v roce 1928 do Argentiny), A. Filip však z uvedeného důvodu do obce přichází až roku 1942. Mimochodem – další z celé řady unikátností Filipova životopisu je skutečnost, že jeho partie týkající se pobytu v Belincích jsou vůbec prvním publikovaným textem, který kdy byl sepsán některým z místních Čechů.

„Můj životopis“ Aloise Filipa obsahuje kromě naznačené specifické linky sledující hlavní etapy života tohoto vojvodovského pamětníka, také celou řadu pozoruhodností ze života vojvodovské, resp. belinské české komunity. Sem patří například informace o výkupu vajec, popis funkce poručnického výboru, rada, jak dosáhnout vyšší ceny vykupovaného obilí a celá plejáda dalších. Vzhledem k jejich obecné srozumitelnosti, jakož i k sebevysvětlující povaze životopisného žánru, ponecháváme již tyto části Filipova životopisu bez zvláštního komentáře.

Svědectví A. Filipa o tom, jak se stal křesťanem – dítětem Božím

„Svědectví jak jsem se stal křesťanem – dítětem Božím“ je text povýtce osobního charakteru, přesto je výpovědí nejen o osobě A. Filipa, ale lze jej chápat i jako dokument o specifickém charakteru přinejmenším jedné části vojvodovského společenství.

Jak zevrubně popisujeme jinde (JAKOUBEK 2010), od dvacátých let 20. století, v důsledku vystoupení původně metodistického pastora G. Kowala, bylo Vojvodovo konfesně rozštěpeno na dva tábory – (původní) metodistický a nově odštěpený darbistický². Jedním z charakteristických rysů darbistického pojetí víry, který v dané době

2) Termín „darbisté“ je ve vojvodovském kontextu především (třebaže nejen) vnějším označením daného sboru, které užíváme z jisté terminologické nouze. Přímý účastník rozkolu ve své studii z roku 1926 uvádí, že nově odštěpení „jména nemají a jakéhokoliv pojmenování se bojí“ (Findeis 1926: 186) a o něco dále dodává: „protože jména nemají ... a přece je třeba nějak je jmenovati, možno jim říkati 'Koválovci'“ (tamtéž: 186). Jedná

fungoval (vedle odmítání křtu dětí ze strany darbistů) jako klíčový znak odlišující oba tábory, byl důraz Kowalových stoupenců kladený na *osobní* příklon ke Kristu („Člověk musí uvěřit v Pána Ježíše Krista jako svého osobního spasitele“) – a to v kontrastu k tehdejšímu pozicím metodistů, stavějícím na *zděděné* víře předků.

Uvedená duchovní událost byla v rámci probuzeneckých hnutí působících v dané době na značné části Balkánu, resp. Evropy – přičemž Kowalovo vystoupení ve Vojvodovu bylo podle všeho jejich součástí (viz PAVLÁSEK 2011: 36) – označována termínem *obrácení* (*Erweckung*). Základem *obrácení* byla obnova/znovuzrození lidského ducha, kdy tato obroda „směřovala jediným směrem, a sice k zvnitřnění duchovního života jeho obrácením ke Spasiteli“ (tamtéž: 36). Se skutečností obrácení přitom úzce souvisel i další charakteristický rys nově ustaveného darbistického sboru, a to veřejné vyznání nově obráceného člena:

Člověk musí uvěřit a vyznat Pána Ježíše. To nejni jenom, že uvěřim a pokřtim se. Já jsem chodila každou neděli do kostela, ale když přijde na vás ten duch svatej ... tak něco vás zvnitřku nutí, *abyste vstali a vyznali ho před lidma*.³

Nejednalo se přitom jen o nezávaznou reakci na niternou pobídku, naopak – s odkazem na biblický text (Mt 10: 32⁴) šlo o závaznou sborovou praxi – opět i v tomto případě o praxi odlišující oba vojvodovské evangelické tábory („A tak ten člověk *potom musí mluvit před shromážděním*, do kterého chodil. ... *A tohleto metodisti nedělají*. Oni veřejně nevystupují“⁵).

Veřejné vyznání tedy tvoří jakýsi protějšek niterně zakoušeného *obrácení*, které v životech dotýčných znamenalo událost zcela zásadního charakteru, měnící od základu celkovou životní orientaci – počínaje obrácením, začíná dotýčná osoba žít co možná důsledně christocentrický život. Jak přitom upozorňuje Pavlásek,

se ovšem o jediný výskyt tohoto názvu v celé vojvodovské literatuře; absentuje přitom i v orální tradici. Tentýž autor v roce 1930 užívá již termín „dětí Boží“ (Findeis 1930:5), se kterým se setkáváme i u dalších dobových autorů (např. Michalko 1936: 245; Mičan 1934: 111), rovněž však ani toto označení pamětníci neuvádějí a jednoznačně upřednostňují název „křesťanské sbory“, který však s vysokou mírou jistoty pochází až z doby po přesídlení do ČSR. K problematice darbismu více viz in Jakoubek 2010, kap. „Druhá půlka Pravdy. Opominutá dimenze víry vojvodovských Čechů“ (str. 73–121).

3) Š. S.; 1. 8. 2010; Dolní Dunajovice.

4) (Mt 10: 32) *Kdožkoli tedy vyzná mne před lidmi, vyznámt' i já jej před Otcem svým, kterýž jest v nebesích.*

5) Š. H. (O), 25. 7. 2010; Chodov u Karlových Varů.

... doprovodným jevem spojeným s „obrácenými“ jednotlivci ... je i zdůrazňování skutečnosti vlastního aktu obratu ve víře – probuzení. Kdo jej prožil, tomu se stává jakýmsi existenčním leitmotivem, základní zdrojem identifikace ve světě (PAVLÁSEK 2011: 37).

Význam, resp. pozice obrácení v životě A. Filipa Pavláskově popisu jednoznačně odpovídá, stejně jako mu odpovídá i charakter *Svědectví*, které je vcelku zjevně především písemnou fixací a reflexí tohoto zlomového životního aktu.

Takový je tedy stručný nástin kontextu, tvořícího historicko-sociální pozadí *Svědectví* Aloise Filipa, které je, domníváme se, kromě jiného také velice dobrým dokumentem, resp. dokladem uvedených dějinně-společenských procesů.

Motivace, autor, kontext

Motivací k sepsání „Mého životopisu“ byla volně formulovaná žádost ze strany syna A. Filipa („Kluk to chtěl“); slovy samotného autora: „Takhle to bylo ... sešli jsme se při nějaké příležitosti a já se dal do povídání a on říká: „Táto, musíte to napsat, protože nejste jenom vy, nejsem jenom já, ale máme ještě děti a máme vnučky – ať někdy vědí, děda kde byl a co byl a jak byl““. Této žádosti A. Filip rád vyhověl.

„Svědectví jak jsem se stal křesťanem – dítětem Božím“, které A. Filip napsal současně s „Mým životopisem“ bylo naopak sepsáno z vlastního rozhodnutí jeho autora („Chtěl jsem, aby si přečetli ten můj příběh a aby si rozmysleli, že taky i pro ně je spasení. To je jako obrázek ... nejenom pro mě to je, ale i pro toho a toho...“), nicméně vzhledem k časovému souběhu tvorby obou textů, je zřejmé – a A. Filip tuto skutečnost potvrzuje – že mezi oběma dílky panuje úzký vztah, resp., že představují dvě části jednoho širšího autorského záměru. Právě tato (programová) podvojnost obou textů, reflektujících dvě stránky života A. Filipa, nás pak též inspirovala k volbě názvu přítomné edice.

Vzhledem k osobě A. Filipa a jeho autorským aktivitám možno doplnit, že ačkoli svého druhu v jeho tvorbě bezprecedentní, vřazují se oba uvedené texty do širšího rámce produkce, kterou A. Filip zveřejňuje na stránkách *Časopisu evangelické církve metodistické Mikulov*. Zde publikované příspěvky mají ovšem výhradně náboženský, zejm. pak sborově angažovaný charakter bez jakékoli vazby na vojvodovskou tematiku. Za zmínku pak jistě stojí i publikovaný rozhovor redaktora *Živého slova* (Časopis Křesťanských sborů v ČR a Křesťanských zborov na Slovensku) Petra Húšťě s tehdy právě devadesátiletým A. Filipem z roku 2009 (ROZHOVOR ... 2009).

Jak vidět, není Alois Filip žádným autorským nováčkem. Stejně jako v případě celé řady dalších starých Vojvodovčanů náleží ovšem v jeho písemné produkci zcela nejvyšší místo mnohostranné a po celé dekády udržované poštovní korespondenci.

Ediční poznámka

Texty „Můj životopis“ a „Svědectví jak jsem se stal křesťanem – dítkem Božím“ byla sepsána A. Filipem ve Valticích v dubnu 2011. V obou případech byl originální rukopis následně přepsán Bohumilem Filipem, synem A. Filipa a v této podobě byly také oba texty v tištěné verzi předány autorovi. V rámci finálního přepisu byly v „Mém životopise“ opraveny některé chyby vzniklé při přepisu rukopisného originálu B. Filipem a text byl rozčleněn na odstavce; závěrem byly oba texty v souladu s intencí A. Filipa zkorigovány do spisovné formy.

Můj životopis

Alois Filip

Narodil jsem se dne 25. 4. 1919 v malé vesničce Vojvodovo v Bulharsku. Moji rodiče byli oba Češi, máma Olga, rozená Černíková, otec Alois. Oba rodiče se narodili v Rumunsku ve Svaté Heleně, která je známou oblastí, kde se usadili čeští emigranti. Jako malí se s rodiči přestěhovali za prací do Bulharska, do Vojvodova, kde vyrůstali a pracovali. Za první světové války otec pracoval jako mlynář v sousední vesnici Bukjovci, dnešní Mizia. Mlýn se jmenoval po svém majiteli, Petkův mlýn. V zimním období, když reka Skat zamrzala a bylo málo vody, pracoval jako čeledín u sedláka v sousední vesnici Krušovice. Na jaře se vracel zpět do mlýna. Protože mlýn byl zrekvírován pro vojenské účely, stal se otec vojákem a dál tam pracoval. Ke konci války se otci stal pracovní úraz a přišel o levé zápěstí. On totiž byl levák a těžce to snášel. Po uzdravení byl propuštěn jako válečný invalida. To se mu stalo ještě za svobodna. Máma mi říkala, že ještě před úrazem, když spolu chodili, dali si slib, že se vezmou, ať se stane cokoliv. Slib máma dodržela. Vzali se a žili pak s jeho rodiči a dvěma jeho mladšími bratry. Otec dostával rentu jako válečný poškozený. Přes léto byl zaměstnán, jako obecní polní hlídač pozemků. Za tu službu dostával deputátní obilí od jednotlivých sedláků. V té době v obci a okolí řádil tyfus, a jelikož byl otec po úraze oslaben velkou ztrátou krve podlehl nemoci ve věku 29 let. Mně byl tenkrát necelý rok a jmenoval jsem se Jirka, ale na památku jsem byl přejmenován na Aloise po otci. Po smrti mého otce došlo k vážným neshodám s oběma bratry mého otce a ti vyštvali mámu z domu. Přestěhovala se zpět ke svým rodičům, kde žila i se sestrou, která zůstala vdovou se čtyřmi dětmi ze spojenecké války proti Turkům v roce 1912. Můj dědeček Vincenc Černík se staral o celou rodinu prací na zemědělské usedlosti, a že byl zedník, tak si přivydělával, aby rodina měla dost obživy. Po 2,5 letech se máma provdala za svobodného čeledína, Slováka Adama Benku. Ještě v témže roce si postavili domek na stavebním místě, které předtím zakoupil můj otec. Ke konci roku 1922 se narodil bratr Josef, pak v roce 1926 sestra Marie a v roce 1934 na vánoce Štěpán. Obživa byla zajišťována z hospodaření na 3 ha půdy, kterou otčím ještě přikupoval a dohromady i s tím,

co měla máma po mém otci, to dělalo 4,5 ha. Otčím na mě nebyl špatný, ale Josef byl jeho mazánek. Mamka se snažila lásku nahrazovat, i když to často nevycházelo.

Když mi bylo 6 let, tak jsem chtěl také chodit do školy, i když se chodilo až od sedmi. Protože kluci, co jsme si spolu hrávali, byli o rok starší, byli ve škole a já byl sám. Otravoval jsem mámu tak dlouho, až poprosila učitele, aby mě vzal do třídy již tento rok alespoň jako posluchače. Po dlouhém vyjednávání se tak stalo. Po čase jsem zase otravoval a brečel, že mě učitel nevyvolává. Máma zase šla a prosila, aby mě alespoň někdy vyvolal. Asi jsem byl pilný a důsledný, a tak jsem na konci roku dostal řádné vysvědčení s tím, že můžu postoupit do druhého ročníku. Pak už to šlo. Bulharština nám šla jazykově hůř, neboť doma jsme mluvili česky. Vždy bylo poznat, že nejsme Bulhaři. Tenkrát se chodilo povinně jen do čtvrté třídy. Pak, kdo chtěl, mohl jít ještě na tři roky dokončit měšťanku do sousední obce Krušovice, tři a půl kilometru, v létě i v zimě, denně pěšky. Bylo to pro nás namáhavé. Ráno brzy vstávat a pozdě se vracet. Ty tři roky na měšťanku chodili pěšky dva Češi, já a Štěpán Hrůza a čtyři Bulhaři, Toško Stančev, Penko Metodiev, Boris Postalikov a Stoičko Milanov. Školu jsem dokončil úspěšně. Toško a Boris šli dále do okresního města Orechovo na gymnázium. Já jsem také chtěl, ale tam se muselo zaplatit zápisné 1000 Leva, tolik stála na trhu jedna kráva. Já na to neměl, tak jsem zůstal doma.

Když mi bylo 12 let, rozhodl se otčím stavět nový domek, ale z pálených cihel. Cihly se vyráběly a pálily u řeky Skat, kde byla dobrá cihlářská hlína. Potřebovali jsme 30 000 cihel. Naštěstí se dal dohromady s Hrůzou řečeným Fráňa, který potřeboval 10 000 ks a proto dodal jednu pracovní sílu. Jinak bych to všechno musel udělat sám. Práce probíhala o letních prázdninách. S Olgou Švejnovou (11 let) jsme šikovně plnili formičky a dávaly do řady na slunce k vysušení. Po vysušení postavili na místě pec a 3 až 4 dny se topilo dírou nejdřív z jedné (ta se pak zazdila) a pak z druhé strany, nepřetržitě i přes noc. Topilo se pouze slámou. Za tu práci jsme s Olgou nic nedostali, to jen pro ilustraci. Také jsem byl zaměstnán jako výkupčí vajec u Pavla Chlebíka. Měl jsem velký úspěch, protože mě všichni znali jako válečného sirotka, tak mě upřednostňovali. Teta Růženka Klepáčková měla hodně slepic, tak denně každé ráno jsem měl od ní až 100 vajec. Cena tenkrát byla 5 Leva za 4 ks. Tak jsme to počítali. Stávalo se někdy, že jsem vykoupil až 300–500 ks. Z toho jsem dostal 10%, takže jsem si vydělal denně i 35 Leva. Někdy bylo i méně, podle počasí a podle toho, jak jsem běhal. Za ty peníze mi máma koupila látku na košili a spodky.

Ve 14-ti letech mi řekl otčím, že už mě nebude živit, abych si našel práci, ale neměl jsem kde bydlet. Takže přes zimu jsem bydlel u mladšího strejdy Rudolfa Filipa, on měl jen dvě děti, strejda Václav Filip měl osm dětí. Brzy na jaře, když už byla voda a led pryč, mlýn začal fungovat a tak strejda zapřáhl koně a jel mlít. Mlynář se při řeči zeptal, jestli by nevěděl nebo nesehnal kluka 14–15 let jako pomocníka do lékárny jeho švagra, co bydlí v Sofii. Souhlasil jsem, jednak jsem byl rád, že nemusím k sedlákovi pást dobytek a velkoměsto mě lákalo. Netrvalo to ani týden a dostali jsme zprávu a termín nástupu. Nejdřív jsem jel úzkokolejkou do městečka Červen Brjag, tam jsem přestoupil.

V Sofii mě čekala sestřenice Anna Kovaříková, která už v Sofii sloužila. Bylo domluveno, že budu pracovat v lékárně a když bude potřeba, i v bytě lékárníka, co byl nad lékárnou. Plat 500 Leva, spát nahoře v kuchyni, stravu a každou neděli od poledne do večera volno. To jsem šel k sestřenici a ta mě provedla po památkách a také tam, co se scházela naše děvčata v parku. Práce v lékárně: brzy ráno úklid, zamést chodník, pomáhat při vaření tinktury a ručně balit prášky, někdy až 100 kusů. K tomu patřila i donáška na danou adresu. To jen, aby si udržel zákazníky. Někdy mi to trvalo, než jsem našel ulici a číslo popisné. Léky byly předem zaplacené. Dostal jsem dva žluté pracovní pláště. Denně jsem plášť pral, abych byl čistý a k tomu i ponožky lékárníkových dětí. Jedl jsem to, co oni, ale jen tolik, kolik mi paní lékárníková dala. Jedl bych i víc. První tři týdny se mi moc stýskalo, proto vždy, když jsem šel do sklepa pro uhlí, tak jsem se tam vyplakal, někdy i nahlas, aby to nebylo slyšet. Pomalu končil rok a magistr, další zaměstnanec, si našel jiné místo za více peněz (u Danků). On totiž studoval v Praze a povídá: „Mluvil jsem o tobě s novým šéfem a on řekl, že můžeš nastoupit ihned, že zrovna takového chlapce potřebuje. Plat 1000 Leva, strava a bydlení v lékárně. Pomoc v domácnosti nepotřebuje, mají služku. Tak jsem šel. Nebyl jsem tam dlouho a jednou tam přišel můj bývalý šéf a moc se kvůli mně pohádali a on mu slíbil, že mě propustí. Tak se stalo a já jel domů. Jednou byl u nás p. Rusev a říkal, že v září šel jeho syn studovat do Berkovice – malé město, ale byly tam tři školy a kasárna. Od nás to bylo 100 km a jezdil tam i vlak. Bylo tam gymnázium, obchodní škola pro výrobu a prodej nábytku, ale jen pro chlapce. Absolventi této školy si mohli hned zařídit výrobu nábytku nebo jen prodejnu. To využívali ti absolventi, co měli doma dobré zázemí. Když jsem se to dozvěděl, napsal jsem dopis řediteli této školy, že jsem válečný sirotek a požádal o dodatečné přijetí. Pomáhal mi při tom obecní písař, který uměl krásně psát a stylizovat. Odepsal mi, že mohu nastoupit 1. listopadu. To bylo v roce 1935.

Měl jsem poručnícký výbor ve složení: Filip Alois, tátův bratranec, předseda, Filip Josef, krejčí, z rodiny, Filip Václav, strýc, pokladní, Filip Rudolf, strýc, člen výboru, a moje mamka, členka výboru. Bylo dohodnuto, že přispějí na výdaje ve škole. O prázdninách výbor prohlásil, že výdaje jsou vyšší, než předpokládali a prý, abych přerušil studium. Nevím kdo, asi ten písař, to řekl starostovi Vojvodova, Marin Krstev se jmenoval, zavolal si je na úřad a vyčínil jim, že kdyby jeho synové chtěli do škol, že by je podporoval. Po delší diskusi přistoupili na další studium. Za pomoci písaře, Hrůza Jakub se jmenoval, jsme napsali na ministerstvo obrany, ti to postoupili Spolku poškozených válkou a tento posílal na účet školy 900 Leva měsíčně. Tato suma mi úplně stačila na pokrytí školného a ještě jsem si mohl koupit stejnokroj. Škola se mi líbila a já jsem dohnal počáteční opožděný nástup. Ten a další roky jsem látku zvládal tak, že jsem školu dokončil úspěšně, i když ne na výbornou. Abych využil stipendium, přihlásil jsem se na další vyšší, tříletou, do města Ruse. Tam jsem přijímačky udělal, ale na pořadí jsem nevyhověl. Z 53 vzali jen 28, ostatním řekli, abychom se přihlásili na příští rok, že budeme mít přednost. Mně přerušili stipendium, že již budu plnoletý. Na přímlovu jsem dostal práci v továrně na výrobu

zápalek jako vedoucí cechu. Do Kostence, směrem na Plovdiv. Pak přišel povolávací rozkaz na vojnu. Vojna, vojna – když si vzpomenu, kolik lidí zahynulo. Co vše dovede lidstvo udělat pro svou zkázu. Já jako příslušník cizí národnosti jsem nastoupil do pracovního tábora na stavbu a opravy silnic a železnic.

Bulharsko a II. světová válka od vyprávění a částečně z tisku.

Tehdejší bulharský car Boris III. byl povolán k Hitlerovi do Berlína, aby domluvili kontingent vojáků na frontu. Boris III. jasně a odhodlaně řekl vůdci, že bulharský národ je silně zavázán Rusku za své osvobození od Turků jak tělesně tak i duševně, budou-li muset jít na frontu, všichni přejdou na druhou stranu. Během pár dní po návratu z Německa Boris III. zemřel doma v Sofii. Bulharský národ ho měl rád. Jelikož jeho syn byl ještě malý, byla zřízena rada místo cara. Po dlouhé třenici vláda dostala úkol zásobovat německá vojska vším, co má, hlavně potravinami. Jeden čas přijeli do Sofie mladí kluci z Hitlerjugend jako instruktoři. V Bulharsku byl nedostatek potravin. Propagovala se šetrnost. V pekárnách pekli místo chleba dyně, výkupní cena pár haléřů. V roce 41 až 44 museli zemědělci zatajovat zásoby, aby sami přežili.

Pak, když Němci ustupovali, rozhodli se Bulhaři pomoci Rusům vyhánět Němce, aby měli také nějakou zásluhu. Pronásledovali je přes Jugoslávii. Němci je varovali, aby je nechali odejít v klidu. Bulharské vedení si nedalo říct a při ústupu padlo mnoho bulharských vojáků, včetně mého nevlastního bratra Josefa. Dnes má ve Vojvodově pomník s dalšími padlými z této obce. Byl svobodný a padl, když mu bylo 22 let. Trochu přiblížím tyto události. Při honičce hodně bulharských vojáků uteklo z fronty, která se rozpadala. Bratr také utekl a přišel domů a myslel si, že je všemu konec. Jenže vrchní velitel generál Stojčev dal příkaz vojenské policii poshánět všechny uprchlíky zpět a pokračovat v boji. Někdo prozradil, že je doma a tak ho odvedli zpět na frontu, kde mu mina roztrhla záda, a byl konec. Kdyby tehdy přišel za mnou do Belinci, tam by ho nikdo nehledal. Za tři dny po jeho smrti skončila válka. Rusové byli již v Berlíně. O této události s bratrem se zmíním později. Teď chci pokračovat o mojí vojnu. Po příjezdu do tábora (stanového) dali nás dohromady a vyčlenili z nás všechny řemeslníky. Já jsem se meldoval (zvýšeným hlasem, to bylo nutné), že jsem cukrář. Všichni velitelé se chechtali a řekli, že tam cukrovinky nepečou. Jeden z velitelů si mě všiml a znovu se mne zeptal na jméno a bydliště. Když jsem mu pověděl, řekl, abych se u něho hlásil. To jsem provedl a on si mne dlouho prohlížel a pak se zeptal, jestli znám nějakou Lídu Filipovou. Nemohl jsem si vzpomenout a on mi řekl, že bydleli na rohu a že její manžel se jmenoval Václav. Pak jsem si vzpomněl, že se odstěhovali do Ameriky. Dlouho jsme si povídali a on znal více lidí, tenkrát před lety jako mládež. Prosil, jestli by mu moje máma neposlala péřový polštář, který u nás viděl, že ten jeho je plněn senem. Když mu to obstarám, že mi zařídí dobré místo. Ptal se, jestli máme doma koně a jestli jim rozumím. Já že perfektně a bylo dohodnuto. Po výcviku jsem jel do města Červen Brjag vyměnit vojáka, co se tam staral o dva kočárové koně.

Vozil sem poručíka Radkova po okrese, dohlížel na starosty, aby odevzdávali pravidelně dobytek na porážku pro německou armádu. Byl jsem tam rok a půl. Koně byli ustájeni na městském úřadě, kde jsem také bydlel, vedle konírny v hasičské zbrojnici. Když se nikam nejelo, tak jsem koně projížděl v sedle, a to za městem. Ten poručík miloval koně a udělal by pro ně vše. Velmi se zajímal, jestli koňům rozumím, protože zažil situaci, ještě za mého předchůdce, že při nedělní vyjížďce s celou jeho rodinou, dvě děti a manželka, se koně splašili a kočár se v poli převrátil. Měli štěstí, vyvázli jen s malými oděrkami. Od té doby byli koně plaší.

Po vojně jsem se chtěl oženit. Měl jsem děvče od nás z vesnice, ale kvůli válce jsme to nechali na pozdější dobu. Někdo mi poradil, že v Belinci v Deliormaně se prodávají domky i s pozemky. Čtyři rodiny se musely vystěhovat do Německa. Jel jsem se tam podívat, to bylo v roce 1941. Líbila se mi tam jedna usedlost. Pěkný domek a u toho 4 ha pole v jednom kuse. Nakonec jsem to nekoupil, protože chyběly papíry a já se bál, abych o to nepřišel, jestli se Němec vrátí. Chtěli za to 40 000 Leva. Češi byli původně usazeni v severozápadním Bulharsku ve Vojvodovu. Tam také žil hospodář s 11-ti dětmi a starými rodiči. Dověděl se, že v Belinci, u města Isperich, lze velmi levně koupit půdu, kterou prodávali Turci, co se chtěli vystěhovat do Izmiru, oblast Turecka u dnešního Iránu. Devět synů s rodinami, tři svobodní a rodiče. Celkem 23. To byl počátek Čechů v Belinci v roce 1930–31. Také můj budoucí švagr, Čížek Samuel, se tam odstěhoval se čtyřmi dětmi (1935). Děti začali stonat, hodně práce na poli. Manželka Etelka, rozená Urbánková, si stěžovala v dopisech, že to nejde zvládnout. Její otec po poradě rozhodl, že se i se 14-ti letou dcerou Emi přestěhují do Belinci za ní, aby jí mohli vypomáhat. Koupili si domek a 5 ha pudy. Já jsem již chodil s Marií Švejdivou, jakože se vezmeme. Sousedka odnaproti, Hružová, jednou přišla k její matce a povídá: „Co kdyby si tvoje holka vzala našeho Rudika, u nás by se měla dobře a vpadla by do všeho. Stejnak Lojza je chudý a budou začínat od píky. Rudu jsem na to už připravila.“ Já tam chodil dál, nic jsem netušil. Jednou jsem ho našel u nich u stolu, říkal jsem si proč ne, jsou to sousedi na táčkách. Když mě Marie vyprovázela, ptal jsem se jí, co tu stále hledá. Ona začala brečet a vyklopila, že máma rozhodla provdat jí za Rudu, že je lepší partie. Řekl jsem, že jestli je to i její přání, že jí nebudu překážet. Od té doby jsem tam nechodil, i když jsem to těžce snášel. Dostával jsem psaníčka a vzkazy od holek, ale mě nic nebavilo. Jednou to na mně zpozoroval můj děda Černík a řekl mi, že je holec dost na výběr a že zná jednu Emi Urbánkovou z Deliormanu. Byla tu jednou na návštěvě u sestry Anky a jemu se jevila jako skromná a rozumná. Řekl jsem, že ona už hochu má, Pitru. Vše ale bylo jinak, protože podmínkou bylo, aby opustila své rodiče a přestěhovala se na grunt. Emi ale nechtěla rodiče opustit, takže je volná, říkal děda. Přistěhuješ se k nim, tady máš jen 1,70 ha, to prodáš a tam levněji nakoupíš. Napiš jí a uvidíš. Tak jsem po dlouhém váhání napsal, i když jsem měl svoje plány. Asi se doma radili a ona napsala pár řádků. „Myslíš-li to vážně, přijď.“ Jel jsem tam koncem března 1942. Bydlel jsem u budoucí švagrové a k nim jsem chodil pracovat. 10. 5. 1942 jsme měli jen malou svatbu. Plánoval jsem, že svatba bude ve Vojvodovu, tam máme větší

rodinu a bylo by to slavnostnější. Jenže v tom čase můj děda Černík vážně onemocněl, co kdyby umřel, jaká by to byla svatba a pak je válka a všechno se těžko shánělo. Jel jsem na Vojvodovo, prodal jsem 1,7 ha pole a za ty peníze jsem koupil v Belenci 6 ha krásného úrodného pole ve třech kusech. Tak jsem začal gazdovat společně s tchánem. Já jsem v zemědělství moc nepracoval, takže mě tchán do všeho zaučoval. Ještě jednou se chci zmínit, že když bratr dezertoval z fronty, mohl se schovat právě tam u nás. Tam byl zapadák a žádný by ho tam nehledal. Vše je pryč, takový je osud.

První syn se nám narodil 30. 1. 1943, měli jsme ohromnou radost. Zvláště děda s bábou se v něm viděli. Rozmazlovali ho. Miroslav byl oblíbený i u sousedů, zvláště Bulharů, pro svou bezprostřednost. Vžil se pro něj oslovení Slavčo. Byl učenlivý, není divu, že ho to táhlo za dětmi do školy. Do školy začal chodit o rok dřív, v 6-ti letech. Opakovala se situace s mou školní docházkou. Ve třídě ho brali jako posluchače a proto mu ani po uplynutí prvního roku nedali vysvědčení. To ho ovšem rozlítostnilo. Nebyl k utišení a tak jsem se vydal za učitelkou s prosbou. Nakonec jsem ji přesvědčil a ona vypsala pro Mirka list, že postupuje do první třídy. To byla panečku radost, že má vysvědčení. To bylo v roce 1948. Zde v Československu pak začal znovu první třídou, aby měl dobrý základ. Naše rodinné plány směřovaly k výstavbě vlastního rodinného domku. Krásné stavební místo a za ním 1 ha pole, tam měl být ovocný sad. Dům měl mít tři prostorné světnice, dětský pokoj a kuchyň, prostředkem by šla chodba (konk) se vchody do jednotlivých místností. Měli jsme již sjednanou výrobu cihel, nashromáždili jsme slámu a vršky dubu na vypálení. Prostorný dvůr s hospodářskými budovami, obecní vodojem byl na sousedním pozemku, takže by nebyl ani problém s vodou. V tom čase se ale Vojvodovo bouřilo. Propaganda českých emisarů zabrala a většina našich se rozhodla pro přestěhování. Majetky se prodávaly státu, a ten to přes Pražskou banku⁶ odváděl do Prahy. Protože jsme byli s Vojvodem příbuzensky spjati, probíhalo to samé i v Belinci. „Všichni jedou, my také.“

Než budu pokračovat, chci poznamenat, že poslední dva roky byl tchán Urbánek Jiří nemocen, těžko chodil. Vyvrcholilo to až koncem roku 1947 a pak se to ještě stupňovalo. Byli jsme s ním i v nemocnici v Sofii, nejvyhlášenější nemocnici. Tam nám řekli, že má gangrénu. Je nutno amputovat obě nohy pod kolena, nezastaví-li se to, budou řezat vejš nad kolena. Tchán s amputací nesouhlasil a chtěl jít domů umřít, nejhorší to bylo tři měsíce před smrtí. Začaly mu tkáně odumírat. Denně ráno a večer jsme mu přebalovali nohy. Nemohl ležet, jen sedět. Obvazy tenkrát nebyly, tak tchýně s Emi trhaly staré košile a podobně. Převaz jsem mohl dělat jen já. V tu dobu byly Emi i sestra Etelka těhotné. Jak vešly k němu, musely ven zvracet a babička měla silné astma. Než jsem jel

6) Jednalo o Národní banku československou, kam byly odpovídající finance převedeny Bulharskou národní bankou, kde existoval pro přesídlence zvláštní účet, na který byla uložena veškerá jejich hotovost, tj. úspory, výtěžek z prodeje movitého i nemovitého majetku a náhrady za vykoupené zemědělské usedlosti (srov. Nosková – Váchová 2000: 247).

na pole, musel být převaz hotový. Na těžší práce jsem si sjednával pomocníky, protože Emi by to nezvládla. V noci jsme se všichni střídali u postele, neboť on bolesti trhal i peřinu nebo co našel po ruce. Takových momentu bylo hodně, dalo by se psát, ale to stačí. Když umřel, vážil jsem 50–60 kilo, Emi také byla z toho dodělaná.

Táta umřel v srpnu 1948 v 68 letech a my museli mlátit obilí. Ten rok jsme měli velkou úrodu. Naplnil jsem sýpku i komoru, kam se dalo. Přebytek jsem odvážel přes den do výkupny na *garu*⁷ Samuil, 30 km tam a 30 km zpátky, někdy mi vypomohl i švagr Semin. Jedna fůra mela až 600–700 kg. Koně už cestu znaly nazpaměť. Nejrychleji běželi domů, to jsem je ani nemusel pobízet. Cenu obilí jsem již zapomněl. Tam se obilí nevážilo, ale měřilo objemovou mírou *krina*, ta měla 18,5 kg. Nádoba byla dřevěná a cejchovaná. Když tchán ještě žil, poradil mi, abych obilí sekl trochu dřív, než v plné zralosti a tím dosáhl vyšší cenu, neboť cena se také určovala specifickou vahou. Měli k tomu mosaznou rourku – nalito do ní 1 litr vody vážil jeden kg: když bylo obilí těžší, dosahovalo 80–85–90 hektolitrovou váhu. Lehčí obilí dostávalo h. v. 50–60–70, dle toho se určovala cena jakéhokoliv obilí – pšenice, ječmene, žita, oves a kukuřice. Slunečnici vykupovaly jen dílny, kde se lisoval slunečnicový olej – *maslobojny*⁸. My jsme sadili slunečnice jen pro svou potřebu, byla totiž náročná na živiny. Obilí zaseté po slunečnici bylo slabé.

Příjmy z hospodářství byly závislé na píli, zdravém rozumu a dostatku hnoje. Taková úsměvná perlička: z okresu přišlo nařízení z agroúřadu, že přivezou do obce umělé hnojivo a každý si musí odebrat určitou dávku dusíkatého hnojiva (ledku) dle počtu hektarů. Vztít a zaplatit, samozřejmě. Byl dán i návod jak a kdy se má použít – hnojivo rozesít na jaře jako obilí pod pšenici nebo jiné plodiny. Nikdo se s tím dosud nesetkal a tak k umělému hnojivu panovala značná nedůvěra. Jeden hospodář, říkáme mu Ka, měl 10 ha půdy, a tak musel odebrat velké množství hnojiva, ale nechtěl se podvolit novotám, a tak na poli vykopal jámu a všechno hnojivo tam zakopal, jen trochu, co se vysypalo do vozu, rozházel lopatou kolik mohl na dálku dohodit a odjel. Když obilí vzrostlo a on šel náhodou kolem toho pole, byl překvapen, že tam, co lopatou rozhodil, bylo obilí vyšší a zelenější než jinde. Styděl se za svou nevědomost a poděkl se sám mnohem později.

Přišel konec roku a do naší rodiny přibyl další člen. Narodil se nám Bohumil 29. 12. 1948. Od té doby se vše připravovalo k vystěhování do Československé republiky. Peníze za majetek už byly v Praze, muselo se jet. Měl jsem zažádáno o převoz dobytka. Vagon byl přistaven do Isperichu. Vlak jel přes Ruse *feribotem*⁹ a končil až v Novosedlech. Pro lidi byly přistaveny lůžkové vozy. Jeli jsme deset dní, čekalo se na další cestu, někdy i 2–3 hod. Emi byla ve zvláštním voze pro matky s malými dětmi a těhotné. Měly tam zdravotní personál, lékařku, zdravotní sestru a kuchařku na vaření pro děti.

7) Gara – bulharsky nádraží.

8) Maslobojna – bulharsky lisovna oleje, olejárna.

9) Feribot – bulharsky trajekt, přívaz; (z anglického ferry boat).

My ostatní jsme měli své zásoby. Neměli jsme nouzi. Já jsem si vezl ve vagonu prasnici, 20 hus, 10 slepic, 10 ovcí, krmení a seno. Vagon jsem měl jen pro sebe. Při zastávkách vlaku jsem běžel doplnit vodu a nakrmit. Izraelci putovali pouští 40 let, my jen 10 dní a měli jsme toho plné zuby. My a asi ještě tři rodiny jsme měli bydlet v Hevlíně, ale jelikož švagrová a ostatní blízcí šli podle losu do Nového Přerova, nastal problém. Emi nechtěla jinak, než také do Nového Přerova. Podařilo se a žili jsme tam 50 let. Začátky byly kruté. Sliby, že tady dostaneme usedlost, byly pryč. Dům jsme spláceli měsíčně, peníze – 1 200 000 Kč ve staré měně, za náš majetek, co jsme měli v Pražské bance – nám nedovolili vybírat a používat, snad ze strachu, abychom neutekli. Mohli jsme si koupit jen nábytek, ale bez ložnice. Tu jsme si mohli koupit až na přimluvu paní Volavkové, která byla v koncentráku a na KNV měla slovo. Dodatečně děkuji. Po měnové reformě zbylo peněz, jen na motocykl JAWA 250 „pérák“.

Toto byla první etapa našeho života. Po 50-ti letech jsme se v roce 2003 přestěhovali do Valtic za synem.

Svědectví

jak jsem se stal křesťanem – dítětem Božím

Alois Filip

Od malička mne matka vodila každou neděli odpoledne do shromáždění (do kostela). Po bohoslužbách jsme my, děti, zůstávaly v nedělní besídce. Chlapce vyučoval tenkrát mladý, ještě svobodný Bedřich Dobiáš – profesí byl kovář. Děvčata měl na starost také mladý křesťan – Václav Hruža (zemědělec).

Oba znali Bibli moc dobře. Vyprávěli nám biblické příběhy a také nás učili zpívat dětské křesťanské písničky. Já a moji kamarádi jsme tam chodili rádi. Doma se mě pak mamka ptala, o čem se v besídce hovořilo. Myslím, že chtěla vědět, jestli jsem dával pozor.

Vzpomínám si na jednu příhodu, bylo mi tehdy asi sedm nebo osm let: Jednou jsme si po besídce hráli s klukama kolem školy. Někdo dal návrh, abychom přeskakovali drátěný plot. Dvakrát se mi to povedlo, ale po třetí se stal malér. Jedna noha nějak uklouzla a já si roztrhl nohavičku a bylo zle. Šel jsem za tetou Ankou, ona byla švadlena a šila i pro lidi. Prohlídla díru a řekla, že sukno (tuhá vlněná látka) se na stroji těžko zašívá a zašila to ručně. Ale nebylo to ono. Kalhoty byly nové, sváteční. Měl jsem je asi jen třikrát na sobě. Báł jsem se, co na to řeknou doma. Přemýšlel jsem, co dělat. Vyčíhal jsem, když rodiče byli na dvoře u dobytka a milé kalhoty jsem zastrčil do skříně dozadu, aby nebyly vidět. Celý týden jsem se báł neděle. Vymyslel jsem si, že příště budu nemocný. Ve všední dny jsem byl zdravý a čilý, ale jak přišla neděle, tak jsem jako onemocněl a další neděli zrovna tak. Třetí neděli už to bylo mamce samozřejmě podezřelé a začala hledat nedělní kalhoty. Nakonec to prasklo. Toho výprasku jsem se báł

tři týdny, ale stejně jsem mu neušel a chodil jsem se zašíváním kalhotami. Nevyláčí se, když se to neřeší hned. Mohl jsem si ušetřit tři týdny strachu a simulování. Když jsem byl starší, tak jsem si (s mamčíným příspěvkem) na kalhoty vydělal – vykupoval jsem ve vesnici vajíčka.

Dokud jsem byl doma, chodil jsem do kostela s celou chasou, takový byl zvyk. Po odchodu do „světa“ jsem přestal. Jen když jsem přišel domů na dovolenou, abych udělal radost mamce. Když jsme byly malé děti, tak nám mamka večer v posteli při lampě četla úryvky z Bible – o Josefovi, nebo jiné, které uměla z paměti. Ty příběhy se mi vryly do paměti až do dnešního dne. Z Bible a od mamky jsem věděl, že Pán Bůh je Stvořitel, ale dál jsem se o něj nezajímal. Ani později, když jsem se oženil, jsem neměl touhu chodit mezi věřící do shromáždění, ať už to bylo v Belinci nebo po přestěhování do České republiky v Novém Přerově. Moje Emi mě zvala každou neděli, ale já nešel. Jí jsem ale nikdy nezakazoval, aby chodila do shromáždění. Dokonce jsem šel místo ní na brigádu, když se stavěl kostelík Církve metodistické v Novém Přerově.

Chtíc – nechťíc (ale více chtíc) jsem se stal funkcionářem v obci. Napřed na pracovišti jako důvěrník, pak člen DV (dílenského výboru) a v r. 1954 jsem byl zvolen předsedou uvolněným pro práci odboru na statku Valtice, kam jsme patřili i my – statek Dolní Dunajovice. Do Valtic jsem dojížděl nejdřív vlakem, pak jsme měli s kádrovákem p. Horským dohromady motorku 125. Když jsem si udělal řidičský průkaz na všechna motorová vozidla, tak mi ZV ROH zakoupil motorku 250 – péráka, abych mohl objíždět velkostatky, který měl 12 oddělení od Genži¹⁰ (u Valtic) až po Pasohlávky.

Jednou si mě stranický výbor zavola, abych podal zprávu o činnosti ROH. To se dělalo každé 3 měsíce. Na té výborové stranické schůzi (předsedal Karel Švestka), bylo řečeno, že bych měl být také členem KSČ. Jinak by si museli hledat někoho jiného. Stal jsem se tedy i členem KSČ. Protože jsem jednou na členské schůzi ve Valticích zavrtal do soudruha ředitele ohledně pracovních oděvů a pomůcek, tak se postaral u okresního tajemníka, abych vypadl z funkce. Mezitím v Novém Přerově, kde jsem s rodinou bydlel, upadl v nemilost tajemník obce Fr. Vespalec. Proto ve volbách do zastupitelstva navrhli mne. A tak jsem nemusel dojíždět do zaměstnání a byl jsem doma. Jedno volební období jsem pracoval jako uvolněný a druhé období jako neuvolněný předseda MNV. Když se to dověděl ředitel statku Drnholec, nechal si mě zavolat a nabídl mi práci vedoucího úseku vinic v Novém Přerově. Po dvou letech vinic přibýlo (po pádu JZD Novosedly) a bylo potřeba dalšího vedoucího úseku. Přišla ing. Klíčnicková a dostala Nový Přerov a já 100 ha v Novosedlech. (poznámka: když jsem odcházel do důchodu, přibýla nová výsadba, takže celkem v katastru Novosedly čítaly vinice na 250 ha).

Moje členství v KSČ v roce 1968 pokračovalo – přemluvili mne. Dostal jsem úkol školit mladé členy strany, bylo jich asi 12. Jednou se stalo, že přijel funkcionář z KV KSČ,

aby viděl, jak pokračuje školení kádrů. No nebyl jsem připraven, ale přece jsem to zvládl. V práci jsem pokračoval dále. Emi chodila dále do shromáždění. Jednou přijel z Argentiny kazatel Karel Černík (bratranec Štěpána Černíka původem z Nového Přerova, nyní bydlí v Prlově). Prý bude ve shromáždění vyprávět i o naší rodině – Jozovi a Ance Kovaříkové. Tak jsem souhlasil, že půjdu taky. Opravdu o nich mluvil. Pak ale začal o tom, že člověk bez Boha přijde do zatracení. Dále mluvil o oběti Pána Ježíše, který byl ukřižován za naše hříchy. Tenkrát se mě to velice dotklo a stále mě trápilo svědomí, že zahynu. Nikomu jsem o tom neříkal, ale přemýšlel jsem o tom. Zkrátka ještě nepřišel můj čas.

Až jednoho krásného nedělního rána mi Emi povídá: „Má přijet z Brna věřící bratr a má tady sloužit Slovem (kázat ve shromáždění). On je starší, silné postavy, hodně nad 100 kg a má nemocné nohy. Prosím tě, máš motorku, zajď pro něj na nádraží do Novosedel“. Když pěkně poprosila a bylo hezké počasí, tak jsem jel. U závor jsem ho potkal, objel jsem ho a říkám: „Taxi!“ On si napřed prohlédl motorku a pak řekl: „Nerozbijeme to?“ Povídám, že to zkusíme. Abychom se na to dvousedadlo vešli, musel jsem sedět skoro až na nádrži a rychlostí „jedna“ jsme to zvládli. U našich vrat jsem zastavil, on poděkoval a chtěl pokračovat dál do shromáždění. Já jsem tehdy nebýval moc rád, že Emi občas přivedla některého z bratrů na oběd. Vždycky jsem se ale ovládal, aby nemohli nic říct. Tentokrát jsem ho ale pozval na kafe, že má dost času. Při té kávě mi vyprávěl o své práci, byl šoférem u městské dopravy. A tak se mi stal nějak sympatickým, že jsem ho já sám dokonce pozval i na oběd. Při obědě a po něm mi vyprávěl, jak poznal Pána Ježíše jako svého Spasitele. Měl velkou havárku a málem by přešel člověka, ale Pán Bůh tomu zabránil. Tento bratr se jmenoval Vajgl.

Stále mě trápila myšlenka, že půjde-li to tak dál, že půjdu do zahynutí. Emi to na mně poznala a volala mě do shromáždění. Ona již patřila Pánu asi 15 let. Svědčila oběma chlapcům o lásce Kristově a o milosti. O tom, že každý, kdo uvěří v Ježíše Krista jako Spasitele, bude zachráněn od věčného zahynutí a bude spasen. Zvala i mne, ale já jsem jí řekl, že nemůžu jít mezi věřící, když mám „v kapse“ stranickou legitimaci. Byl jsem rozhodnutý, že ji na členské schůzi odevzdám, ale pořád to nějak nevycházelo. Jednou nás bylo málo, příští měsíc chyběli jen dva členové, aby schůze byla schopná přijmout usnesení. Nikomu jsem nic neříkal, ale na třetí schůzi se to konečně podařilo a já ten den odevzdal legitimaci. Zapisovatelka se mne zeptala na důvod. Odpověděl jsem jí, že půjdu mezi věřící, tam kam chodí i její maminka.

Čas plynul, já jsem již chodil do shromáždění, ale stále jsem měl obavy a výčitky. Jednou v neděli bylo oznámeno, že naše církev Křesťanské sbory bude v Ostravě pořádat dvoudenní konferenci. Od nás se tam přihlásilo více lidí, hlavně mládež. Řekl jsem Emi, že bych chtěl taky jet a ona ráda souhlasila. Ve vlaku bylo veselo – zpívalo se. V 9 hodin jsme byli na místě. Při zapisování do prezenční listiny se mě ptali, jestli mi nebude vadit, když mě ubytují s jedním přihlášeným bratrem ze Slovenska. Odpověděl jsem, že ne.

10) Genža – místně Bořidvůr.

Všechno šlo krásně a já jsem pilně poslouchal. Odpoledne o přestávce volali: „Kdo by potřeboval nějakou pomoc nebo vysvětlení, aby přišel dolu k pódiu, že rádi pomohou.“ Sál byl velký, možná pro 300 lidí a zařízen jako amfiteátr, aby bylo vidět a slyšet. Na výzvu šlo dolu dost lidí. Také jeden chlapec asi 15–16 let, který seděl nedaleko mne, mě pobízel: „Strejdo, já jdu. Vy nepůjdete?“ Odpověděl jsem: „Běž, já tam taky dojdu, ale napřed si odskočím, protože tady sedím už skoro 2 hodiny.“ Když jsem byl na WC, tak jako když mi někdo šeptá: „Nechod tam, jsi starší člověk a lidi se ti budou smát. Ten Slovák, co je s tebou ubytovaný, on je kovaný křesťan a vysvětlí ti všechno líp než oni.“

A jak jsem tak stál na chodbě a přemýšlel, přišel jeden člověk a položil mi ruku na rameno: „Co pane Filip, co tak stojíte a jste nějaký zamyšlený?“ Já mu na to (mimoděk): „Ale, mám takový problém“. On se mi představil: „Já jsem Surý“. „Já vás asi neznám“. „Ale ano, já jsem tchán Štěpána Černíka. Byl jsem i u vás ve sklípku a vy jste vyprávěl o víně“. „To já říkám každému“, já na to. On se ale vrací k tomu, o čem jsme spolu začali: „Tak říkáte, že máte problém.“ Povídám mu, že „na mých zádech leží těžký batoh“ a já nevím, co s tím. Říká: „Pojďte za mnou.“ Představil mě bratrům, kteří seděli v přední lavici u pódiu. Ujal se mě br. Vožeh. Chvilí se mě vyptával a nakonec povídá, jestli se chci zbavit těch hříčů, a já, že jo. Pak jsme se modlili, nejdříve on a pak já. Prosil jsem Pána Boha a Pána Ježíše za odpuštění mých hříčů. Pak br. Vožeh říká: „Když ti někdo něco úžasného daruje, co mu řekneš?“ „Poděkuju“, říkám já. „Tak poděkuj. Za spasení a za nový život“. Tak já s radostí Pánu Bohu poděkoval a slíbil Mu svoje srdce ke službě.

Večer jsme vesele kráčeli s mým synovcem Mirkem do hotelu. Tam jsme se spolu krátce pomodlili a on odešel zpět mezi mládež. Já jsem ještě chvíli četl a v modlitbě jsem děkoval a radostí mi tekly slzy. Čekal jsem na spolubydlícího, ale ten stále nešel. Dveře jsem nezamykal, aby nemusel bouchat. Když jsem se ráno probudil, jeho postel byla tak ustlaná, jako včera večer. Pomyslel jsem si, že kdybych poslechl ten hlas, tak bych šel domů s prázdnou a neměl bych problém vyřešený.

Druhý den konference pokračovala a já jsem se rozhodl, že zůstanu na večerní program písní a svědectví. Seděl jsem opět vzadu s tou mojí partou. Abych ale lépe slyšel, tak jsem se zvedl a šel jsem až dolů, kde bylo jedno místo volné a posadil jsem se tam. Zpívalo se, mluvilo, někteří říkali svědectví o tom, jak Pán Ježíš změnil jejich život. Pojednou na pódium dlouho nikdo nepřicházel.

Mezitím upravili mikrofon. Ale tak nízko, že jsem myslel, že bude mluvit nebo zpívat malé dítě. Když to trvalo dlouho a pořád nikdo nešel, ucítil jsem ránu do boku a slyšel jemný hlas: „Běž“. Tak jsem vyskočil a vyběhl na pódium. Dali mi mikrofon a já jsem řekl, že jsem tam mimo program.

„Včera tady dole, pod tímto pódium, jsem prosil Pána Ježíše, který umřel i za moje hříchy, aby mi odpustil a přijal mne“. Všichni se radostí smáli a tleskali, ale mě tekly slzy. Vyznal jsem Pána Ježíše, že se stal mým Zachráncem a Spasitelem. Nikdy nezapomenu na ten významný moment a denně Mu děkuji za milost a lásku. Když jsem přijel večer domu, Emi mi přišla otevřít. Říkám: „Já ti musím něco říct“. Ona na to: „Nemusíš,

já to vím, poznala jsem to“. Objali jsme se a plakali radostí. Těch 15 let modliteb přece nebylo nadarmo. Pak jsme ještě žili společný křesťanský život 20 let. Pán života a smrti si ji odvolal ve věku 88 let. A já se těším na moment, kdy budeme opět spolu.

Mému Spasiteli denně děkuji za dar věčného života. Snažím se, kolik mi Pán dává síly a možnosti, zvěstovat jaká úžasná je Jeho láska. Denně prosím za ty, kteří dosud neokusili Boží lásku, nejvíce prosím za moje nejbližší. Já věřím, že On má velkou moc a bude-li chtít, On si je povolá, dokud trvá čas milosti.

Janovo evangelium, 3. kapitola, 36. verš:

„Kdo věří v Syna, má život věčný. Kdo Syna odmítá, neuzří věčný život, ale hněv Boží na něm zůstává“.

A dále: „Není jiná cesta k Bohu Otci, jediné skrze mne“, řekl Pán Ježíš.

Literatura:

ČÍŽKOVÁ, B. (2010): Historie rodu Čížkových a Karbulových. In: *Jakoubek, M., Vojvodovo – etnologie krajanské obce v Bulharsku*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), s. 282–299.

FABOUKOVÁ, L. (2006): Stručné dějiny Vojvodova (Lýdie Fabouková na motivy Jána Michalka). In: *Jakoubek, M., Osud Vojvodovo*. In: *Йовова-Димитрова, Снежанка, Майхракова, Ленка, (съст.), По пътя към познанието. София: Бохемия клуб*, s. 9–20.

FINDEIS, J. (1926): Česká vesnice Vojvodovo v Bulharsku. *Naše zahraničí*, ročník VII, s. 185–188.

FINDEIS, J. (1930): Z Vojvodova v Bulharsku. Zpráva o povšechných krajanských poměrech. *Naše zahraničí* 5/2 (15. 10. 1930), s. 5–6.

JAKOUBEK, M. – NEŠPOR, Z., R. – HIRT, T., eds. (2006): *Neco Petkov Necov: Dějiny Vojvodova, vesnice Čechů a Slováků v Bulharsku*. Plzeň, Občanské sdružení Vojvodovo ve spolupráci se Studijní a vědeckou knihovnou Plzeňského kraje.

JAKOUBEK, M. (2008): Dějiny Vojvodova očima jeho obyvatelky. Edice „*Historyje rodu Čížkových a Karbulových Barbory Čížkové*“, *Český lid/Etnologický časopis* 95, č. 4, s. 383–399.

JAKOUBEK, M. (2010): *Vojvodovo – etnologie krajanské obce v Bulharsku*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK).

MÍČAN, V. (1934): *Nevratem v nový svět. O československých osadnících, jejich náboženských, školských, osvětových, hospodářských aj. poměrech v Bulharsku*. Brno, Biblická jednota.

MICHALKO, J. (1936): *Naši v Bulharsku*. Myjava.

NOSKOVÁ, H. – VÁCHOVÁ, J. (2000): *Reemigrace Čechů a Slováků z Jugoslávie, Rumunska a Bulharska (1945–1954)*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AVČR.

PAVLÁSEK, M. (2011): Hledání vojvodovské Pravdy ve světle probuzeneckých hnutí. *Lidé města*, 13, 1, s. 27–49.

PENČEV, V. (2006): *Tempus edax rerum* aneb O minulosti a současnosti vojvodovských Čechů. In: *Jakoubek, M. – Nešpor, Z. – Hirt, T. (eds.), Neco Petkov Necov: Dějiny Vojvodova, vesnice Čechů a Slováků v Bulharsku*. Plzeň, Studijní a vědecká knihovna Plzeňského kraje, s. 90–105.

POPOV, B. (2010): *Vzpomínky na život Čechů, kteří žili ve vsi Vojvodovo, Vračansko, Bulharsko*. In: *Jakoubek, M., Vojvodovo – etnologie krajanské obce v Bulharsku*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), s. 254–270.

Rozhovor s devadesátníkem „dědou“ Filipem (Petr Hůšť). *Živé slovo* 1/2009: 12–14

Miloš Ševčík

Vztah vědy a umění v myšlení Jana Patočky¹

Abstract:

The study follows Jan Patočka's considerations on the mutual relation of science and art as two important ways of the comprehension of reality. Patočka states that the science presents the tool of revealing the objective and binding truth and the art is able to reveal the subjective and individual truth. The art thus presents a corrective of the dominance of science. However, the art as such emerges only in the time of the dominance of science. The study stresses that, along these lines, the mutual relations of art and science should be conceived as dialectical.

Klíčová slova: Patočka, umění, věda

Key words: Patočka, art, science

1) Tato studie představuje rozšířenou a upravenou verzi článku „Relação entre ciência e arte na filosofia de Jan Patočka“ (Ševčík, Miloš, 2010). Za podnětné připomínky k této studii děkuje její autor prof. Vlastimilu Zuskovi. Text této studie vznikl s podporou grantového projektu „Problematika umění v myšlení Jana Patočky“ (GAČR P409/11/0324).

1. Úvod

V následující studii budeme sledovat vztah umění a vědy v myšlení Jana Patočky. Nejprve se budeme zabývat Patočkovým pojetím konstituce vědy a jejího charakteru. Patočka se domnívá, že věda je hlavním prostředkem vlády Síly, tedy neosobního principu, který dominuje v soudobé společnosti. Dále se budeme zabývat rozdílem nábožensky orientovaného umění minulosti a soudobého umění, které se ukazuje jako protest proti dominanci Síly. Poukážeme však také na to, že sama Síla reprezentovaná moderní vědou a technikou ustavuje a posiluje tendence směřující proti posilování Síly. Zkušenost s uměním nebo zkušenost z válečné fronty umožňují vytvoření mezilidské solidarity jako nástroje k omezování či překonání Síly. Závěrem poukážeme na to, že Patočkou popisované vztahy mezi materiálními podmínkami existence a duchovním životem můžeme nazvat dialektickými.

2. Konstituce a charakter vědy

V *Kacířských esejích o filosofii dějin* (1973–76) popisuje Patočka postupnou proměnu způsobu chápání reality v evropské duchovní historii (PATOČKA, Jan, 2002, 86–97). Předpokládá, že poznávání reality původně představovalo nástroj „péče o duši“, pravda byla záležitostí „celoživotního zkoumání, sebekontroly a sebe-sjednocování“. Poznávání skutečnosti bylo tedy zásadně podřízeno mravnímu cíli. V antice a také ve středověku bylo poznání neoddělitelné od vládnoucích náboženských představ a etických názorů (PATOČKA, Jan, 2002, 86–88). Rozsáhlá proměna chápání smyslu poznání se uskutečnila až s příchodem moderní vědy. Moderní věda se zaměřuje především na prakticky využitelnou schopnost předvídat a etické ohledy nechává nevyhnutelně stranou (PATOČKA, Jan, 2002, 88–90).

Zároveň však Patočka poukazuje na to, že předpoklady novověkého chápání přírody jsou přítomné už v antickém a středověkém pohledu na přírodu. Antická metafyzika předpokládá, že to, co je na přírodě skutečné, je zachytitelné výhradně rozumem. Smyslově nazíraná skutečnost je naproti tomu nepřesná a odvozená. Středověká křesťanská filozofie a teologie se zabývá především vztahem člověka k Bohu a k přírodě přistupuje s „chladnou distancí a nedůvěrou“. Příroda je především předmětem abstraktních úvah, „vysuzování a konstrukce“. Boží blízkost k člověku je nakonec pojata jako záruka jistoty „matematicky zřetelných“ spekulací o přírodě. Příroda jako taková, příroda jako „názorná“ přestává filozofii zajímat. Na základě takovýchto filozofických názorů se příroda nakonec stává naprosto formální, v pojetí matematické přírodovědy se stává předmětem „konstrukce a experimentu“. Vznik moderní vědy je tedy do značné míry zapříčiněn předchozím duchovním vývojem (PATOČKA, Jan, 2002, 72–76).

Patočka zejména ukazuje, že moderní věda chápe přírodu jako „Sílu“ a že toto pochopení je rozhodujícím faktorem v moderní civilizaci. Patočka konstatuje, že moderní věda pohlíží na přírodu jako na naprosto anorganickou, nenázornou, to znamená jako na systém vědeckých vzorců. Příroda je pojata jako naprosto předvídatelný, a tedy jako

také naprosto využitelný systém. Je to systém využitelných potencialit, ohromný zdroj energie. V moderní době se tedy poznání reality proměnilo na prostředek moci a manipulace (PATOČKA, Jan, 2002, 76–77; PATOČKA, Jan, 2004, 311–312). Univerzalita moderní vědy je „formalizující univerzalita“. Na konci 19. století získalo toto chápání reality rozhodující roli a všechny dosavadní etické a náboženské představy byly rozpoznány jako umělé a omezující (PATOČKA, Jan, 2002, 96–97).

Tento vědecký pohled na přírodu jako „Sílu“ se však týká také lidí. Na lidské bytosti je pohlíženo jako na „položky“ v procesu akumulace a transformace užitečných přírodních energií, lidé jsou „akumulování, počítání, využívání a manipulování“ (PATOČKA, Jan, 2002, 114). Vědecký náhled na skutečnost určuje život ve všech oblastech: sociální, ekonomické, politické, a dokonce i soukromé. Na základě tohoto všeobecného vědeckého pohledu na přírodu se rozvinul také technologický systém průmyslové produkce. Průmyslová produkce vytvořila nakonec „sebe-regulující“ a autonomní systém, systém „uvolněné výroby“. Průmyslová produkce pohlcuje distribuci a je také schopná plánovat budoucí spotřebu. Tato produkce překračuje přirozené potřeby, vytváří potřeby nepřirozené a nutí spotřebitele k tomu, aby vynakládali všechny své síly na získání nabízených produktů. Tato situace nevyhnutelně ústí ve „skryté uvěznění“ lidstva, v uvěznění konzumenta (PATOČKA, Jan, 2004, 311–312).² V této souvislosti se Patočka zmiňuje o procesu zvyšování Síly, která využívá lidi jako nástroje v procesu svého vlastního rozvíjení, v procesu vlastního posilování. Na jedné straně je tedy proces průmyslové produkce nastartován člověkem. Na druhé straně se však člověk stal součástí tohoto objektivního procesu akumulace Síly. Soudobá civilizace je vědecko-technická v podstatném smyslu, upozorňuje také Patočka. Sama existence této civilizace je vázána na moderní vědu a techniku, dnešní lidstvo je materiálně závislé na vědecky vytvořených technologiích. Zároveň však

2) Tyto Patočkovy názory částečně připomínají myšlenky Herberta Marcuseho vyjádřené v knize *Jednorozměrný člověk* (1964). Obdobně jako Patočka také Marcuse poukazuje na to, že potřeby dnešního člověka jsou do značné míry nepřirozené, jsou „nepravé“, jsou to potřeby vnucené společností. Marcuse předpokládá, že společnost směřuje k „potlačení“ individua a jeho svobody prostřednictvím toho, že diktuje člověku jeho potřeby i odpovídající způsoby jejich uspokojování. Potřeby individua jsou tedy determinovány „vnějšími silami“, silami individuem naprosto nekontrolovatelnými (MARCUSE, Herbert, 1991, 34–35). Tato sociální kontrola si vyžaduje „mohutní potřebu výroby a spotřeby zbytečných věcí“ (MARCUSE, Herbert, 1991, 36). Kořeny úvah obou myslitelů jsou však samozřejmě odlišné: Zatímco Patočka považuje soudobou situaci za důsledek určitého způsobu odhalení pravdy, Marcuseho motivace jsou sociálně kritické. Marcuse se zejména domnívá, že výrobní aparát za pomoci reklamy „indoktrinuje“ lidi a „manipuluje“ jimi za účelem propagace a „vnucování“ existujícího „sociálního systému“ (MARCUSE, Herbert, 1991, 38–39).

Síla, která vyvstává díky vědeckému pohledu na skutečnost a která je využívána technikou, uskutečňuje rozsáhlou manipulaci lidstva a bere mu jeho svobodu.³

Je nepochybné, že Patočkova charakterizace vědeckého pojetí skutečnosti jako Síly je inspirována zejména názory Edmunda Husserla a Martina Heideggera. Husserl se zabývá úpadkovým charakterem moderní vědy zejména ve svém díle *Krise evropských věd a fenomenologická filozofie* (1935–36) a poukazuje na to, že v matematicky orientovaném, exaktním vědeckém zkoumání se ztrácí původní smysl lidského poznání (HUSSERL, Edmund, 1992, 3–4). Husserl předpokládá, že úkolem fenomenologické filozofie je opět vydobýt původní lidský svět, který je v současnosti zakryt umělými vědeckými konstrukcemi (HUSSERL, Edmund, 1992, 269–276). Martin Heidegger se v řadě pojednání – například ve studii „Otázka techniky“ (1953) – zabývá otázkou techniky a poukazuje v této souvislosti na specifický způsob soudobého chápání skutečnosti, ve kterém převažuje fascinace ze schopnosti transformovat předměty a disponovat jimi. Věda je v zásadě technikou, protože vždy odhaluje skutečnost jako transformovatelnou a disponovatelnou. Pohled na skutečnost jako na soubor disponovatelných, využitelných jednotlivin však odstraňuje možnost odhalování pravdy, poukazuje Heidegger. V odstranění této možnosti spočívá podstata nebezpečí představovaného technikou (HEIDEGGER, Martin, 1990, 9–40). Patočka se Husserlovými a Heideggerovými názory na podstatu vědy a techniky zabývá například ve studii „Nebezpečí technizace ve vědě u E. Husserla a bytostné jádro techniky jako nebezpečí u M. Heideggera“ (1973–75). Na rozdíl od těchto myslitelů však Patočka vždy v samotné realizaci vědeckého pochopení skutečnosti a jejího technického ovládnutí spatřuje předpoklady překonání současné podoby vědy a techniky, tedy podoby, kterou můžeme považovat za odlišštěnou, a tedy nebezpečnou (PATOČKA, Jan, 2002, 147–160).

3) Uvedené Patočkovy názory se do značné míry podobají názorům Romana Guardiniho. V eseji „Konec novověku“ (1947–48) hovoří Guardini například o soudobé proměně vztahu člověka k přírodě. Vztah člověka k přírodě ztratil svou dřívější „bezprostřednost a názornost“, nyní je to vztah „nepřímý“ a zároveň „abstraktní, počtářský a technický“ (GUARDINI, Romano, 1992, 56). Příroda je nyní viděna jen jako materiál lidské činnosti, jen jako prostředek k uskutečňování lidských záměrů. S pohledem na přírodu se však zároveň mění i pohled na člověka samého. Člověk se stal „člověkem masy“. „Masa“ označuje strukturu lidského života spjatou s technikou a plánováním, poznamenává Guardini. Člověk masy přijímá „užitkové předměty“ a životní způsoby vnucované „racionálním plánováním“ a „normovanou strojovou výrobou“, rozhodně netouží po originalitě a možnostech individuální iniciativy. V takovém prostředí se však s rostoucí samozřejmostí zachází s člověkem jako s „předmětem“. To se projevuje ve vytváření různých „statistik“ zaměřených na člověka, ale také ve velice násilných způsobech „utlačování jednotlivců, skupin i celých národů“. S těmi se ve vyhrocené podobě setkáváme v dobách válečných konfliktů, postupně se však stávají i „mírovým způsobem vládnutí a správy“ (GUARDINI, Romano, 1992, 48–50).

3. Dvě epochy v dějinách umění

V Patočkových úvahách o roli umění ve společnosti je tento historický proces změn v chápání reality ukázán z jiného úhlu. Ve studii „Umění a čas“ (1966) Patočka rozeznává dvě odlišná období v kulturní historii lidstva. První je nazvána „epochou umělecké kultury“. V té době bylo umění převládajícím způsobem přístupu ke skutečnosti. Božství se zjevovalo prostřednictvím uměleckého díla a intence lidského pohledu pronikala uměním přímo k tomuto božství. Umělecké dílo tedy nebylo rozpoznáno jako takové, to znamená jako samostatná skutečnost. Intence pohledu diváka procházela skrze umělecké dílo jako skrze okno ke skutečnosti, která měla být uchopena. Umění představovalo způsob „prožití, pocítování a promýšlení“ určitých „náboženských nebo rituálních otázek“, bylo přístupem ke „slavnostní, mimořádné, rozhodující a božské“ stránce skutečnosti. Toto období trvalo od prehistorických dob až do 19. století. Patočka předpokládá, že v 19. století začala druhá epocha, která trvá až dodnes. Toto období je nazváno „epochou estetické kultury“ nebo „reflektovanou epochou“. V tomto období je převládajícím způsobem přístupu ke skutečnosti abstraktní pojem. Všechny předměty jsou vědecky analyzovány, mezi jinými i umělecká díla. V této epoše vznikají a rozvíjejí se nové vědecké disciplíny, které se zabývají uměním. Je to estetika a dějiny umění. Nové vědecké disciplíny provádějí rozsáhlý výzkum a přinášejí řadu významných poznatků, poznamenává Patočka. Umělecká tvorba byla každopádně odhalena jako zvláštní druh aktivity odlišný od aktivity čistě technické. Umělecké dílo bylo rozeznáno jako nezávislá skutečnost. Intence pohledu diváka tedy už neprochází uměleckým dílem k něčemu jinému, ale zastavuje se na díle samotném. Umělecké dílo se stává oknem do světa, který je už pouze světem tohoto díla (PATOČKA, Jan, 2004, 306–307, 310).

Patočka popisuje proces proměny funkce a charakteru umění za pomoci teorií Arnolda Gehlena a Romana Ingardena. Gehlen předpokládá, že existují tři vrstvy smyslu v obraze: vrstva formálních prvků, vrstva primárních předmětů a vrstva sekundárních předmětů (GEHLEN, Arnold, 1965, 7–17). Patočka poukazuje na Gehlenovu myšlenku, že vývoj výtvarného umění postupuje jako zjednodušování jeho vrstevnatosti. V 19. století ztratilo umění vrstvu sekundárních předmětů, to znamená vrstvu náboženských mytologických představ. V průběhu 20. století se vytratila vrstva primárních předmětů, to znamená vrstva znázorněných přírodních předmětů. I když byla vrstva sekundárních předmětů částečně obnovena v abstraktním malířství 20. století, existuje nadále tato vrstva už jen jako součást obrazů samotných. Divák už není žádným způsobem vázán vyjádřenými filozofickými nebo náboženskými představami. Obdobným způsobem využívá Patočka i Ingardenovu koncepci metafyzické kvality, tedy určité atmosféry, která obklopuje v obraze znázorněné věci a osoby (INGARDEN, Roman, 1946, 34–36). V minulosti představovala metafyzická kvalita především mysterium božství, byla „harmonickým majestátem“ a z tohoto majestátu vyplývala i krása uměleckého díla. Patočka ukazuje, že metafyzická kvalita ztratila svou přesvědčivost a není už závazná (PATOČKA, Jan, 2004, 308–09).

Patočka předpokládá, že jak umělecká díla „epochy umělecké kultury“, tak umělecká díla „epochy estetické kultury“ vždy otvírají určitý „svět“ (PATOČKA, Jan, 2004, 308–309). Patočka zde navazuje především na Heideggerovo pojetí uměleckého díla jako odhalení pravdy, tedy otevření určitého „světa“. Ve studii „Zrození uměleckého díla“ (1935–36) Heidegger ukazuje, že teprve svět otevřený v uměleckém díle umožňuje porozumět tomu, co je člověk, co zvíře a co rostlina (HEIDEGGER, Martin, 1963, 32). Patočka trvá na tomto otevření světa neboli celkového „smyslu“ uměleckým dílem, i když připouští, že se status tohoto smyslu během posledních století radikálně změnil. Soudobé umění už není schopno nabízet objektivní a „závazný“ smysl, ale nabízí smysl „subjektivní“ a individuální, tedy celkový smysl, který si už nenárokuje nezpochybnitelnou závaznost a objektivní platnost. Soudobé umělecké dílo už nepopisuje určitý objektivní a závazný svět, ale vždy vyjadřuje svět subjektivní a individuální. Takovým způsobem tedy vzniká v soudobém umění mnohost navzájem nezávislých, velice rozmanitých a navzájem velice vzdálených smyslů. Tato mnohost navzájem rozdílných smyslů a metafyzických kvalit je příčinou pocítované „disharmoničnosti“, nebo dokonce „neklidu“ a „bolesti“. Jaký má tedy soudobé umění význam, když dává podnět ke vzniku disharmonie, neklidu a bolesti? Patočkova odpověď na tuto otázku spočívá v poukazu na to, že umělecké dílo v současné době dokazuje lidskou svobodu. Umělecké dílo je důkazem, že člověk není pouhým „akumulátorem a transformátorem“ přírodních sil. Umělecké dílo naopak dokazuje, že člověk je „skutečnou tvůrčí silou, svobodou“. Umělecké dílo tedy představuje „masivní protest“ proti podřízení lidských bytostí objektivnímu procesu odpoutané výroby, tedy procesu posilování Síly. Umění představuje útočiště lidské svobody v době vládnoucí vědy, v době abstraktního pojmu, tedy v době, ve které jsou lidské bytosti propočítávány jako využitelné položky výrobního procesu (PATOČKA, Jan, 2004, 315–316). Můžeme poznamenat, že na rozdíl od Heideggera se Patočka domnívá, že i v současné vědecké a technické době je umění způsobem odhalení pravdy, tedy způsobem otevření celkového smyslu. I když se charakter smyslu vyjadřovaného soudobým uměním zásadně liší od charakteru smyslu zachycovaného uměním minulosti, zůstává role umění jako způsob odhalení pravdy i v současnosti naprosto nezastupitelná (PATOČKA, Jan, 1965, 60–61).

4. Vliv vědy na umění a vliv umění na vědu

Patočka tedy předpokládá, že umění je jako zvláštní skutečnost viditelné jen v moderní době, ve které ztratilo svou schopnost odhalovat závazný a objektivní smysl. Je to tedy vliv moderní vědy, který umožnil viditelnost, a tedy i samostatnou existenci umění jako takového. Patočka však zároveň poukazuje, že věda a na vědě závislá technika také konkrétním způsobem ovlivňuje, či dokonce určuje charakter soudobého umění.

Soudobé umění především využívá vědecky vyvinuté materiály a technické postupy. Tyto nové materiály a technické postupy podstatným způsobem rozšiřují výrazové možnosti umění, ve skutečnosti si už soudobé umění nemůže dovolit tyto materiály a postupy nevyužívat. To se týká tradičních uměleckých druhů, zejména sochařství

a architektury, ale samozřejmě i uměleckých druhů nově vznikajících. Ve studii „Arnold Gehlen o moderním výtvarnictví“ (1965) konstatuje Patočka však také to, že soudobé umění využívá stejnou pracovní metodu jako věda, obdobně jako věda upozorňuje na neviditelné, nenázorné skutečnosti. Z tohoto hlediska umění dovršuje „ztrátu názornosti“, která postihla celou soudobou vědeckou a technickou civilizaci. Nenázorná skutečnost je hlavním předmětem vědy, například fyzika se zabývá vzorci vystihujícími podstatu reality a obdobně se také umění – například abstraktní malba – zabývá nenázornými, neviditelnými zákonitostmi (PATOČKA, Jan, 2004, 214–215).

Je však pravděpodobné, že soudobé umění odráží i celkový charakter dnešní technické doby, to znamená doby v mnoha ohledech dynamicky proměnlivé. V této souvislosti se Patočka ve studii „Učení o minulém rázu umění“ (1965) zamýšlí nad problémem všeobecnosti soudobého umění. Je zřejmé, že současné umění už není schopno podávat všeobecně sdílenou a závaznou pravdu. Ukazuje se však zároveň, že proces proměn vědeckého pohledu na svět a proces proměn a vývoje technických prostředků strhává do procesu proměny také samotné umění. Vědeckému a technickému procesu „zuřivé“ proměny nemůže umění uniknout, radikálně se proměňuje. Všeobecnost umění se už tedy nemůže týkat samotného hotového díla a toho, co toto dílo vyjadřuje, ale spíše procesu vzniku díla, tedy nějaké obecné „procedury či opatření“. Tato nově uznaná obecná procedura uplatňovaná v umění pravděpodobně v budoucnosti znemožní uplatnění dříve obvyklých uměleckých způsobů a postupů. Tato procesuální všeobecnost umění však samozřejmě znemožňuje i jakékoli výsledné smíření protikladů, jakoukoli harmonii mezi uměleckými díly, upozorňuje Patočka. Smíření a harmonie jsou nadále dosažitelné pouze v samotném procesu proměny. Patočka se domnívá, že disharmonická je však především celá naše současnost. Z tohoto důvodu nemůže soudobé umění disharmonie skrývat, musí je naopak „provokovat“. V případě, že disharmonie neukazuje, je shledáno jako „nepravdivé“ (PATOČKA, Jan, 1965, 60–61).

Patočka zároveň upozorňuje, že návaznost soudobých uměleckých postupů na metody vědecké a odraz celkového charakteru dnešní vědecké a technické doby v charakteru soudobého umění můžeme chápat jako způsob protestu. Umělecké ozřejmění charakteru vládnoucích postupů vědeckého výzkumu ve skutečnosti směřuje k omezení moci těchto postupů. Umělecká schopnost odrážet celkový charakter současnosti je zároveň důrazným připomenutím její odlišnosti. Je sice nejisté, že soudobé umění je schopno ve všech případech pátrat dostatečně hluboko a poukázat na skutečné příčiny problémů naší současnosti, ovšem samotný fakt, že toto umění kriticky „apeluje“, je nepochybný (PATOČKA, Jan, 2004, 215).

Ve studii „Spisovatel a jeho věc“ (1969) však Patočka také poznamenává, že soudobé umění se musí dále podřídit soudobým způsobům plánování vlastní distribuce. Kulturní provoz je v současnosti „zprůmyslněn“. Toto zprůmyslnění dělá z umělce kolečko ve složitém mechanismu nabídky a poptávky. Tento složitý mechanismus využívá z důvodu zvyšování ekonomického profitu samozřejmě i masových prostředků komunikace.

Zapojení se do fungování tohoto mechanismu je pro umělce lákavé jak z ekonomických důvodů, tak z toho důvodu, že tento mechanismus umožňuje působení na široké vrstvy publika. Mechanismus kulturního trhu však samozřejmě představuje pro umělce také značné nebezpečí, kterým je ztráta vlastního výrazu i obsahové hloubky.⁴ Umělec se však rozhodně nemá vzdávat možnosti masového působení na diváky a přenechávat

4) Můžeme poznamenat, že protikladem „masové společnosti“ a umění se zabývala například Hannah Arendtová. V eseji „Krise kultury“ (1961) poukazuje na to, že soudobá „masová společnost“ nechce kulturu a především umění, protože požaduje „zábavu“ (ARENDOVÁ, Hannah, 1994, 129). „Svět zábavy“ však vyžaduje „novost a čerstvost“. Využívání těchto měřítek ve vztahu k umění je však velice nebezpečné, protože umělecká díla jsou věci určené k přetrvání, k „nesmrtelnosti“ (ARENDOVÁ, Hannah, 1994, 130, 134). Umělecká díla se tedy nedají spotřebovávat jako konzumní výrobky, jako „užitné předměty“. Umělecká díla byla dokonce z dosahu procesu výroby a spotřeby tradičně odstraňována, protože nebyla vytvářena pro člověka, ale pro „svět“ přetrvávající životy smrtelníků (ARENDOVÁ, Hannah, 1994, 133–134). Masová společnost má však tendenci umělecká díla do tohoto procesu výroby a spotřeby vtahovat. Obdobně jako Patočka upozorňuje i Arendtová na to, že skutečné nebezpečí nepředstavuje samotný proces masové distribuce umění, ale možnost, že se umění v masové společnosti zásadně promění. Na rozdíl od Patočky však Arendtová v této souvislosti nepoukazuje na nebezpečí zploštění či unifikace charakteru uměleckých děl vytvářených v současnosti, ale na skutečnost „spotřebovávání“ už hotových uměleckých děl zábavním průmyslem, tedy na to, že umělecká díla minulosti i současnosti jsou zábavním průmyslem „vyhledávána“ a následně „zpracovávána, zhušťována, digestována a redukována“ do podoby „kýče“. Nebezpečí tedy spočívá v možnosti úplného „spotřebování, pohlcení a zničení“ kulturních výtvorů zábavním průmyslem (ARENDOVÁ, Hannah, 1994, 131–132, 135–136).

Poukázat však můžeme i na určitou příbuznost Patočkova náhledu na nebezpečí, kterému je v současnosti umění vystaveno, s Marcuseho úvahami o společenském nátlaku, kterému současné umění čelí. Obdobně jako Patočka hovoří Marcuse o „kulturním stroji“, pomocí kterého je převážná část soudobého umění integrována, „asimilována“ do společnosti jako „forma zboží“ (MARCUSE, Herbert, 1991, 67, 71). Sama skutečnost, že současné době umění „cirkuluje“ ve společnosti jako forma zboží, jako „reklamní artikl“, však znamená to, že je umění odebírána jeho funkce „transcendence“, tedy jeho „negativita“ ve vztahu ke společenskému řádu. Marcuse – na rozdíl od Patočky – zdůrazňuje především to, že převážná část soudobého umění představuje prostředek „přikrášení“ stávajících společenských „poměrů“, prostředek „utišení a povzbuzení“, kterým jsou významně posilovány ostatní způsoby společenského potlačování člověka (MARCUSE, Herbert, 1991, 70–71).

ji pouhému žurnalistu, podotýká Patočka. Patočka tedy doporučuje umělci využívání soudobých způsobů kulturní distribuce, ovšem při zachování svébytnosti uměleckého vyjádření a jeho specifické hloubky. Zprůmyslněný kulturní provoz se nepochybně může zmocňovat umění v jeho materiální realitě, ovšem jeho vlastní smysl musí zůstat i v takovém případě nedotčen. Soudobé umění se musí zdržovat v „blízkosti současného života“, ovšem nikoli proto, abychom se v jeho „labyrintech ztratili“, nýbrž naopak proto, abychom se z těchto labyrintů dokázali osvobodit, domnívá se Patočka (PATOČKA, Jan, 2004, 314). Z Patočkových výroků můžeme odvodit, že mechanismy kulturní distribuce jsou soudobým uměním nezbytně využívány, toto využívání má však ve skutečnosti sloužit k distribuci uměleckého protestu, který směřuje proti principům uvádějícím tyto mechanismy do pohybu.

Patočka nepochybuje o schopnosti umění ovlivňovat dění v soudobé společnosti, nepochybuje o možnosti účinného uměleckého protestu. Domnívá se zejména, že umění je schopno zapůsobit na soudobou společnost prostřednictvím její hlavní řídicí skupiny, kterou je technická inteligence. Soudobý vědec naléhavě potřebuje kontakt s uměním, protože celkový smysl, který je vyjádřený uměním, je schopen vyvážit nezbytnou specializaci vědeckého pracovníka. Čím bude tato vědecká specializace větší, tím větší bude i potřeba celkového smyslu, který je vyjadřovaný uměleckými díly. Umění tedy chrání soudobého vědce před „intelektualismem“, „suchopárností“ a „dogmatismem“. Patočka předpokládá, že na základě takového nahlédnutí celkového smyslu, tedy na základě nahlédnutí omezenosti každé specializace bude mezi příslušníky soudobé inteligence ustavena „solidarita“, a to i přes odlišnosti jejich zaměření. Umělec se takovým způsobem postaví do samého středu inteligence, domnívá se Patočka. Umění nebude „bezmocným protestem“, ale vlivným morálním apelem, který bude schopen „vést společnost k nové budoucnosti“ (PATOČKA, Jan, 2006, 291–292).

5. Solidarita „otřesených“

Celkově se tedy Patočka domnívá, že nové materiály, prostředky a postupy vytvořené na základě soudobých vědeckých výzkumů a technických inovací může umělecká tvorba využívat způsobem, kterým bude nakonec oslabena dominance Síly. Soudobá umělecká tvorba se nemůže vyčlenit z celkového charakteru současnosti, která je v zásadním smyslu vědecká a technická. Naopak, umění na vědecký a technický charakter současnosti v mnoha ohledech reaguje. Na jedné straně umění využívá známé vědecké a technické postupy a metody, na straně druhé pomocí těchto metod a postupů kritizuje samotný charakter současné doby a koriguje její směřování. Pozoruhodné je to, že celou tuto situaci můžeme popsat také obráceně. Věda sama svou činností umožňuje objevení a rozvoj umění, které však představuje protest proti dominanci Síly a směřuje k omezení této dominance. Věda a technika sice představují nástroje realizace Síly, zároveň však ve svém důsledku vytvářejí i podmínky omezení či překonání Síly, protože

podporují růst solidarity intelligence, tedy konstituci společenství, které bude zastávat názory protikladné zájmům Síly.

Možnostmi ustavení takového společenství se Patočka poněkud podrobněji zabývá v *Kacířských esejích o filosofii dějin*. Konstatuje zde, že tato možnost vyplývá ze zřejmé hrozivosti soudobé nadvlády Síly. Hrozivost zapojení člověka do procesu zvyšování Síly se ozřejmila zejména existencí ohromných válečných konfliktů 20. století. Nahromaděná Síla využívá válečné konflikty jako možnost vybíjení, takový konflikt je nejrychlejší přechod nahromaděné energie „z potence do aktuality“. Člověk, a celá lidské společenství, je v takovém přechodu „pouhým relé“. Zároveň je však zapotřebí upozornit na to, že Síla nesměřuje primárně k ničení a vlastnímu vysilování, spíš naopak Síla „chce“ budovat, chce se sama posilovat. Cíle Síly jsou tedy v zásadě mírové, v některých případech však Síla ke splnění mírových cílů používá válečné prostředky. Ke splnění vytyčených mírových cílů, tedy cílů vlastního posilování využívá Síla neosobní státní mašinerie. Tato mašinerie žene miliony lidí do „gehenny ohně“, za pomoci „prolhané demagogie“ a neustálého nátlaku (PATOČKA, Jan, 2002, 118–122).

Velice pozoruhodná je však Patočkova představa o překonání této vševládne Síly. Patočka hovoří o frontové zkušenosti jako o zkušenosti skutečně osvobozující. Síla ve skutečnosti všechno kalkuluje z hlediska pokračujícího života, z hlediska budoucího ovládnutí, z hlediska budoucí dominance a využívání. Jednotlivec ovládaný Silou, jedinec postavený Silou do frontové linie si však uprostřed bojového střetnutí palčivě uvědomuje, že je smrtelný, uvědomuje si konečnou možnost nepokračování života, uvědomuje si, že budoucnost nebude přicházet donekonečna. Sama Síla je takovým nahlédnutím zlomena ve své diktující moci. Společenské ovládnutí apelující na životní cíle a hodnoty člověka vrženého do frontové linie přestává na takového jedince působit (PATOČKA, Jan, 2002, 125–127). Patočka dále uvažuje o přenesení tohoto frontového zážitku osvobození od diktátu Síly do období míru, tedy do období, ve kterém se Síla neukazuje ve válečném konfliktu, ale připravuje se na budoucí střetnutí. Prostředkem uchování „pozitivní“ frontové zkušenosti v době tohoto příměří Síly je „solidarita otřesených“. Tato solidarita vzniká původně mezi frontovými bojovníky, kteří si společně, ve vzájemném střetnutí uvědomují vlastní konečnost, a proto také zásadní vratkost, zásadní „problematičnost“ veškerých životních cílů. Obecně vzniká tato solidarita mezi těmi, kteří si přes vzájemný rozpor a protiklad uvědomují sounáležitost a spojenectví. Patočka se však zároveň domnívá, že solidarita otřesených přenáší pozoruhodným způsobem frontový zážitek do života v míru, toto společenství otevírá „tichou frontu“ boje se Silou v době příměří Síly, tedy v době, v které se Síla nerealizuje v konfliktech „horkých“, ale jen „doutnajících či studených“. Solidarita otřesených bude morální „autoritou“, nebude sice stavět pozitivní program, bude však promlouvat v „zákazech, varováních a omezeních“, bude znemožňovat některé „činy a opatření“. A Patočka také tady upozorňuje na nezbytnost zapojení technické intelligence do tohoto boje se Silou, především technická intelligence musí pochopit svou pozici v takovém boji. Omezení, či dokonce překonání Síly je možné

jedině, když si ta část lidstva, která skutečně rozumí současným vědeckým a technickým možnostem, uvědomí zásadní rysy současné situace. Když si uvědomí, že v současné době disponuje Síla také možnostmi „celkového zničení“. Patočka upozorňuje na to, že jediné když „badatelé a aplikátoři, objevitelé a inženýři“ pocítí „vnitřní nepohodlnost vlastní pohodlné pozice“, když pocítí vliv solidarity otřesených sami na sobě a začnou jednat v duchu této obecné solidarity, bude se moci uskutečnit překonání Síly (PATOČKA, Jan, 2002, 129–130).

6. Fenomenologická dialektika

Umění se tedy ukazuje jako prostředek omezení Síly, či dokonce jako prostředek jejího překonání. Zároveň se však ukazuje, že Síla sama – v podobě vědy a techniky – umožňuje vznik tohoto prostředku a že sama posiluje jeho účinnost. Umění v době rostoucí moci Síly umožňuje vznik solidarity intelligence, tedy duchovního společenství, které bude schopno účinně usilovat o oslabení Síly. Tato solidarita je ostatně neustále posilována rostoucím tlakem Síly na jednotlivce, protože tlak Síly může jednotlivce dohnat až do bodu, ve kterém na ně Síla nemůže už dále účinně působit. Celkově se tedy ukazuje, že rostoucí tlak a působnost Síly principiálně směřuje zároveň k ustavení a posilování duchovního společenství, které bude usilovat o omezení této působnosti Síly. Zřejmým způsobem se tedy ukazuje dialektičnost celé situace. Sama Síla se sice jeví jako něco naprosto neduchovního, jako způsob rozvoje výrobních vztahů ve společnosti, vznikla však v důsledku určitého duchovního směřování, jako důsledek vývoje ve filosofii a teologii. Materiální stránka současného společenského života byla sice vytvořena na základě působení a rozvoje Síly, zároveň však umožňuje a podporuje rozvoj v duchovní oblasti, který nakonec nevyhnutelně vede k potlačování, či dokonce překonávání Síly.

Dialektičnost této situace ostatně přiznává samotný Patočka. V *Kacířských esejích o filosofii dějin* Patočka odmítá označit současnou vědecko-technickou civilizaci za úpadkovou, protože na jedné straně je tato civilizace výsledkem duchovního vývoje a na straně druhé otevírá tato civilizace naprosto jedinečný prostor svobody (PATOČKA, Jan, 2002, 115–116). Výslovně se dialektičnosti v soudobé společnosti Patočka věnuje ve studii „Intelligence a opozice“ (1969). Patočka tu konstatuje, že rozpor mezi materiální reprodukcí lidského života a jeho duchovní povahou je v současnosti „řešitelný na základě rozumu“. Patočka poukazuje na to, že sama povaha průmyslové výroby je zásadně rozumová. Rozumová podstata průmyslové výroby se však stala naprosto zřejmou teprve v současnosti, protože teprve v současnosti se tato výroba stala výrobou technickou. To také zároveň znamená, že je řízena technikem, který je součástí soudobé intelligence. Technik je však s ostatními příslušníky soudobé intelligence spojen „úzkými vztahy“, konstatuje Patočka. Soudobá intelligence tedy proniká průmyslovou výrobou a významně ovlivňuje povahu celé společnosti. Z tohoto hlediska se dokonce ukazuje, že zájem výroby je „zájmem všeobecným“ a vzhledem k této všeobecnosti i „zájmem mravním“. Můžeme tedy říci, že rozpor mezi duchovním životem a materiální reprodukcí života se ukazuje

jako zdánlivý. Průmyslová výroba ve skutečnosti vznikla na základě rozumu a v současné době inteligence výrobu proniká, řídí ji a může její cíle podřídít vlastním „požadavkům a mravním imperativům“. Tato převaha inteligence ukazuje, že materiálně „dnes sublimuje do podoby rozumu“. Patočka však zároveň upozorňuje na to, že soudobá inteligence by měla v současnosti zaujmout aktivnější přístup a převzít ve společnosti roli, ke které je určena samotnou svou podstatou (PATOČKA, Jan, 2006, 245–248).

Patočka se sice opakovaně kriticky vymezuje jak proti Hegelově metafyzickému pojetí dialektiky dějin, tak proti Marxově materialistickému pojetí dějin (PATOČKA, Jan, 2002, 140; PATOČKA, Jan, 2006, 242–244). Přiznává nicméně, že dialektičnost vývoje historických jevů je zřejmá. Upozorňuje však také na to, že ve filozofii se dialektika musí podřídít fenomenologii. Dialektika je živá, jestliže umožňuje chápat, vykládat fenomény. Naopak mrtvá je v případě, že překračuje hranice dané fenomény samými. V takovém případě je výsledkem filozofická „mytizace“, jakou je dialektika idealistická nebo materialistická. Celkově tedy dialektika vzniká v závislosti na fenomenologii, předpokládá Patočka. Můžeme doplnit, že však nikoli jako jakási pomocná filozofická metoda, ale jako to, co je „dáno ve zkušenosti“, tedy jako to, co může filozofie pomocí fenomenologické metody odkrývat v samotných fenoménech (PATOČKA, Jan, 2002, 140).

V Patočkově pojetí historického dění se tedy setkáváme s myšlenkou vzájemného ovlivňování nebo spíše podmiňování duchovního vývoje a materiálního života společnosti. Materiální úroveň společnosti vytváří podmínky rozvoje duchovního života, duchovní rozvoj naopak určuje či alespoň koriguje charakter a cíle materiálního rozvoje společnosti. Neplatí však to, že by společnost na základě této dialektiky směřovala k nějakému nevyhnutelnému cíli, ať už cíli metafyzickému nebo politickému. Patočka spíše předpokládá, že na základě skutečnosti tohoto vzájemného ovlivňování a podmiňování duchovního a materiálního se v dějinách setkáváme s určitou auto-regulativností jejich pohybu. Lidské společenství má v dějinách možnost uniknout hrozcím katastrofám, protože principy vzniku těchto hrozeb samy vytvářejí příležitosti k odvrácení hrozcích nebezpečí. Nebo dokonce: principy, které vedou ke vzniku hrozeb, jsou zároveň principy, které povedou k jejich odstranění.

7. Závěr

Pokusili jsme se ukázat základní momenty Patočkova pojetí vztahu mezi vědou a uměním jako dvěma velice významnými způsoby přístupu ke skutečnosti. Umění se ukazuje jako korekce nadvlády vědy. Tato nadvláda ústí do podřízenosti člověka ve vztahu k Síle, umělecké dílo naopak prokazuje lidskou svobodu. Pokusili jsme se však především poukázat na to, že věda sama vytváří a posiluje možnosti korekce vlastní jednostrannosti a že Síla spatřovaná vědou a využívaná technikou směřuje k vlastnímu omezení. Umění se objevilo teprve v době vládnoucí vědy a mechanismy Síly rozšiřují možnosti působnosti umění. Ve vztahu umění a vědy se tedy rýsují vztahy, o kterých můžeme hovořit jako o vztazích dialektických. Materiální skutečnost společenského života je důsledkem

určitého duchovního vývoje a naopak rozvoj materiálních vztahů určuje způsob vývoje duchovního života. Solidarita vytvořená na základě působení umění či na základě otřeseného válečného zážitku může vést k ustavení mechanismů omezujících nadvládu Síly. Díky takovým mechanismům se věda nakonec může stát skutečně vědoucí, protože bude řízena a praktikována těmi, kteří znají její význam i její meze.

Literatura:

- ARENDOVÁ, Hannah (1994): *Krise kultury*. Praha: Mladá fronta.
- GEHLEN, Arnold (1965): *Zeit-Bilder zur Soziologie und Ästhetik der modernen Malerei*. Frankfurt am Main – Bonn: Athenäum Verlag.
- GUARDINI, Romano (1992): *Konec novověku*. Praha: Vyšehrad.
- HEIDEGGER, Martin (1963): *Holzwege*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- HEIDEGGER, Martin (1990): *Voträge und Aufsätze*. Pfullingen: Gunther Neske.
- HUSSERL, Edmund (1992): *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie. Gesammelte Schriften*, Band 8. Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- INGARDEN, Roman (1946): *O budowie obrazu: Szkic z teorii sztuki*. Krakow: Rozprawy Wydziału Filozoficznego PAU 67, no. 2, s. 1–67.
- MARCUSE, Herbert (1991). *Jednorozměrný člověk*. Praha: Naše vojsko.
- PATOČKA, Jan (1965): Die Lehre von der Vergangenheit der Kunst, in: Landgrebe, Ludwig, ed., *Beispiele. Festschrift für Eugen Fink zum 60. Geburtstag*, s. 46–61. Den Haag: Martinus Nijhoff.
- PATOČKA, Jan (2002): *Péče o duši III*. Sebrané spisy Jana Patočky. Svazek 3. Praha: OIKOYMENH.
- PATOČKA, Jan (2004): *Umění a čas I*. Sebrané spisy Jana Patočky. Svazek 4. Praha: OIKOYMENH.
- PATOČKA, Jan (2006): *Češi I*. Sebrané spisy Jana Patočky. Svazek 12. Praha: OIKOYMENH.
- ŠEVČÍK, Miloš (2010): Relação entre ciência e arte na filosofia de Jan Patočka, in: de Andrade Martins, Roberto et al., eds., *Filosofia e História da Ciência no Cone Sul. Seleção de Trabalhos do 6º Encontro*, s. 431–438. Campinas: AFHIC.

Vladimír Blažek

Od „rasy“ k etnocentrismu a zpět (Esej o souvislostech „rasové“ problematiky)

*From "Race" to Ethnocentrism and Back
(An Essay on the Issues Surrounding "Race")*

Abstract:

Whereas the concept of race held an important place in history as a means by which to describe human variability or, more precisely, human populations, it no longer holds water within the frame of contemporary understanding. The variability of human populations evolved in a complicated manner in connection with migration to the most varied of ecological environments and climates. Random population-genetic mechanisms in small population groups have also played a major role. Despite considerable morphological and adaptational differences, humankind can be defined as rather genetically homogenous.

The majority of people perceive the differences within a population as "racial" not by virtue of tradition alone, but also intuitively; the ability to discern "racial" differences can be explained as a result of the development of face-recognition abilities during early ontogenesis. The newborn quickly learns to distinguish the faces of close ones and acquaintances (starting with his mother's) from the crowd according to an innate schema. This creates a basis for trusting or distrusting others. These mechanisms of face recognition continue to guide us as adults, leading us to feel high or low levels of trust. One of these mechanisms is the population (or "the racial") distinction with the effect of the so-called other-race-effect.

Greater trust brought about by similarity/familiarity (and the possible genetic kinship it implies) leads to collaboration and cooperation among individuals. By contrast, lesser similarity can lead to avoiding cooperation. Associated with this is on the one hand

the human tendency towards xenophobia and on the other hand the tendency to form distinct groups. This along with other aspects (speech, body decoration, etc.) could probably contribute to ethnogenesis, at least in traditional societies. Self-definition by means of contrast with other ethnicities could further draw attention to physical differences and could consequently support the idea that "racial" differences exist, or even justify xenophobia.

'Racialisation' can thus be understood as a social construct, conditioned by the need to define the divide between groups in terms of differences. It is therefore, to a certain extent, possible to consider it not only psychologically, but also historically (developmentally), natural.

Key words: concept of race, ethnocentrism, altruism, xenophobia, evolution

Klíčová slova: rasový koncept, etnocentrismus, altruismus, xenofobie, evoluce

Úvodem

Tento příspěvek si klade za cíl dát do souvislosti problematiku „ras“ – resp. „rasovosti“, jak na ni nahlíží současná biologická antropologie – s poznatky evoluční psychologie, které se zaměřují na porozumění role altruistického chování člověka v evoluci. Toto altruistické chování je nakonec vázáno na omezenou skupinu lidí, což vyžaduje vymezit atributy, na jejichž základě jsou rozlišováni ti, kteří jsou „hodni“ pomoci a spolupráce, od těch, kteří toho „hodni“ nejsou. Vnější morfologické znaky včetně pigmentace mohou být oněmi rysy, o které se takováto diferenciací může poměrně snadno opírat.

Vzhledem k tomu, že se ve svém konečném důsledku jedná v tomto článku o pojetí interdisciplinární, jsou v jeho první části shrnuty argumenty, které vysvětlují, proč nelze hovořit o „rasách“ jako biologických entitách, ačkoliv mezipopulační rozdíly – a mnohdy velmi zřejmé a zjevné – existují (autor si zde tedy neklade za cíl toto dokazovat, ale jen uvést). V závěrečné části pak bude poukázáno na to, jak lze z evolučního hlediska vysvětlit přeceňování těchto rozdílů s důsledkem udržování představ o „rasovosti“ a utváření xenofobních postojů. Tato problematika má přesah do společenských jevů, jako je rasismus, ale tomu již zde pozornost věnována není.

Rasová problematika včera a dnes

Vytváření rasového konceptu má komplexnější historické souvislosti a sahá minimálně do 17. století, kdy byly vytvořeny první pokusy o klasifikaci lidských skupin. Klasifikační (resp. typologický) přístup pak dominoval s rozvojem přírodních věd v 18. století. Pro přírodní vědy je nejvýznamnějším reprezentantem potřeby uspořádat přírodniny do systému a zařadit jednotlivosti do kategorií Carl Linné. Svoje nejznámější dílo „*Systema naturae*“ několikrát obměňoval a vlastně nikdy úplně nedokončil. Carl Linné sice jednoznačně zařadil člověka do řádu *Primates*, ale s vnitřním rozdělením rodu *Homo* měl

problémy, což se projevilo v jednotlivých vydáních nejednotnou klasifikací. V jedné z nich se opírá o tehdy již tradované rozdělení lidstva nejčastěji do 4 základních ras.

Jak je známo, první fundovanější studií, která se opírala o studium lebek z různých populací a dala tak vědecký základ hodnocení variability člověka, byla práce J. F. Blumenbacha „*De generis humani varietate natura*“. J. F. Blumenbach tím vymezil i počátek svébytného antropologického bádání, současně založil také „vědeckost“ rasové teorie. Termín „rasa“ začal být pravidelně používán o něco později, a to na základě překladu a interpretace původního Blumenbachova termínu variety. Je nutné konstatovat, že rasová teorie byla ve své době přínosná, protože nabídla studiu člověka objektivní nástroj; další přístupy a možnosti se měly teprve zrodit. Jinou záležitostí je, že od počátku bylo koncipování rasové teorie spojeno s hodnotícími stanovisky, se směřováním biologických znaků různého charakteru, zaměřováním biologických a duševních charakteristik a potažmo s počátky i rasistického uvažování. To vše odpovídalo dobovému uvažování a názorovým střetům v tehdejší evropské intelektuální myšlení. Navíc předpoklady pro „rasové“ chápání lidské různorodosti měly své kořeny v dosavadním historickém a společensko-politickém vývoji (např. BUDIL, 2005).

Další vývoj rasové teorie jako čistě biologické „disciplíny“ je spojen s hledáním vhodných znaků a postupů pro třídění lidských populací a popis variability člověka (blíže viz BUDIL, BLAŽEK a SLÁDEK, 2005). Nové impulzy lze nalézt v populačním přístupu, který v druhé polovině 20. století začal v antropologickém myšlení vytlačovat přístup typologický. Nejvýznamnějším představitelem byl S. L. Washburn z USA (WASHBURN, 1963). Souběžně a v návaznosti na tuto změnu klasifikačního paradigmatu se prudce začala rozvíjet genetika. Výsledkem je jednoznačně dominující názor, že „rasy“ v původním smyslu slova, tj. jako více méně odhraničené skupiny lidí s odděleným původem a s odlišnými znaky, neexistují. Nevymezitelnost a nedefinovatelnost „ras“ však nevylučuje existenci rozdílů mezi populacemi.

Tak zvané „rasy“ byly definovány především na základě adaptivních znaků (pigmentace kůže, tělesná velikost, tvar nosu, rtů, očí atd. – viz např. SLÁDEK, 2005), které však vytvářejí kontinua v závislosti na životních podmínkách (BAMSHAD a kol., 2004). Jednotlivé kombinace těchto znaků nedávají oporu pro jednoznačnou klasifikaci a také nic nevypovídají o genetické příbuznosti. Proto také vznikalo nepřehledné množství klasifikačních systémů lidských skupin (POSPÍŠIL, 2005).

Hodnocení variability podle molekulárních a genetických markerů dokazuje, že převážný podíl na variabilitě mají individuální rozdíly, jinak řečeno variabilita v jakékoliv populaci převyšuje výrazně mezipopulační variabilitu (LEWONTIN, 1972). Genetika navíc doložila, že větvení stromu postupného oddělování lidských populací (při odmyšlení a odstínění míšení) vytváří složitější obraz. V subsaharské Africe jsou jednotlivé populace, dříve jednotně chápány jako tzv. negroidní „rasa“, od sebe geneticky vzdálenější a různorodější než např. všichni ostatní lidé – dříve tzv. europoidní a mongoloidní „rasa“ (např. JORDE a WOODING, 2004).

Variabilita lidských populací

Jak již bylo řečeno, mezi populacemi (tady pomeňme možnost různého pojetí termínu populace) existují mnohdy velmi výrazné a nápadné morfologické a skopické rozdíly. Abychom se mohli nějak vyrovnat s odmítnutím zažité představy „ras“, je nutné tuto různorodost nějak vysvětlit. Evoluce člověka nabízí mechanismy, o které se lze opřít. V prvé řadě si je třeba uvědomit, že výchozí populace anatomicky moderního člověka (*Homo sapiens*) a tedy všech současných lidí nebyla příliš početná, neboť prošla určitou krizí vlivem nepříznivých životních podmínek. Řádově se jednalo o „přežití“ několika málo desetitisíc lidí ve východní Africe. Z toho vyplývá relativní homogenita na našem počátku (HAWKS a kol., 2000). Tento jev je nazýván „efekt hrdla láhve“ (bottle neck effect) a je všeobecně akceptován (MANICA a kol., 2007) včetně od něho se odvíjejícího odhadování stáří konkrétních mutací, které nám vypovídají o následném dělení a migracích lidských populací. Pokud bychom chtěli uvažovat o existenci „ras“ jako entit, museli bychom tak činit pouze v rámci tohoto vývoje.

Výchozí východoafrické populace současných lidí zřejmě uspěly mimo jiné díky potravnímu oportunismu a vysoké kulturní adaptabilitě pro získávání potravy včetně používání industrie. Současně je nutné předpokládat vysokou sociální soudržnost a kooperaci, různé formy altruismu od příbuzenského po reciproční a vytváření sociálních sítí na základě vzájemně výhodných kontaktů. Na druhou stranu byla výhodná diverzita do menších skupin, která umožňovala rozptýl do nových oblastí. To bylo zřejmě pro anatomicky moderního člověka (*Homo sapiens*) velmi charakteristické a bylo spojeno s poměrně brzkou migrací po celé Africe (CAMPBELL a TISHKOFF, 2010) a pak následně podél jižní Asie do Austrálie, dále do celé Asie a do Evropy a později do Ameriky a konečně i do Oceánie, což je v souhrnu označováno jako migrace Out of Africa (TATTERSALL, 2009). Rozptýl do nových ekologických prostředí a nik a do klimatických pásem probíhal tedy spíše v menších populačních jednotkách. Z toho vyplývá možnost uplatnění náhodných jevů, jako je genetický drift a efekt zakladatele, kdy u menších populací může dojít k výrazné změně frekvence alel genu během desítek až maximálně stovek generací. Osídlení různých biotopů vedlo souběžně k odlišným selekčním tlakům (ELTON, 2008). K rychlým změnám mohlo docházet u izolátů, např. ostrovních. Zde se také mohl projevit vliv inbreedingu (příbuzenského křížení).

Adaptace probíhaly na úrovni jak biologických znaků, tak v rovině kulturních artefaktů, způsobu chování apod. Biologickou adaptaci lze dobře dokumentovat u pigmentace, která je směrem k rovníku vždy vyšší, a to i u Indiánů v rovníkové Americe, jejichž předci přitom přešli do Ameriky severní cestou a zřejmě depigmentovaní (alespoň částečně). Jiné adaptace se dotýkají tělesné stavby: malá gracilní postava je vhodná pro pohyb v členitém pralese (MIGLIANO a kol., 2007), soudkovitá nižší postava je výhodná v chladném prostředí (MILAN, 1980). Obdobně další biologické adaptace vznikly na vysokohorské podmínky nebo prostředí stepí.

Další etapou utváření variability člověka jsou migrace spojené s míšením populací, podobně měly později při hustším osídlení vliv epidemie. Celkově tak vzniká obraz velmi vysoké různorodosti, která je vzhledem k určitým podmínkám někdy spojená s odhřazením (diskontinuitou) mezi populacemi, jindy je zcela kontinuální pro jednotlivé znaky, ale částečně diskontinuitní pro jejich kombinace. Při přenosu určité populace do vzdálenějších oblastí (např. otroků ze západní Afriky do Ameriky) je pak odlišnost vysoce zjevná a nepopíratelná (BAMSHAD a kol., 2003).

Přístupů, jak popsat celkovou variabilitu člověka, lze nalézt v antropologické literatuře několik. Jedná se o použití klastrové analýzy či jiných podobných multivariačních metod, dále o klinální analýzu a kladistický přístup. U všech nakonec selhala možnost uvažovat o entičnosti „ras“.

Z mnohých např. Cavalli-Sforza se spolupracovníky (CAVALLI-SFORZA a kol., 1994) chápali „rasy“ jako arbitrární jednotky. Využívali klastrovou analýzu jako nástroj odhadu příbuznosti populací a na tomto základě jejich diferenciaci a migrace s tím, že interpretace ve smyslu vymezení skutečných „ras“ není reálná. Pro popis populací nejsou vhodné jednotlivé geny, ale je potřeba studovat všechny alely a jejich frekvence. Na nutnou souvislost mezi „klastrovými“ skupinami s velkými geografickými oblastmi poukázali Rosenberg a kolektiv (ROSENBERG a kol., 2005); tyto výsledky však nelze brát jako doklad existence „biologických ras“, ale naopak jako důsledek postupné diferenciace při expanzi. K použití klastrové analýzy se vyjádřili i Serre a Pääbo (SERRE a PÄÄBO, 2004), kteří tvrdí, že geografické rozptýlení frekvencí alel napříč populacemi vede k popisu klastrů, ale tím není řečeno, že vyjadřují odlišné populace. Barbuji (BARBUJANI, 2005) sice v principu neodmítá koncepci „ras“ ve smyslu entit, ale poukazuje na to, že praktický význam by měl popis „ras“, pokud by byly dostatečně takové skupiny odlišeny („geneticky diferencované populace“), což je v rozporu s dostupnými daty o genetické struktuře populací. Navíc upozorňuje, že výsledky i nových studií využívajících klastrovou analýzu nevedou ke shodným výsledkům.

Andreasen (ANDREASEN, 2004) se domnívá, že snahy o popis variability pomocí klastrové analýzy nemohou být úspěšné, ale že je nutné vytvořit „rasové“-kladistickou koncepci. Kladogramy na základě různých genetických markerů (zvl. podle mitochondriální DNA a podle polymorfismů na Y chromozomech), vyjadřujících postupné genealogické členění populací a jejich příbuznost, nenabízejí možnost hovořit o „rasách“ jako o ucelených entických velkých populacích – jak bylo uvedeno výše na příkladu práce Jordeho a Woodinga (JORDE a WOODING, 2004),

Dalším přístupem byla klinální analýza, která vlastně hledala částečné diskontinuity v rozšíření variant studovaného znaku, které se měly projevovat hustším uspořádáním izochar pro určité frekvence nebo hodnoty, resp. gradientem měřitelných veličin (HUXLEY, 1938; BRACE, 1964). Jinak řečeno předpoklad odlišnosti „ras“ coby entit vedl k předpokladu diskrétnosti výskytu určitých znaků, které pak měly být pro jednu či

druhou populaci charakteristické. Jednak nikde nebyla zjištěna dostatečná diskontinuita, jednak ani tímto způsobem nebylo při použití různých markerů možné docílit alespoň obdobných výsledků pro stanovení či vymezení odlišitelných populací – „ras“ (kontinuum jde napříč „rasami“), což je výstižně vysvětleno ve studii Sládka (SLÁDEK, 2005)

Vnímání rozdílů podle obličeje

Ačkoliv vnímáme celou řadu odlišností (celková tělesná stavba, oblečení, úprava vlasů a zdobení, jazyk a neverbální projevy), je zřejmě nejdůležitějším základem intuitivně rasového chápání rozdílů mezi lidmi percepce obličeje. To, jak vnímáme a analyzujeme obličej, se utváří od nejtělejšího věku. Novorozené dítě má určité, poměrně jednoduché vrozené schéma obličeje, resp. podnětu, který obličej odpovídá a na který je vhodné reagovat – očním kontaktem, později, ale velmi brzy, úsměvem (přehled – viz BLAŽEK, 2009). Většinou se jedná totiž o matku nebo blízké, kteří mu poskytnou péči. Novorozené se učí rozpoznávat skutečný obličej a jeho charakteristiky velmi rychle. Začne v něm rozlišovat známé a odlišné prvky a na základě toho i diferencuje svůj úsměv; ten je delší či kratší, později intenzivnější nebo méně intenzivní apod. Celý tento mechanismus má význam v utváření velmi intenzivního vztahu mezi matkou a dítětem (BOWLBY, 1969), tzv. připoutání či lpění (attachment), což souvisí s vysokou nezralostí, altricialitou, lidského mláděte – dítěte – a více méně s nutností zabezpečení dlouhého vývoje jeho mozku v postnatálním období.

Z hlediska percepce obličeje je však důležité, jak se dítě postupně učí různé obličeje rozlišovat. Samozřejmě není odkázáno jen na obličej, ale vše ukazuje na to, že obličej (příp. z počátku spolu s hlasovými a pachovými signály) hraje mimořádně důležitou roli. Základem pro rozpoznávání je identifikace nejčastěji se objevujícího obličeje, což bývá obličej matky. V další etapě dítě rozlišuje obličeje podobnější tomuto výchozímu vzoru a obličeje odlišnější, čímž vzniká kategorizace mužských a ženských obličejů – na ženy se dítě dívá déle, na muže kratší dobu (RAMSEY, LANGLOIS a MARTI, 2005). Později rozlišuje známé tváře jako blízké bez ohledu na kritérium pohlavnosti nebo na kritéria jiná. Takto rozlišuje dítě nejdéle do třech měsíců.

Tento věk je asi pro kojence velmi zlomový, neboť v něm dokáže rozlišovat i tváře příslušníků vlastní populace (resp. „rasy“) od tváří příslušníků jiných populací (KELLY a kol., 2005; SANGRIGOLI a De SCHONEN, 2004). Podle Haywarda s kolegy (HAYWARD, RHODES a SCHWANINGER, 2007) převaha „vlastní rasy“ v rozpoznávání obličejů odpovídá všeobecné facilitaci různých stránek zpracování informací o tváři a lze ji vysvětlit na základě známosti a podobnosti; to i při variabilitě uvnitř „rasy“ (CHIRORO a kol., 2008). Obdobně začíná rozlišovat obecněji obličeje, které jsou celkově podobnější známým obličejům, což se dá dát do souvislosti s příbuzností, nebo obličeje atraktivnější apod. Celý proces je završen rozlišováním jedinců důvěryhodnějších od méně důvěryhodných, a to asi tak ve věku šesti měsíců, kdy začne na cizí, resp. nedůvěryhodné osoby reagovat pláčem a strachem, u osob známých a důvěryhodných hledá naopak oporu a útěchu (pocit bezpečí).

Uvedený proces má z našeho hlediska dva důležité aspekty: jednak schopnost rozpoznat příslušnost k různým populacím na základě vnějších nápadných znaků (pigmentace, celkový tvar obličeje, tvar nosu, rtů a očí apod.), jednak rozlišování důvěryhodnosti. Podobnost a z ní vyplývající důvěryhodnost jsou zřejmě východiskem pro vyšší kooperaci a prosociálnost a naopak vymezování se vůči druhým, čemuž bude věnována pozornost dále.

Tyto kognitivní procesy se promítají do hodnocení a atribucí osobnostních vlastností obecně. Současně souvisejí s tím, jak reagujeme na příslušníky odlišných populací, resp. v tradičním slova smyslu jiných „ras“ (tzv. „efekt jiné rasy“ – „other race effect“). Postoj k člověku a jeho hodnocení se utváří velmi rychle; není přitom rozdíl mezi prezentací obličeje po velmi krátkou dobu a po dobu delší (WILLIS a TODOROV, 2006), což potvrzuje všeobecnou zkušenost a psychologické poznatky o prvním dojmu. Do toho intervenují intenzivně i společenské stereotypy v dané společnosti, tedy přisuzování vlastností na základě shody či rozdílnosti ve vztahu k představě „rasových“ rozdílů. Např. rysy zdůrazňující jinou „rasu“ ovlivňují celkové postoje ve vztahu k očekávané kriminalitě (EBERHARDT a kol., 2004, OLIVER a kol., 2004); stereotypy k hodnocení rysů obličeje se týkají i v rámci vlastního etnického původu (BLAIR, JUDD a FALLMAN, 2004).

Lidé totiž přisuzují pozitivní vlastnosti spíše jedincům, které znají, tj. známým tvářím (BUCKINGHAM a kol., 2006). Prokazatelně preferujeme a považujeme za důvěryhodné obličeje, které jsou nositeli vlastních rysů (= jsou soběpodobné), jak ukázala pomocí morfovaných cizích a neznámých obličejů s vkomponovaným vlastním obličejem De Bruineová (De BRUINE, 2002). Důležitá je skutečnost, že při hře „věžovo dilemma“ přes počítač vedla důvěryhodnost „protivníkovy“ tváře s vloženými vlastními rysy „hráče – pokusné osoby“ k volbě kooperativních strategií hry. Soběpodobnost tedy ovlivnila chování. Otázka je, zda je odhadována příbuznost pouze na základě podobnosti. Studium odhadu příbuznosti mezi dvěma fotografiemi dětí dospělými respondenty (MALONEY a MORTELLO, 2006) ukázalo, že se tak děje na základě právě podobnosti. Stejně obličeje podobné vzhledem k populační příbuznosti („own-race“) jsou akceptovány pozitivněji než obličeje odlišné („other-race“). Rozlišování známosti a neznámosti nebo podobnosti a odlišnosti v různém směru (rozpoznávání pohlaví, příslušnosti ke skupině apod.) není vytvořeno *a priori* (vrozeně), ale naopak se vyvíjí v celkovém kontextu percepce v rané ontogenezi; přesto má další důsledky pro utváření postojů a názorů na druhé jedince. (Podrobněji o významu vnímání obličeje – BLAŽEK, TRNKA a kol., 2009).

Příbuzní a nepřibuzní

V souvislosti s existencí složitého systému percepce obličeje a jeho komponent včetně mechanismů umožňujících vytvoření si stereotypů v rozpoznávání tzv. „rasové“ podobných či odlišných příslušníků se nabízí otázka evolučního významu. Má rozlišování podobnosti a odlišnosti vztah k příbuznosti osob žijících pospolu, k jejich skupinovému zájmu, vzájemné kooperaci a etnicitě?

Již v 60. letech přišel Hamilton (HAMILTON, 1964) s myšlenkou příbuzenského výběru. Teorie příbuzenského výběru předpokládá vztah mezi mírou příbuznosti a altruistického chování. Znamená to tedy, že čím více bude jedinec příbuzný (bude nositelem více stejných genů), tím spíše se vůči němu budeme chovat altruističtěji. Reprodukční zdatnost je pak nutné chápat v kontextu příbuznosti, což vyjadřuje pojem celkové reprodukční zdatnosti (inclusive fitness). Platnost Hamiltonova pravidla byla prokázána v mnoha studiích. Obecně se altruistické chování ve vztahu k příbuzenství uplatňuje především u sociálně žijících druhů. Na tomto principu lze vysvětlit altruistické chování u zvířat i u lidí, což akceptovala sociobiologie (WILSON 1993) i evoluční psychologie (BARRETT, DUNBAR a LYCETT, 2007). Sociobiologové význam příbuzenství vysvětlují především na základě genetické příbuznosti a chování podporujícího šíření společných genů (viz koncepce „sobeckého genu“ – DAWKINS, 1998). Biologické příbuzenství a jeho rozpoznávání má v evoluci rozhodující význam. Teorie celkové reprodukční zdatnosti a altruismu na základě příbuznosti nutně předpokládá rozpoznávání příbuznosti a příp. i míry příbuznosti.

Toto altruistické chování má svá omezení, zvl. pak u člověka. Na základě příbuznosti nelze vysvětlit veškeré altruistické, resp. kooperativní, prosociální chování. Ve společenstvích se uplatňují i jiné mechanismy nebo naopak omezení – např. se jedná o reciprocitu, kulturně definované příbuzenství, skupinový prospěch. Reciprocita je postavena na poskytování služeb i mezi nepříbuznými jedinci (TRIVERS, 1971) a může mít celou řadu různých strategií (AXELROD, 1984; AXELROD a HAMILTON, 1981). Příbuzenský a reciproční altruismus se pak uplatňují ve vzájemné rovnováze (MAYNARD SMITH, 1964).

Kurland (KURLAND, 1980) provedl obsahovou analýzu 334 článků na téma příbuzenské selekce. V uzavřené (zvl. nevelké) populaci vzrůstá inbreeding a s tím se zvyšuje homozygotita populace, je tudíž nutné, aby vznikla optimální rovnováha mezi migrací, příbuzností (inbreedingem) a ziskem z altruismu, příp. včetně sociálního chování omezujícího vliv inbreedingu.

Sociální vztahy ve skupině jsou u člověka zásadně ovlivněny vytvářením pevných partnerských vztahů mezi mužem a ženou (což však nevylučuje polygamii, pokud je muž schopen ekonomicky zajistit více žen s dětmi). Základem je nejspíše nutná spoluúčast muže na péči o děti vzhledem k vysoké altricialitě a dlouhému nezralému období dětí, jak ukázal Lovejoy (LOVEJOY, 1981). Vytváření partnerských párů změnilo kritéria pro výběr partnera a sexuální chování člověka a ve svém důsledku změnilo i sociální strukturu a uplatňování principu příbuzenství. K tomu došlo v evoluci člověka až později – u *Homo erectus* či spíše až u *Homo sapiens*. Jak dalece se souběžně změnilo chování zabezpečující hierarchické uspořádání nebo sociální chování, příbuzenské vztahy apod., se můžeme jen domýšlet.

V malých společenstvích se lidé vzájemně znají, jejich vztahy jsou založené na důvěře. Za těchto podmínek lze víceméně spolehlivě predikovat chování druhých, což zdůrazňuje Eibl-Eibesfeldt jako důležitou charakteristiku sociálnosti člověka

(EIBEL-EIBESFELDT, 2005). Humánní etologové při interpretaci našeho chování vycházejí do značné míry z představy, že vývoj chování člověka probíhal na úrovni skupin několika rodin čili řádově několika desítek osob a na základě lovecko-sběračské potravní strategie. Uvedená představa předpokládá, že v důsledku toho se od sebe jednotlivé skupiny odlišují zdůrazňováním kulturního kontrastu. Eibl-Eibesfeldt dále zdůrazňuje silně vyvinutou potřebu lidí se ztotožňovat s normami skupiny. Dalším aspektem je, že agonistické sklony jsou v malé skupině pod kontrolou – jednak vytvořením specifických tlumících signálů, ale i vzájemnou informovaností o chování a činech ostatních členů skupiny (EIBEL-EIBESFELDT, 1989; EIBEL-EIBESFELDT, 2005).

Příbuzenství je u člověka chápáno do určité míry ve dvojím smyslu. Jednak jsou to konkrétní vazby na rodinu, tedy vztahy mezi jedinci v různém stupni přímé biologické příbuznosti. Druhou rovinnou je chápání příbuzenství ve vztahu k jiným skupinám (odvozujícím společný původ, např. od společného totému). Další dichotomií teorie příbuzenství je respektování biologické příbuznosti jako výchozího principu nebo naopak chápání příbuzenství jako vyjádření sociálních vztahů, funkcí, symbolů (to podle přístupu příslušné antropologické školy).

Ve všech společenstvích existuje systém příbuzenství (a jemu odpovídající kategorizace a pojmenování), který vyjadřuje i sociální status jedince a definuje, jak a kdo se má vůči komu chovat, omezení výběru partnera, také možnost očekávané podpory, definuje majetkové vztahy (určení věna, rozdělení dědictví) a plní další sociální funkce. Ze sociálně antropologického hlediska nebývá v těchto systémech skutečná, biologická příbuznost rozhodující (na druhou stranu biologickou příbuznost a tím určitou míru genetické shody nutně odráží). Diskuze mezi biologickým a sociálním chápáním příbuzenství je poměrně stará a intenzivně jí byla věnována pozornost v 60. letech minulého století. Tehdy Gellner (GELLNER, 1957), ale i další, rozlišil obě podoby příbuzenství, ale na druhou stranu uznával jejich překrývání. Jako příklad rozdílu mezi biologickým a sociálním příbuzenstvím uvádí příbuzenství na základě kojení, kdy „sourozenci po mléce“ v některých společenstvích nemohou uzavírat sňatek.

Podle Needhama (NEEDHAM, 1960) jsou oba systémy příbuzenství a odvozování původu odlišnými jevy. V jistém bodě mohou být souhlasné, ale v posledku vymezení systému příbuzenství je záležitost sociální. To je patrné v případě adopce, kdy z odvozování descendance jsou zcela vypuštěni biologičtí rodiče a rodičovství je plně přiřazeno adoptivním rodičům a ti na adoptované dítě přenášejí svůj příbuzenský vztah. V tomto směru je potom patrné, že příbuzenství resp. descendenční systémy neregulují pouze možnosti uzavření manželství, ale jsou důležité v zahrnutí do různých sociálních skupin doprovázené s předpisem určitých práv a povinností v dalších sférách sociálního života vzhledem k jednotlivcům tak i ke skupinám, které nejsou primárně spjaty s manželstvím. Stručně řečeno podle Needhama descendenční systém je určitý systém kategorií, které nelze analyzovat pouze prostřednictvím termínů, které jsou spojeny a odvozeny primárně z biologických vztahů (KOBES, 2006; NEEDHAM, 1960).

Systémy sociálního příbuzenství se v mnoha detailech liší. Příbuzenství do určité míry souvisí s pravidly uzavírání manželství, např. polygamie. Mnohdy však nemá označování příbuznosti jednoznačná pravidla, jako je tomu např. u Romů (BUDILOVÁ a JAKOUBEK, 2007). Příklad Romů je zajímavý i z toho hlediska, že ukazuje na vztah mezi nukleární rodinou a jejím vřazením do širšího příbuzenstva a tzv. klanového systému. Klanový (resp. rodový) princip příbuzenství (např. viz HOLÝ, 1996) je založen buď po mužské nebo po ženské linii, je exkluzivní, je základem pro utváření sociální organizace, vytváří spojitost žijících jedinců s předky atd. Příbuzenství (ať už ho posuzujeme jen jako biologické nebo z kulturně a sociálně antropologického pohledu) se promítá do mnoha aspektů lidského chování. Týká se to např. utváření spolenectví v případech válečných konfliktů a při lovu, pomoci při pěstitelství, dále pravidel pro distribuci potravy, pomoci v péči o děti a jejich zabezpečení při úmrtí rodičů (adopcí nebo manželstvím bratra zemřelého s vdovou), ale i pomoci v situaci ohrožení apod., projevuje se i v četnosti sociálních kontaktů a interakcí (podrobněji viz BARRETT, DUNBAR a LYCETT, 2007). Jedná se vesměs o altruistické chování, resp. prosociální, kooperativní projevy.

Jones se spolupracovníky (JONES a kol., 2000) tvrdí, že kolektivní činnost se uplatňuje v protekci (nepotismu) příbuzenství. Solidarita, altruismus a etická pravidla směřují k příbuzenství. Lidské příbuzenství je odstupňováno od rodin ke klanům až po rody zahrnující tisíce lidí. Zahrnuje „axiom přátelství“ a předpoklad pomoci a čest být příbuzným. Vlivem sociálních podmínek je příbuzenství rozšiřováno a diferencováno od biologického příbuzenství k příbuzenství postavenému na solidaritě a různých sociálních institutech. Součástí sociálně podmíněného příbuzenství je etnocentrismus.

Astutiová a spolupracovníci (ASTUTI a kol., 2004) provedli etnografické srovnání utváření představy o biologickém a sociálním původu (folkbiologické a folksociologické teorie) mezi dětmi z Madagaskaru, USA a Západní Evropy. Ukazuje se, že jsou zde velké rozdíly, ačkoliv společně platí, že omezení vzniku představy u dětí je dáno koncepty dospělých (tj. že samozřejmě děti přejímají od dospělých představy o skupinové identitě a jejím původu). U madagaskarských populací je identita skupiny a příbuznost skupin (zkoumány byly dvě blízké etnické skupiny Vezo a Masikoro) utvářena na základě sociálních vztahů a ve vztahu k místu, kde jednotlivé skupiny žijí, ale podle Astutiové rozlišování na „my“ a „oni“ zahrnuje intuitivní dualismus: sociální vztahy určující skupinovou příslušnost vs. původ vyplývající z narození. Její analýza je však komplexnější, což by bylo již za rámec sledovaného tématu vztahu altruismu, etnocentrismu a xenofobních postojů.

Jak bylo již uvedeno, sociálně definované příbuzenství mnohdy odmítá souvislost s biologickým příbuzenstvím, ale v pozadí tento vztah vždy je. Členové dané komunity podle určitých společenských pravidel vzhledem k sociálnímu příbuzenství sňatky uzavírají, reprodukují se a přitom mají společný původ a jsou součástí určité populace s kontinuitou v čase. Gil-White (GIL-WHITE, 2001) to vyjadřuje následujícím způsobem: skutečnost, že lidé uzavírají sňatek v rámci skupiny, je dán tím, že jejich rodiče se v této

skupině narodili; kulturní „fenotyp“ se tak promítá do endogamie skupiny. Současně se přenáší na další generace povědomí „lidí jako já“ a „lidí jako oni“ (též HIRSCHFIELD, 1997).

Diferenciace či naopak integrace etnických skupin závisí do značné míry na produktivitě prostředí ve vztahu k ekonomicko-potravní strategii (lovectví a sběračství, pastevectví, zahradičství, zemědělství) a tím hustoty populace. Nettle (NETTLE, 1999) zjistil u afrických a jihoamerických společenství závislost počtu jazyků na délce vegetačního období (tedy vhodných podmínek pro produkci potravy). Podle něj se spolu se zvýšením ekologické konkurence diverzifikuje i kmenové seskupení tak, aby jedinci snadněji identifikovali své spojence. To odpovídá i představám o relativně omezeném počtu osob, se kterými jsou jedinci v pravidelných kontaktech a vztazích (viz např. EIBL-EIBESFELDT, 2005), někteří autoři odhadují efektivní počet takové sociální sítě na 150 jedinců (HILL a DUNBAR, 2003). Členění (rozpad) skupin na menší podskupiny byl popsán jako vcelku běžný jev. Mezi dceřinými skupinami jsou udržovány pozitivní vztahy, je udržováno povědomí společného původu. Zajímavé je, že i v takovémto případě se promítají do rozdělení skupin užší (přímé) příbuzenské vztahy (např. u Yanomamů byla popsána vyšší míra příbuznosti v každé z dceřiných skupin po rozdělení vesnice – CHAGNON, 1975). Uplatňování biologické příbuznosti zřejmě probíhá i při pravidlech na základě příbuzenství socio-kulturního.

Příbuzenství však nedokáže vysvětlit celou složitost prosociálního chování člověka. Jako další mechanismus se uplatňuje reciprocita (TRIVERS, 1971). Protože s sebou nese poskytování výhod druhým jedincům, připomíná příbuzenský altruismus a proto se z evolučního hlediska hovoří o recipročním altruismu. Reciprocita, resp. směna, se sice týká příslušníků skupiny nebo blízkých skupin a tím zahrnuje do určité míry i biologicky příbuzenské hledisko, ale v zásadě se vyvíjela nikoliv na principu příbuznosti ale na principu vzájemně poskytovaných výhod. Jedná se tedy o behaviorální a kulturně podmíněný fenomén. To ale neznamená, že by reciprocita byla jen lidskou záležitostí a že by nebyla pozorována také u zvířat. Nabízení služeb u šimpanzů může být motivováno získáním jiných výhod, např. vyššího postavení nebo lepšího přístupu ke zdrojům potravy. Tomasello a Call (TOMASELLO a CALL, 1997) chápou například směnu jako jakoukoliv výměnu aktů či předmětů za jiné. Takováto reciprocita je nazývána kompetitivním altruismem (ROBERTS, 1998). Evoluční biologie v této souvislosti přichází i s dalšími koncepty. Podle Connora (CONNOR, 1995; CONNOR a CURRY, 1995) lze vysvětlit pomoc nepřibuzným matkám s péčí o mláďata jako tzv. předstírání příbuznosti; vzhledem k tomu, že výpomoc („helperství“, „tetičkovství“) se odehrává jen v rámci vlastní skupiny, je takové chování možné chápat také jako příbuzenské, byť stupeň příbuzenství je nižší. Teorie biologických trhů předpokládá kompetici jedinců o potenciální spojence ve skupině, kde reciprocita je jedním z možných způsobů chování (NOË a HAMMERSTEIN, 1995). Podle Gintse je pro utváření integrity skupiny reciprocita zásadně důležitá, neboť na jejím základě se utváří prosociální chování bez ohledu na stupeň příbuznosti mezi členy skupiny (GINTS, 2000).

Z evolučního pohledu je reciprocita „průhledná“ a dobře srozumitelná, resp. interpretovatelná jednak u lidoopů, ale i u „jednodušších“ společenství člověka, tj. u lovecko-sběračských a raně zemědělských (hortikálních) kultur, a to především ve vztahu k přerozdělování potravy, kde se uplatňuje jak směna, tak ale i příbuzenské vztahy. Na druhou stranu směna může probíhat prostřednictvím různých komodit a může mít charakter složitého koloběhu, kdy se nejedná jen o „obchod“ v našem slova smyslu „něco za něco“, ale při obdarování někoho se předpokládá, že obdobný dar dostanu také od někoho jiného apod. Směna a dar jako součást reciprocity zde může nabývat složitých symbolických významů, což je předmětem celé samostatné oblasti sociální a kulturní antropologie (viz klasické práce Mause, Gregoryho a mnoha dalších). Zde v příspěvku je věnována pozornost spíše vztahu reciprocity a skupinového sdílení či kooperace.

U složitějších společenství a v moderní rozvinuté společnosti je reciprocita zprostředkována obchodem a dělbou práce a peněz, je hypertrofovaná a zdrojem zcela nových sociálních jevů. Přesto můžeme pozorovat v rámci uměle vytvořených skupin (čili složených z geneticky nepříbuzných jedinců) řešících společný problém značnou míru kooperace a altruismu (FEHR a ROCKENBACH, 2004). Zdá se, že člověk je schopen mimořádně intenzivně a široce utvářet koaliční vztahy a svazky, postavené na podkladě důvěry, spolupráce a reciprocity (alespoň potenciální).

Nowak (NOWAK, 2006) přistupuje k celé problematice z opačného úhlu a na základě matematické teorie her a grafů. Za výchozí pojem považuje spolupráci (kooperaci) a definuje 5 mechanismů, které k ní vedou. Jedná se o příbuzenskou selekci ve smyslu Hamiltonova pravidla, přímou reciprocitu mezi nepříbuznými v Triversově pojetí, nepřímou reciprocitu (pomoc druhým zvyšuje reputaci jedince u jiných; na tomto základě lze vysvětlit vývoj morálky a vznik sociálních norem), dále síťovou (prostorovou) reciprocitu (uplatňující se však jen ve velkých a dobře smíšených populacích; jedná se vlastně o model, který se v reálných populacích uplatňuje jen částečně) a konečně skupinovou selekci (skupina kooperuje v zájmu získání výhod – „zbohatnutí“, prosperity). Podle Nowaka se v evoluci uplatňují tyto strategie kombinovaně podle podmínek tak, aby se zvyšovala reprodukční zdatnost (fitness). Reciprocita může být dále založena na dobrovolnosti nebo vynucování (NOWAK a ROCH, 2007). Selektce (zřejmě na několika úrovních) směřovala v evoluci obecně, u člověka zvláště, ke kooperaci a skupinovému uspořádání.

Nowakovu koncepci nelze chápat jen jako stupně kooperativního chování. Ve vztahu ke kooperaci či altruismu se v evoluci zřejmě vyvíjely minimálně dva (příbuzenství a reciprocita), ale spíše několik paralelních mechanismů. Přímá reciprocita v rámci skupiny či mezi blízkými skupinami do určité míry odráží příbuzenský nebo potenciálně příbuzenský vztah. Pak by reciproční chování, přestože je jeho fungování v zásadě nezávislé na příbuzenství, bylo možné chápat jako navazující a prohlubující příbuzenský altruismus. Podobně i další podoby kooperace až po skupinový výběr mohly dál navazovat na jinak stále se uplatňující příbuzenskou selekci.

Teorie her a zvláště analýza kooperativního, sobeckého či podvodného chování v evoluci na základě hry „věžňovo dilema“ přinesly mnohé nové podněty a hypotézy o možných strategiích vzájemného chování (AXELROD, 1984), z nichž jako evolučně nejstabilnější jsou z dlouhodobého hlediska v jednoznačné výhodě strategie vedoucí ke kooperaci (model „půjčka za oplátku“), ale na druhou stranu umožňující v menším rozsahu i tzv. „podvodné strategie“. Ukazuje se, že různé strategie mohou vést ke kooperaci a nemusí přitom být vždy postavené na příbuzenství či na jednoduché reciprocitě, přesto příbuzenství a reciprocita zvyšují jejich efekt (HIRSCHLEIFER, 1999). Aplikace teorie her (nejedná se pouze o hru „věžňovo dilema“, ale pro tu to platí především) má přínos nejen pro teorii evoluce behaviorálních strategií (často v souladu s pozorovaným chováním zvířat nebo lidí v tradičních společnostech), ale i pro „ekonomické“ chování jedinců a skupin v rozvinutých zemích.

Etnocentrismus a xenofobie

Etnikum (či etnická skupina v nebiologickém smyslu) je chápáno různě a debata o podstatě etnicity a etnogeneze je rozporuplná. Za základ bývá považován společný původ (např. FEARON, 2003), společná historie a konceptuální autonomie, dále jinými autory bývá přiřazováno společné obývané území, často společná řeč, zvyky apod., ale uváděn je i společný „rasový“ základ (BANTON, 1983). Jindy je zdůrazněno odlišení od druhých jako základ etnicity (CHOUDHURY, 1996: jako etnikum označuje společenství lidí se společným kolektivním vědomím odlišným od „druhých“ a subjektivním povědomím společného původu a se společnou kulturou). Názory k otázce etnicity se liší od optimistického, že etnicita je ústřední jednotící pojem sociálních věd (ELLER, 1999), po pesimistické stanovisko, že se jedná o pojem, který nemá pevný základ, jednotné znaky a společného jmenovatele (SMITH, 1998; WALLERSTEIN, 1987). Na druhou stranu je identita jedinců s vlastním etnikem ve všech tradičních společenstvích zjevná a nepopíratelná. Lidé si při tom běžně představují, že etnicita je dána spíše vnitřní podstatou (predispozicí) než naučeným chováním (GIL-WHITE, 2002).

Každá etnická skupina koneckonců spočívá na principu příbuzenství (v nejširším smyslu slova), neboť zdůrazňuje společný původ (společného předka v podobě totemu, mýtů, pověstí). Ačkoliv se vymezuje od ostatních obdobných skupin jazykem a zvyklostmi (svátky, rituály, léčebnými praktikami, formami manželství), povědomím o sobě a tím ztotožněním se jejich příslušníků s ní, příp. náboženstvím, a na tomto základě může být jediné chápána jako historicky a místně existující společenství lidí, nelze pominout jednak to, že biologická příbuznost se promítá často do vyšší vzájemné podobnosti oproti jiným etnickým skupinám, jednak snaha o vymezení, odhraničení od ostatních skupin na základě zdůrazňování kulturních, ale i biologických rozdílů. Jako etnocentrismus lze pak považovat takové postoje a chování, které směřují k vzájemné identitě a odhraničení od etnických skupin jiných.

Etnocentrismus (a jeho návaznost na princip příbuzenství) se projevuje specificky, ale je univerzálním jevem pro tradiční lidské společnosti, zahrnujícím chování a postoje preferující prospěch členům skupiny („in-group“ chování). K „in-group“ aktivitám dochází dokonce snadněji než ke skupinovému odlišování a k preferenci kooperace spíše než k individuálnímu chování (HAMMOND a AXELROD, 2006). Za základ etnocentrismu je těmito autory považováno tedy „in-group“ chování, ale je s tím spojeno i odlišování od příslušníků jiných skupin („out-groups“). Vůči příslušníkům „out-groups“ se všeobecně vytvářejí hostilní, xenofobní postoje. Ve skutečnosti se zřejmě spíše jedná o vymezování „in-group“ vztahů, resp. o dva paralelní procesy (AXELROD a HAMILTON, 1981; HAMMOND a AXELROD, 2006). Skupinové sepětí je centrální záležitostí pro formování identity skupiny (HOWARD, 2000), kategorizace na základě vnějších znaků je automatická a podvědomá (LAMONT a MOLNAR, 2002), ale může být manifestována proměnlivě (KURZBAN, TOOBY a COSMIDES, 2001). Podle Axelroda a Hammonda (AXELROD a HAMMOND, 2003) se „in group“ preferování a „out-group“ hostilita zvyšují při vnější hrozbě.

Podle rozboru Cashdanové (CASHDAN, 2001) jsou někteří autoři přesvědčení, že xenofobie jako příklad „out-group“ chování je sice maladaptivní, ale je nevýhnutelným aspektem etnocentrismu, naopak jiní uvádějí, že „out-group“ hostilita není nutným důsledkem „in-group“ upřednostňování. Autorka využila kódovaných informací o 186 společnostech a snažila se zjistit, jaký je mezi těmito dvěma jevy vztah; nevyšla jí žádná korelace mezi „in-group“ chováním a „out-group“ hostilními projevy. Tento poznatek by bylo možné interpretovat tak, že primárně nejsme zaměřeni na hostilitu vůči jiným, cizím skupinám, ale jejich rozpoznávání je podmíněno naopak loajalitou vůči vlastní skupině.

Etnická loajalita (vs. hostilita) je realizována na základě různých atributů, především kulturních, ale jejich součástí je i emocionalita, agresivní projevy či tělesná podobnost, včetně barvy kůže a fyziognomických znaků na obličeji (MacDONALD, 2001). Rushton (RUSHTON, 1989) se domnívá, že výběr partnerů, ale i přátel podle podobnosti podporuje udržování genomu dané populace a že na tomto základě se vytváří etnicita a s ní spojený altruismus a příbuzenství; xenofobii pak chápe poněkud zjednodušeně jako „odvrácenou“ stranu altruismu.

Také neurofyzilogické základy percepce obličeje lze chápat mimo jiné jako adaptační mechanismus pro snazší a jednoznačnější „out-group“ identifikaci paralelně se utvářející vedle adaptací na výběr partnera či na sociální interakce spojené s rozpoznáváním emocí a s empatií. Součástí percepce obličeje a identifikace je také rozpoznávání známosti (COLLISHAW a HOLE, 2000) a podobnosti částí obličeje, což právě umožňovalo rozlišit skupinovou příslušnost (SPORER, 2001). Zdá se, že při posuzování podobnosti či odlišnosti se uplatňují získané zkušenosti na základě intuitivně statistického myšlení, které se u člověka během evoluce velmi dobře rozvinulo (COSMIDES a TOOBY, 1996).

Cosmidesová a spolupracovníci (COSMIDES, TOOBY a KURZBAN, 2003) se věnovali otázce dekódování „rasovosti“ při percepci obličeje ve vztahu k evolučním mechanismům. Autoři postupně analyzovali různé předpoklady. Pokládají si otázku, zda rozpoznávání „rasy“ je vedlejší efekt (byproduct) percepčního systému (na bázi kategorizace) nebo je výsledkem vývoje mechanismů rozpoznávání přírodních příbuzenských kategorií nebo konečně, zda se vyvinulo pro utváření koalicí a aliancí. Pro jednotlivé hypotézy lze předložit argumenty. Konečně lze tvrdit, že k prosociálnímu, resp. koaličnímu či aliančnímu jednání jsme „puzeni“ a současně vychováváni. Cosmidesová a kol. (COSMIDES, TOOBY a KURZBAN, 2003) se domnívají, že rozlišování „ras“ není vrozené, ale – v souladu s Levinem (LEVIN, 2000) – že potřeba utváření stereotypů pro definování aliančnosti v běžném životě umožňuje přijímat „rasovost“ jako jeden ze základů pro vymezení koaličnosti (jejich vlastními slovy: „*Race as a proxy for coalition?*“). Cosmidesová a kol. (COSMIDES, TOOBY a KURZBAN 2003) a podobně i další autoři (GIL-WHITE, 2002; EBERHARDT, 2005) se zaměřují především na kognitivní strukturu vytváření či uvědomování si „rasových“ kategorií (jak vnímáme „rasovost“ a zda to má pro nás nějaký význam), ale nedávají již toto „rasové“ vnímání do vztahu k etnocentricitě.

Kaznatcheev (KAZNATCHEEV, 2010) modeloval pomocí evoluční teorie her náhodné chování členů skupiny ve vztahu k odolnosti etnocentrických postojů, kdy kombinoval humanitární, etnocentrické, zrazující a sobecké chování. Došel k závěrům, že kompetice o zdroje (v modelu se jednalo o využitelný volný prostor) vede jednak ke kooperaci ve skupině a tím k etnocentrismu, jednak k iracionální hostilitě mezi skupinami. Goncalves (GONCALVES, 2010) se na základě evolučně psychologických prací snažil ukázat, že nepřátelství a kolektivní agrese se zaměřuje na „out-group“ příslušníky a že obdobně utváření aliancí a kooperace se odehrává na základě vymezení „my“ versus „oni“, pro což existují psychologické doklady.

Traulsen a Nowak (TRAULSEN a NOWAK, 2006) dokazují v rámci svého víceúrovňového modelu selekce chování, že skupinová selekce nutně preferuje kooperaci. Ukazují také (TRAULSEN a NOWAK, 2007), že není výhodné z kooperující skupiny odejít (stát se zběhem). Také zdůrazňují nezbytně nutnou známost všech mezi sebou a rozpoznání identity každého ze skupiny. Fowler a Christakis (FOWLER a CHRISTAKIS, 2010) dále dokazují, že na evoluci kooperace mají vliv sociální sítě. V experimentu s 240 subjekty se ukázalo, že se tendence ke spolupráci při hraní her zvyšuje i na základě známosti vztahů s jinými v sociální síti, snaží se být přátelští k těm, kteří mají podobné chování. Dalšími důležitými aspekty kooperativního chování jsou konflikt zájmů jedince a skupinového prospěchu, trest, komunikace a velikost skupiny. Málo zatím bylo věnováno pozornosti vztahu vývoje kultury a evoluce kooperace – o některé aspekty se pokusili Richerson a Boyd (RICHERSON a BOYD, 1999). O kulturní skupinové selekci jako koevolučním procesem rozšiřujícím míru kooperace hovoří i Henrich (HENRICH, 2004).

Hammond s Axelrodem (HAMMOND a AXELROD, 2006) sice prokázali pomocí počítačové simulace, že etnická skupina se stabilizuje (i geneticky) oddělením od druhých, ale jejich výsledky ukázaly, že vytvoření rovnováhy není vždy jisté. Mnozí autoři se snaží vytvořit takové „umělé světy“ – počítačové modely na principu teorie her, aby mohli lépe vysvětlit altruismus a kooperaci v evoluci člověka. Schultz se spolupracovníky (SCHULTZ a kol., 2008) ve svém pokusu došli např. k závěru, že v počátcích mohla sehrát roli humanitární strategie (pomoc všem), ale pro „in-group“ kooperaci se ukázal nakonec jako výhodnější etnocentrismus.

To lze interpretovat tak, že v počátcích evoluce dominovalo celkové altruistické a prosociální chování; později, když došlo s demografickým růstem populace ke kompetici o zdroje, se soustředila kooperace do skupin a vznikla „in-group“ strategie, což nutně vedlo k nespolečnosti s druhými („out-group“ strategie) a odhraničování od nich. Různé úrovně reciprocity se zřejmě spíše vázaly na skupiny a jen podle okolností přerůstaly mimo ni (např. při vytváření aliancí proti dalším skupinám). Pro takové odhraničení je však potřebná jednak skupinová sebeidentifikace, jednak (a současně) rozlišení příslušníků mimoskupinových. Vznikla tak skupinová selekce. Logicky se skupiny odvozovaly od společných předků, čímž vznikala genealogická posloupnost, což mělo za následek stálé uplatňování v určité míře příbuzenské selekce.

Ať už hrály v utváření kooperace a altruismu větší či menší roli jakékoliv mechanismy, vše nasvědčuje tomu, že je pro ni zásadně důležité skupinové prostředí. Příslušnost ke skupině je na jednu stranu subjektivně prožívaná každým jedincem na základě jazyka, sdílení událostí a představ o světě apod., na stranu druhou je spojena s identifikací jedince coby jejího člena. Kdokoliv jiný je chápán jako příslušník jiné skupiny a je třeba jej v tomto smyslu identifikovat také. K tomu nejlépe mohou sloužit nápadné atributy, především vnější včetně fyziognomických charakteristik, zjišťovaných při percepci obličeje.

„Skupinovitost“ může mít pochopitelně více úrovní – nejdůležitější je úroveň, kterou se sociální a kulturní antropologie a etnologie snaží uchopit jako etnikum. Tato „skupinovitost“ je navíc relativní. Skupiny se mohou rozpadat ve vztahu ke zdrojům potravy a vyšší kompetici o ně na podskupiny (užší etnika či etnické skupiny s tendencí se rychle odlišit – viz NETTLE, 1999; MACE a PAGEL, 1995). Odlišení může probíhat i přes pokračující vzájemné sociální kontakty (HODDER, 1977). Bailey a DeVore (BAILEY a DeVORE, 1989) na příkladu pygmejských etnik ukazují, že pro odhraničení mají význam i odlišné společenské normy chování. Vše, co upevňuje identitu s etnicitou, neboli etnocentrismus, je v souladu s evolučními mechanismy pro kooperativní chování. Nettle s Dunbarem (NETTLE a DUNBAR, 1997) teoreticky pomocí modelování ukázali, že altruistické chování (obecně, bez rozlišení jaké) favorizuje jedince, kteří mají markery (včetně chování) podobné jako ti, vůči nimž je altruismus uplatňován. Grafen (GRAFEN, 1990) ale upozorňuje, že se nemusí jednat o geneticky podmíněné znaky, neboť „podvodníci“ mohou simulovat markery altruismu lépe než altruističtí jedinci sami. Různí další autoři (Van den BERGHE, 1981; WIESSNER, 1983) zdůrazňují význam

rozpoznávání jakýchkoliv znaků odlišujících skupinu pro kooperaci, jinak řečeno etnocentrismus zvyšuje kooperativní chování.

Xenofobní postoje jako součást etnocentrismu mohou proto posilovat vzájemné odhraničování skupin, což lze do určité míry pojímat také jako jeden z dílčích faktorů etnogeneze. Utváření xenofobních postojů tak lze chápat evolučně i kognitivně za zcela přirozené. Jinou záležitostí je, že mohou mít v moderních, komplexních společnostech negativní dopad, který je třeba eliminovat či minimalizovat pomocí sociální kontroly a sociálních nástrojů.

„Rasa“ jako sociální konstrukt

Pro klasifikaci lidských „ras“ byly od počátku použity vnější morfologické a nápadné znaky, jako jsou tělesná výška a tělesná proporcionalita, pigmentace kůže a vlasů, jiné vlastnosti ochlupení (množství, jejich zvlnění), tvarové (fyziognomické) charakteristiky obličeje (u rtů, nosu, tvaru obličeje či hlavy) apod. Pokud by měly být brány skutečně v úvahu pro „rasovou“ kategorizaci, bylo by u nich nutné předpokládat určitou míru neměnnosti. To ale nelze očekávat u znaků, které mají adaptační charakter.

Pigmentace jako jeden z nejnápadnějších fenotypických projevů (znaků) má adaptační význam ve vztahu k sluneční aktivitě, ochraně před UV zářením a získávání hormonu D, případně ke ztrátě ochlupení a termoregulačním mechanismům (JABLONSKI a CHAPLIN, 2000). Obdobně u dalších znaků (zúžení oční štěrbin, epikantu, šířky nosu, tělesné výšce a zčásti i proporcionality částí těla) vidíme, že mají zjevně adaptační význam ve vztahu ke klimatickým podmínkám a biotopům, jak již bylo uvedeno výše.

Adaptivní znaky tedy nedávají podklad pro „rasovou“ kategorizaci, přičemž znaky, které byly primárně pro kategorizaci převážně používány (pro svoji zjevnost a nápadnost), jsou právě adaptivní! Ale ani popis genetické variability a diverzity na podkladě populačního přístupu nebývá vždy jednoznačně interpretován, tj. některými autory je důkazem neexistence čehokoliv, co by mohlo být označeno jako „rasy“, jinými je snaha za skupinami rozlišitelnými svým původem hledat odůvodnění rasového konceptu v nové podobě. Foster se Sharpem (FOSTER a SHARP, 2002) upozorňují, že druhý z uvedených trendů vlastně popisuje sociální populace, kde je rozhodující sebeidentifikace jedince (což je navíc umocněno v USA a v jiných „multikulturních“ zemích potřebou se na základě této sebeidentifikace odhraničit od jiných skupin) a genetickou variabilitu uvnitř nich. V zásadě sociální klasifikace pro popis genetické variability považují za problematičtější.

Tzv. „folk psychology“ má vliv na představy o druhých. Promítá se i do všeobecných představ o rozdílech mezi příslušníky „ras“, a to bez ohledu na vědecké poznatky. Dá se říci, že toto je rozhodující pro chápání „ras“ jako sociálně podmíněného konstruktu. Klasifikace lidských skupin na základě fenotypických znaků vznikaly na celém světě obdobně (MACHERY a FAUCHER, 2005a; MACHERY a FAUCHER, 2005b). To má základ především v kognitivních procesech vedoucích ke kategorizaci a v sociálním

chování lidí. Tito autoři přímo konstatují, že koncepty „rasy“ jsou vedlejším produktem jiných sociálně kognitivních mechanismů, jako je integrace skupin na základě příbuznosti a koaličních strategií.

Výše citovaní Foster s Sharpem (FOSTER a SHARP, 2002) se domnívají, že „rasu“/etnicitu lze chápat jako sociální kategorizaci blízkou genetické heterogenitě. Mountain a Risch (MOUNTAIN a RISCH, 2004) docházejí na základě hodnocení přínosu genetiky pro popis fenotypických rozdílů k podobnému názoru, že termíny „rasa“ a etnicita jsou sociální kategorie, i když odrážejí biologické charakteristiky. Jinak to vyjadřuje Dunklee (DUNKLEE, 2003), podle kterého „rasa“ není biologický rozdíl, ale biologické rozdíly jsou zpřístupněny společenskou a rozumovou čočkou „rasových“ kategorií. Dále diskutuje o tom, že veřejnost se přidržuje „rasového“ smýšlení z důvodu tradice, zjednodušení a konceptu „přetržitosti“ (nebo možná vhodněji kategoriálního myšlení). Takovéto chápání „rasy“ pak je mýtem. Collins (COLLINS, 2001) obdobně dokládá, že „rasu“ je nutné chápat jako rozšířený ne-biologický koncept matoucí neporozuměním. Na druhé straně v souladu s jinými autory uplatňujícími operacionalistický přístup k problematice „ras“ (viz BLAŽEK a BRŮŽEK, 2005) říká, že vztah mezi genomem a koncepcí „rasy“/etnicity musí být zvažován bez historického a sociálního kontextu.

Pojem „rasa“ je tudíž utvářen a ve společnosti působí jako sociální konstrukt, udržovaný na základě tradice a podle společenských norem, kdy splývají biologické (fenotypické) rozdíly s odlišnostmi náboženskými, kulturními, jazykovými, behaviorálními a psychologickými, což dokládají i mnozí další autoři (např. MACHERY a FAUCHER, 2005a; TATTERSALL, 2004; WANG a SUE, 2005; SARICH a MIELE, 2004).

Marcusová (MARCUS, 2008) chápe „rasu“ jako proměnlivou historicky podmíněnou ideu, související s potřebou rozlišit etnické skupiny na základě fyzických a behaviorálních znaků. Etnicitu pak chápe obdobně, ale spojuje ji s identifikací se skupinou na základě jazyka, historie, původu apod. Snaží se definovat „rasu“ i etnicitu jako důsledek sociálních procesů, kdy oba pojmy jako obdobné sociální konstrukty odrážejí biologické, psychologické a sociální aspekty v myslích lidí.

Haslangerová (HASLANGER, 2000; HASLANGER, 2005) rozebírá otázku vytváření představy o „rasách“ (ve smyslu toho, co bylo již označeno jako „folk rasy“) podrobněji. Podle ní existuje obdoba mezi na jedné straně utvářením pojmu „gender“ (rozuměno sociální pohlaví) ve vztahu k biologickému pohlaví a na straně druhé společenským formováním pojmu „rasa“ na základě „barvy“, kde termín „color“ zahrnuje všechny vnější morfologické viditelné znaky s tím, že pigmentace kůže má zřejmě nejvýraznější roli. Pigmentace přitom nemá vztah k jiným znakům nebo projevům, se kterými je společensky často spojována, ale je přijímána na základě zkušenosti jako bezprostřední atribut „rasovosti“. Jinak řečeno, stejně jako biologická pohlavnost je východiskem pro společenské vymezení rolí ženy v dané kultuře, tak fenotypické projevy (fyziognomické znaky obličeje, barva pleti, tělesná velikost apod.) jsou východiskem pro vytváření představy o „rase“ a k odlišným jedincům je tak přistupováno. V obou

případech je podle Haslangerové rozpoznání fyzických znaků východiskem pro sociální kategorizaci, která není bezprostředně těmito znaky podmíněna. Podle Haslangerové se navíc uplatňuje při utváření představy „rasy“ i binarita čili rozlišování polarit a kontrastu (černo-bílá nebo latino-asijská binarita v USA). Naopak se v daném kulturním kontextu objevuje velmi široká a jemná diferenciace pojmů a kategorií pro dílčí rozdíly z hlediska původu (včetně míry míšení), jazyka, přípravy jídla a svátků.

Zvlášť identifikace charakteristik obličeje je zde velmi významná a podílí se na tom, jak odlišujeme příslušníky jiných, odlišných populací (viz zvlášť tzv. „efekt jiné rasy“). Schopnost zaznamenat tyto rozdíly však spíše vypovídá o důležitosti identifikace těchto rozdílů a reagování na ně na základě zkušeností než o těchto rozdílech samotných a o jejich původu.

Podle Kurzbana a spolupracovníků (KURZBAN, TOOBY a COSMIDES, 2001) kategorizace druhých jedinců podle „rasy“ umožňuje přípravu na diferencované chování a utváří si ji každý individuálně na základě spojení automatických (v souvislosti s rozvojem kognitivních funkcí) a mandatorních (vlivem kultury, společnosti) mechanismů. Ve struktuře lidské kognice není specifické zjišťování (rozpoznávání) „rasy“, ale jejich rozpoznávání je paralelní jev (vedlejší efekt – „byproduct“) adaptace na jiné sociální procesy vedoucí obecně ke kategorizaci jevů. Jako další příklad chápání evolučně psychologického vysvětlení vnímání a rozlišování „ras“ lze uvést práci Goncalvese (GONCALVES, 2010), kde uvádí, že pojetí „rasy“ se odvíjí jednak od tendence ke kategorizaci a jednak od formování aliancí a koalicí, vymezujících se od jejich nečlenů.

„Rasovost“ lze chápat jako příklad hledání rozdílnosti mezi vlastní a cizí skupinou. Ve smyslu polarit etnocentrismus versus xenofobie (resp. ve smyslu rub a líc téhož) se tak vytváří kladná zpětná vazba, kdy na základě skutečného mezipopulačního rozdílu fyzických znaků (a obdobně i ve způsobu oblečení, zdobení, mluvení) si vytváříme koncept esenciálnosti těchto rozdílů a utvrzujeme se v nich. „Objektivní“ popis rozdílů mezi odhraničenými skupinami (i pomocí vědeckých postupů, jako tomu bylo u Blumenbacha a jeho následovníků) jen utvrzuje onu rozdílnost. Přetrvávání takového uvažování i ve vědecké oblasti samé lze tolerovat pouze pro určité otázky jako operacionalistický „rasový“ konstrukt ve smyslu populačního původu (ancient); opírá se o potřeby lékařské a forenzní antropologie a dominuje spíše v zemích s obyvatelstvem různého geografického prostředí, jako např. v USA (BLAŽEK a BRŮŽEK, 2005).

Závěrem

Na základě rozboru historických kořenů rasového konceptu, analýzy genetické variability současného člověka a vymezení příčin pro „rasové“ vnímání různorodosti lidí je zcela oprávněné tvrzení, že „rasy“ jako biologické jednotky (entity) neexistují a jsou pouze umělým konstruktem. Koncept „rasy“ je nutno chápat jednak jako důsledek typologického a klasifikačního vědeckého přístupu v 18. a 19. století a jednak jako důsledek kategoriálního a intuitivně statistického myšlení člověka.

Genetická variabilita a charakter fenotypických znaků, kterými se lidé liší, ukazují na složitou populační historii zahrnující adaptační mechanismy a demografický vývoj spolu s migracemi a míšením, které jsou ve svém souhrnu zdrojem velké současné různorodosti lidských populací i jedinců, ale bez možnosti vymezení biologicky definovatelných jednotek ve smyslu rasového konceptu.

Percepce obličeje se utváří během rané ontogeneze z výchozích jednoduchých vrozených schémat a na podkladě silné tendence učit se rozpoznávat obličeje. Toto rozpoznávání se vyvíjí ve smyslu postupného utváření kategorií; takto se přirozeně vytváří jako jeden z aspektů percepce obličeje i „efekt jiné rasy“ čili odlišné vnímání osob z odlišných populačních skupin. „Efekt jiné rasy“ je prohlubován jednak stereotypy v definování a vymezování na základě společenských zvyklostí, jednak stereotypy v hodnocení. „Efekt jiné rasy“ nevypovídá nic o existenci „ras“, ale o tom, jaké rozdíly mezi jedinci vnímáme a jakou tomu přisuzujeme důležitost.

Na druhou stranu nám rozlišování známosti a podobnosti (související s příbuzností) umožňuje se rychleji a snadněji orientovat v sociální síti a rozhodovat se, jak se budeme ke komu chovat a co od něj budeme očekávat. Vzájemná podobnost tak podporuje důvěryhodnost a tím kooperaci, reciprocitu a „in-group“ strategie chování. Tím se podílí na ztotožňování se členů skupiny s ní a na utváření prosociálních a altruistických postojů. Adaptační význam má ale také odhracování od jiných skupin. To může být spojeno s kompetitivním chováním až hostilitou, tedy s „out-group“ strategií. „In-group“ chování lze posuzovat jako aspekt etnocentrismu, naopak „out-group“ chování jako východisko xenofobních postojů a chování. Etnocentrismus a xenofobie je pak možné přijmout jako dvě protichůdné stránky etnogeneze a xenofobie jako přirozenou reakci v rámci odhracování příslušníků vlastní skupiny od ostatních.

Pro rozlišení příslušnosti či nepříslušnosti k vlastní skupině jsou přirozeně využívány nápadné vnější morfologické znaky včetně pigmentace, které se pojí s představou „rasovosti“, přestože mají adaptační význam bez nároku na nějaké třídění. „Rasa“ jako sociální konstrukt opírající se o xenofobní a současně etnocentrické postoje je tedy ve společnosti sociální realitou, přestože není realitou biologickou.

Literatura

ANDREASEN, R.O. (2004): The cladistic race concept: a defense. *Biol. Philosophy* 19: 425–442.

ASTUTI, R. – SOLOMON, G.E.A. – CAREY, S. (2004): *Constraints on conceptual development: a case of the acquisition of folkbiological and folk sociological knowledge in Madagascar*. London, LSE Research Online: <http://eprints.lse.ac.uk/archive/00000475>.

AXELROD, R. (1984): *The evolution of cooperation*. New York, Basic Books.

AXELROD, R. – HAMILTON, W.D. (1981): The evolution of cooperation. *Science* 211: 1390–1396.

AXELROD, R. – HAMMOND, R.A. (2003): *The evolution of ethnocentric behavior*. Paper for Midwest Political Science Convention, Chicago.

BAILEY, R.C. – De VORE, I. (1989): Research on the Efe and Lese populations of the Ituri Forest, Zaire. *Am. J. Phys. Anthropol.* 78: 459–471.

BAMSHAD, M.J. – WOODING, S. – WATKINS, W.S. – OSTLER, C.T. – BATZER, M.A. – JORDE, L.B. (2003): Human Population Genetic Structure and Inference of Group Membership. *Am. J. Hum. Genet.* 72: 578–589.

BAMSHAD, M. – WOODING, S. – SALLISBURY, B.A. – STEPHENS, J.C. (2004): Deconstructing the relationship between genetics and race. *Nature Reviews – Genetics* 5: 598–609.

BANTON, M. (1983): *Racial and Ethnic Competition*. Cambridge, Cambridge Univ. Press.

BARBUJANI, G. (2005): Human races: classifying people vs understanding diversity. *Current Genomics* 6: 215–226.

BARRETT, L. – DUNBAR, R. – LYCETT, J. (2007): *Evoluční psychologie člověka*. Praha, Portál.

BLAIR, I.V. – JUDD, C.H.M. – FALLMAN, J.L. (2004): The automaticity of race and afrocentric face features in social judgments. *J. Person. Soc. Psych.* 87: 763–778.

BLAŽEK, V. (2009): Percepce obličeje v raném období. *E-psychologie*, 3 (2): 40–48.

BLAŽEK, V. – BRŮŽEK, J. (2005): Má termín „rasa“ opodstatnění v současné antropologii? In: *Budil, I.T., – Blažek, V. – Sládek, V. (eds.), Dějiny, rasa a kultura. Ústí n. L., Nakl. a vyd. Vlasty Králové: 49–58*.

BLAŽEK, V. – TRNKA, R. – HAVLÍČEK, J. – LINDOVÁ, J. – KOTRČOVÁ, A. – PIVOŇKOVÁ, V. (2009): *Lidský obličej: Vnímání tváře z pohledu kognitivních, behaviorálních a sociálních věd*. Praha, Nakl. Karolinum.

BOWLBY, J. (1969): *Attachment and Loss*. New York, EUA-Basic Books.

BRACE, C.L. (1964): A nonracial approach towards the understanding of human diversity. In: *Montagu, A. (ed.), The Concept of Race. New York, Free Press, s. 103–152*; podle Lieberman a kol., 2003.

BUCKINGHAM, G. – De BRUINE, L.M. – LITTLE, A.C. – WELLING, L.M. – CONWAY, C.A. – TIDDEMAN, B.P. – JONES, B.C. (2006): Visual adaptation to masculine and feminine faces influences generalized preferences and perceptions of thirstworthiness. *Evol. Human Behav.* 27: 381–389.

BUDIL, I.T. (2005): Historické proměny rasové teorie a ideologie. In: *Budil, I.T., Blažek, V., Sládek, V. (eds.), Dějiny, rasa a kultura. Ústí n. L., Nakl. a vyd. Vlasty Králové: 8–32*.

BUDIL, I.T. – BLAŽEK, V. – SLÁDEK, V. (eds.) (2005): *Dějiny, rasa a kultura*. Ústí n. L., Nakl. a vyd. Vlasty Králové.

BUDILOVÁ, L. – JAKOUBEK, M. (2007): Příbuzenství, manželství a sňatkové vzorce. Cigánská příbuzenská síť. In: *Budilová, L. – Jakoubek, M. (eds.), Cigánská rodina a příbuzenství*. Praha, Dryada: 19–73.

CAMPBELL, M.C. – TISHKOFF, S.A. (2010): The Evolution of Human Genetic and Phenotypic Variation in Africa. *Curr. Biol.* 20: R166–R173.

CASHDAN, E. (2001): Ethnocentrism and xenophobia: a cross-cultural study. *Curr. Anthropol.* 76: 760–765.

CAVALLI-SFORZA, L.L. – MENOZZI, P. – PIAZZA, A. (1994): *The history and geography of human genes*. Princeton-New Jersey, Princ. Univ. Press.

COLLINS, F. (2001): Contemplating the end of the beginning. *Genome Res.* 11: 641–643.

COLLISHAW, S.M. – HOLE, G.J. (2000): Featural and configurational processes in the recognition of faces of different familiarity. *Perception* 29: 893–909.

CONNOR, W. (1995): Altruism among non-relatives: alternatives to the Prisoner's dilemma. *Trends Ecol. Evol.* 10: 84–86.

CONNOR, W. – CURRY, R. (1995): Helping non-relatives: a role for deceit? *Anim. Behav.* 49: 389–393.

COSMIDES, L. – TOOBY, J. (1996): Are humans good intuitive statisticians after all?: Rethinking some conclusions of the literature on judgment under uncertainty. *Cognition* 58: 1–73.

COSMIDES, L. – TOOBY, J. – KURZBAN, R. (2003): Perception of race. *TRENDS in Cognitive Sciences* 7: 173–179.

DAWKINS, R. (1998): *Sobecký gen*. Praha, Mladá Fronta.

Od „rasy“ k etnocentrismu a zpět

Esej o souvislostech „rasové“ problematiky | Vladimír Blažek

De BRUINE, L.M. (2002): Facial resemblance enhances trust. *Proceedings of The Royal Society* 269: 1307–1312.

DUNKLEE, B. (2003): *Sequencing the trellis: the production of race in the new human genomics*. Brown University.

EBERHARDT, J.L. (2005): Imaging races. *Am. Psychol.* 60: 181–190.

EBERHARDT, J.L. – GOFF, P.A. – PURDIE, V.J. – DAVIES, P.G. (2004): Seeing black: race, crime, and visual processing. *J. Person. Soc. Psych.* 87: 876–893.

EIBL-EIBESFELDT, I. (1989): *Human ethology*. New York, McGraw.

EIBL-EIBESFELDT, I. (2005): *Člověk – bytost v sázce*. Praha, Academia.

ELLER, J.D. (1999): *From Culture to Ethnicity to Conflict*. Univ. Michigan Press.

ELTON, S. (2008): The environmental context of human evolutionary history in Eurasia and Africa. *J. Anat.* 212: 377–393.

FEARON, J. (2003): Ethnic and cultural diversity by country. *J. Econ. Growth* 8: 195–222.

FEHR, E. – ROCKENBACH, B. (2004): Human altruism: economic, neural, and evolutionary perspectives. *Curr. Opinion Neurobiol.* 14: 784–790.

FOSTER, M. – SHARP, R. (2002): Race, ethnicity, and genomics: social classifications as proxies of biological heterogeneity. *Genome Res.* 12: 844–850.

FOWLER, J.H. – CHRISTAKIS, N.A. (2010): Cooperative behavior cascades in human social networks. *PNAS* 107: 5334–5338.

GELLNER, E. (1957): Ideal Language and Kinship Structure. *Philosophy of Science* 3: 235–242.

GIL-WHITE, F.J. (2001): Are ethnic groups biological „species“ to the human brain? Essentialism in our cognition of some social categories. *Curr. Anthropol.* 42: 515–554.

GIL-WHITE, F.J. (2002): The cognition of ethnicity: native category systems under the field-experimental microscope. *Field Methods* 14: 170–198.

GINTS, H. (2000): Strong reciprocity and human sociality. *J. Theor. Biol.* 206: 169–179.

GONCALVES, D.M. (2010): Violencia e identificacao de raca como consequencia da categorizacao de grupo. *Estudos de Psicologia* 15: 97–102.

GRAFEN, A. (1990): Do animals really recognize kin? *Animal Behaviour*, 39: 42–54.

HAYWARD, W.G. – RHODES, G. – SCHWANINGER, A. (2008): An own-race advantage for components as well as configurations in face recognition. *Cognition* 106: 1017–1027.

HASLANGER, S. (2000): Gender and Race. (What) Are They? (What) Do We Want Them To Be? *NOUS* 34: 31–55.

HASLANGER, S. (2005): Future genders? Future races? In: *Koggel, Ch. M. (ed.), Moral Issues in Global Perspective. Petërburg, Broadview Press.*

HAMILTON, W.D. (1964): The genetical evolution of social behavior. *J. Theoretical Biology* 7: 1–52.

HAMMOND, R.A. – AXELROD, R. (2006): The evolution of ethnocentrism. *J. Conflict Resolution* 50: 926–936.

HENRICH, J. (2004): Cultural group selection, coevolutionary processes and large-scale cooperation. *J. Econom. Behav. Organ.* 53: 3–35.

HILL, R.A. – DUNBAR R.I.M. (2003): Social network size in humans. *Human Nature* 14: 53–72.

HIRSCHFIELD, L.A. (1997): The conceptual politics of race: lessons from our children. *Ethos* 25: 63–92.

HIRSHLEIFER, J. (1999): There are many evolutionary pathways to cooperation. *J. of Bioeconomics* 1: 73–93.

HODDER, I. R. (1977): The distribution of material culture items in Baringo district, western Kenya. *Man* 12: 239–269.

HOLÝ, L. (1996): *Anthropological Perspectives on Kinship*. Pluto Press: podle Budilová – Jakoubek, 2007.

HOWARD, J. (2000): Social psychology of identities. *Ann. Rev. Sociol.* 26: 367–393.

HUXLEY, J.S. (1938): Clines: an auxiliary taxonomic principle. *Nature* 142: 219–220; podle Sládek, 2005.

CHAGNON, N.A. (1975): Genealogy, solidarity and relatedness: limits to local group size and patterns of fissioning in an expanding population. *Yearbook of Phys. Anthropol.* 19: 95–110.

CHIRORO, P.M. – TREDoux, C.G. – RADAELLI, S. – MEISSNER, C.A. (2008): Recognizing faces across continents: The effect of within-race variations on the own-race bias in face recognition. *Psychonomic Bulletin and Review* 15: 1089–1092.

CHOUDHURY, S. (1996): Ethnogenesis and ethnic consciousness: the mythic horizon. In: *Argawal, M.M. (ed.), Ethnicity, culture and nationalism in North-East India. Indus Publishing: 134–14.*

JABLONSKI, N.G. – CHAPLIN, G. (2000): The evolution of human skin coloration. *J. Human Evol.* 39: 57–106.

JONES, D. – BARKOW, J.H. – FOX, R. – ROGERS, A. – SMITH, E.A. – TOOBY, J. – COSMIDES, L. – Van Den BERGHE, P.L. – JONES, D. (2000): Group nepotism and human kinship. *Curr. Anthropol.* 41: 779–809.

JORDE, L.B. – WOODING, S.P. (2004): Genetic variation, classification and „race“. *Nature Genetics* 36: S28–S33.

KAZNATCHEEV, A. (2010): The cognitive cost of ethnocentrism. In S. Ohlsson & R. Catrambone (Eds.), *Proceedings of the 32nd annual conference of the cognitive science society*. Austin, TX: Cognitive Science Society.

KELLY, D.J. – QUINN, P.C. – SLATER, A.M. – LEE, K. – GIBSON, A. – SMITH, M. – GE, L. – PASCALIS, O. (2005): Three-month-olds, but not newborns, prefer own-race faces. *Develop. Sci.* 8: F31–F36.

KOBES, T. (2006): Biologické a sociální příbuzenství. Kultura a příroda. In: *Budil, I.T., - Blažek, V. (eds.), Biologická a sociální dimenze člověka, Praha, Dryda: 64–71.*

KURLAND, J.A. (1980): Kin selection theory: a review and selective bibliography. *Ethol. Sociobiol.* 1: 255–274.

KURZBAN, R. – TOOBY, J. – COSMIDES, L. (2001): Can race be erased? Coalitional computation and social categorization. *PNAS* 98: 15387–15392.

LAMONT, M.A. – MOLNAR, V. (2002): The study boundaries in the social sciences. *Ann. Rev. Sociol.* 28: 167–195.

LEVIN, D.T. (2000): Race as a visual feature: using visual search and perceptual discrimination tasks to understand face categories and the cross-race recognition deficit. *J. Exp. Psychol.* 129: 559–574.

LEWONTIN, R.C. (1972): The apportionment of human diversity. In: *Dobzhansky, T. – Hecht, M.K. – Steere, W.C. (eds.), Evolutionary Biology 6. New York, Appleton-Century-Crofts: 381–398.*

LOVEJOY, C.O. (1981): The origin of man. *Science* 211: 341–350.

MacDONALD, K. (2001): An integrative evolutionary perspective on ethnicity. *Politics Life Sci.* 20: 67–79.

MACE, R. – PAGEL, M. (1995): A latitudinal gradient in the density of human languages in North America. *Proc. R. Soc. B* 261: 117–121.

MACHERY, E. – FAUCHER, L. (2005a): Why do we think racially? A critical journey in culture and evolution. *Podklad pro seminář „Revisiting Race and Ethnicity in the Context of Emerging Genetic Research“ – viz <http://shrnm.stanford.edu/workshops/revisitingrace/>*

MACHERY, E. – FAUCHER, L. (2005b): Social construction and the concept of race. *Podklad pro seminář „Revisiting Race and Ethnicity in the Context of Emerging Genetic Research“ – viz <http://shrnm.stanford.edu/workshops/revisitingrace/>*

MALONEY, L.T. – MARTELLO, M.F.D. (2006): Kin recognition and the perceived facial similarity of children. *J. of Vision* 6: 1047–1056.

MANICA, A. – AMOS, W. – BALLOUX, F. – HANINHARA, T. (2007): The effect of ancient population bottlenecks on human phenotypic variation. *Nature* 448: 346–348.

MARCUS, H.M. (2008): Pride, Prejudice, and Ambivalence: Toward a Unified Theory of Race and Ethnicity. *Am. Psychologist* 63: 651–670.

MAYNARD SMITH, J. (1964): Group selection and kin selection. *Nature* 201: 1145–1147.

MIGLIANO, A.B. – VINICIUS, L. – LAHR, M.M. (2007): Life history trade-offs explain the evolution of human pygmies. *PNAS* 104: 20216–20219.

MILAN, F.A. (ed.) (1980): *The Human Biology of Circumpolar Populations*. Cambridge, Cambridge Univ. Press.

MOUNTAIN, J.L. – RISCH, N. (2004): Assessing genetic contributions to phenotypic differences among „racial“ and „ethnic“ groups. *Nature Genetics* 36: 548–553.

NEEDHAM, R. (1960): Descent Systems and Ideal Language. *Philosophy of Science* 1:96–101.

NETTLE, D. (1999): Using social impact theory to simulate language change. *Lingua* 108: 95–117.

NETTLE, D. – DUNBAR, Ri.I.M. (1997): Social markers and the evolution of reciprocal exchange. *Current Anthropology* 38:93–99.

NOĚ, R. – HAMMERSTEIN, P. (1995): Biological markets. *Trends Ecol. Evol.* 10: 336–340.

NOWAK, M.A. (2006): Five rules for the evolution of cooperation. *Science* 314: 1560–1563.

NOWAK, M.A. – ROCH, S. (2007): Upstream reciprocity and the evolution of gratitude. *Proc. R. Soc. B* 274: 05–609.

OLIVER, M.B. – JACKSON, R.L. – MOSES, N.N. – DANGERFIELD, C.F. (2004): The face of crime: viewers' memory of race-related facial features of individuals pictured in the news. *J. Commun.* 54: 88–104.

POSPÍŠIL, M. (2005): L'udské rasy – realita alebo mýtus? In: *Budil, I.T. – Blažek, V. – Sládek, V. (eds.), Dějiny, rasa a kultura. Nakl. a vyd. Vlasty Králové, Ústí n. L.: 33–36.*

RAMSEY, J.L. – LANGLOIS, J.H. – MARTI, N.C. (2005): Infant categorization of faces: Ladies first. *Develop. Rev.* 25: 212–246.

RICHERSON, P.J. – BOYD, R. (1999): Complex societies – The evolutionary origins of a crude superorganism. *Human Nature – an Interdisciplinary Biosocial Perspective* 10: 253–289.

ROBERTS, S.C. (1998): Competitive altruismus: from reciprocity to the handicap principle. *Proc. Royal Soc. London B* 265: 427–431.

ROSENBERG, N.A. – MAHAJAN, S. – RAMACHADRAN, S. – ZHAO, CH. – PRITCHARD, J.K. – FELDMAN, M.W. (2005): Clines, clusters, and effect of study design on the inference of human population structure. *PLOS Genetics* 1: 660–671.

RUSHTON, J.P. (1989): Genetic similarity, human altruism, and group selection. *Behav. Brain Sci.* 12: 503–559.

SARICH, V. – MIELE, F. (2004): *Race. The reality of human differences*. Westview Press.

SANGRIGOLI, S. – De SCHONEN, S. (2004): Recognition of own-race and other-race faces by three-month-old infants. *J. Child Psychol. Psychiatry* 45: 1219–1227.

SERRE, D. – PÄÄBO, S. (2004): Evidence for gradients of human genetic diversity within and among continents. *Genome Res.* 14: 1679–1685.

SCHULTZ, T.R. – HARTSHORN, M. – HAMMOND, R.A. (2008): Stages in the Evolution of Ethnocentrism. In: *Love, B.C., McRae, K., Sloutsky, V.M. (eds.), Proceedings of the 30th Annual Conference of the Cognitive Science Society: 1244–1249.*

SLÁDEK, V. (2005): Rasa: mýtus pro popis lidské variability. In: *Budil, I.T. – Blažek, V. – Sládek, V. (eds.), Dějiny, rasa a kultura. Nakl. a vyd. Vlasty Králové, Ústí n. L.: 37–48.*

SMITH, A.D. (1998): *Nationalism and Modernism*. London, Routledge.

SPORER, S. (2001): Recognizing faces of other ethnic groups: An integration of theories. *Psychology, Public Policy, and Law* 7: 36–97.

TATTERSALL, I. (2004): Race: scientific nonproblem, cultural quagmire. *The Anatomical Record (Part B: New Anat.)* 278B: 23–26.

TATTERSALL, I. (2009): Human origins: Out of Africa. *PNAS* 106: 16018–16021.

TOMASELLO, M. – CALL, J. (1997): *Primate Cognition*. Oxford, Oxford Univ. Press.

TRAULSEN, A. – NOWAK, M. (2006): Evolution of cooperation by multilevel selection. *PNAS* 103: 10952–10955.

TRAULSEN, A. – NOWAK, M. (2007): Chromodynamics of Cooperation in Finite Populations. *PloS ONE* 2: e270 (doi: 10.1371/journal.pone.0000270).

TRIVERS, R.L. (1971): The evolution of reciprocal altruismus. *Quarterly Rev. Biol.* 46: 35–57.

Van den BERGHE, P.L. (1981): *The ethnic phenomenon*. Westport, CT, Praeger Publishers.

WALLERSTEIN, I. (1987): The construction of peoplehood: racism, nationalism, ethnicity. *Sociol. Forum* 2: 373–388.

WANG, V.O. – SUE, S. (2005): In the eye of storm. *Am. Psychol.* 60: 37–45.

WASHBURN, S.L. (1963): The study of race. *Am. Anthropol.* 65: 521–532.

WIESSNER, P. (1983): Style and social information in Kalahari San projectile points. *American Antiquity* 48: 253–276.

WILLIS, J. – TODOROV, A. (2006): First impressions: making up your mind after a 100-ms exposure to a face. *Psychol. Sci.* 17: 592–598.

WILSON, E.O. (1993) *O lidské přirozenosti*. Praha, Lidové noviny.

Jaroslav Pavelka
Jiří Orna

Výsledky analýzy potravinových zbytků na pozdně středověké keramice z Plzně

Abstract:

We analyzed archaeological food remains preserved mostly in the form of organic and carbonized remains on the pottery from the 13th – 15th century. Commercial tests for analyses of protein allergens in cooked food were used for detections of the food remains. We were able to determine some kinds of food. Damp acid conditions in cesspools probably caused damage of proteins in food remains. The results were thus less significant in comparison to other localities. Nevertheless, our results revealed that, for example, all milk we identified on the pottery from Plzen city was a goat milk in this time period. Our results suggests that goat milk made more important part of dairy products consumption than cow milk in late Middle Age Plzen city.

Keywords: food remains, pottery, imunodetection, ELISA

Klíčová slova: zbytky potravin, keramika, imunodetekce, ELISA

1. Úvod

V letech 1963 až 1993 proběhl v Plzni archeologický průzkum více než 110 odpadních jímek a zasypaných studen. Nálezy získané z těchto objektů je možné označit za výjimečné doklady každodenního života ve středověkém a raně novověkém královském městě.

K představě o složení jídelníčku někdejších obyvatel Plzně nám dosud sloužily pouze výsledky vzešlé z analýz botanických makrozbytků a osteologického materiálu z prozkoumaných jímek (Frýda 1981; Schneiderwinklová a kol. 2008; Sůvová 2006, 2007). Z těchto objektů se také podařilo získat více než 1100 nádob určených pro přípravu stravy nejrozšířenějším způsobem v období středověku, tedy vařením. Jedním z důvodů, proč tyto nádoby končily jako neužitečný odpad, bylo jejich znehodnocení připálením vařeného pokrmu. Tím vznikly více či méně makroskopicky viditelné zbytky přiškvašené potravy na vnitřních i vnějších stranách stěn nádob. K jejich zachování zřejmě přispěl také poměrně porézní a hrubý materiál plzeňské keramiky. Ty nejtransparentnější exempláře (obr. 1 A, B) pak byly vybrány pro testování nové metody detekce potravinových zbytků (Pavelka a Vařeka 2008).

Nalezené zbytky potravin by měly být analyzovány se stejnou pečlivostí jako samotná keramika, protože mohou výrazně rozšířit naše znalosti o účelu keramiky a z větších souborů vzorků si lze udělat přibližnou představu o způsobu stravování na určité lokalitě, a tak významně rozšířit okruh našich znalostí o minulosti.

V archeologicky zachovaných malých vzorcích prošlých dlouhodobě vysokou teplotou není prakticky možné zachování DNA v použitelném stavu, avšak proteinové struktury je možno rozlišit a zaznamenat, zvláště pokud je testování zaměřeno na jejich denaturované či termostabilní formy.

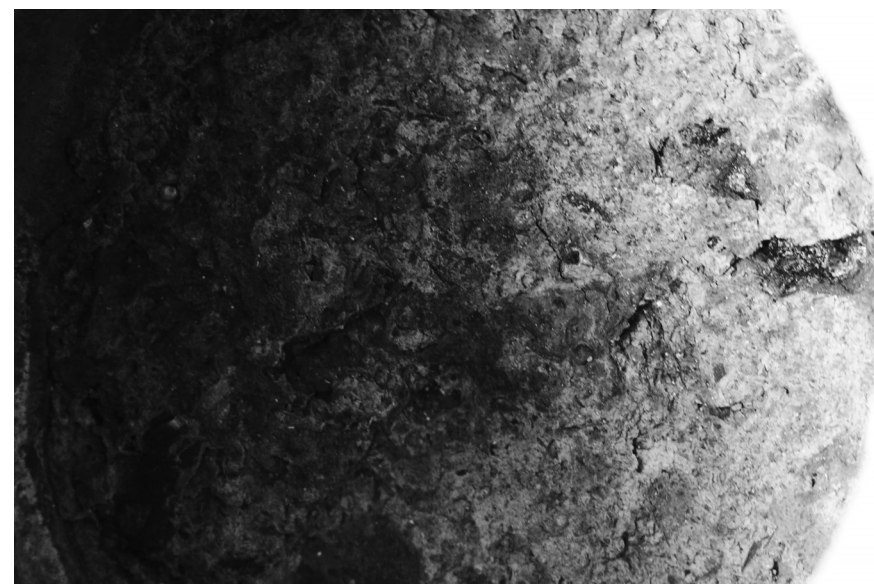
Navázali jsme na výzkum Pavelka a Vařeka (2008) dalšími odběry, náš materiál však nevykazoval takový stupeň karbonizace jako předchozí vzorky a také nešlo o vzorky bezprostředně po exkavaci jako v předchozích případech (Pavelka a Vařeka 2008), proto bylo dalším cílem prověřit metodiku na poněkud odlišném materiálu.

Námi použitá metodika je založena na RAPID 3-DTM testech vyvinutých firmou Tepnel (<http://www.tepnel.com/>), a ve speciálních komerčních ELISA¹ kitech² od téže firmy. Tyto testy jsou založené na reakci substrátu a protilátky a jedná se o precizně kalibrované garantované reakce, které jsou určeny pro testování alergenů³ tzn., že zachycují i nepatrné kontaminace nežádoucích proteinů v potravinách a to jim dává potřebnou citlivost i pro detekci dochovaných archeologických zbytků.

1) ELISA – z angl. Enzyme-Linked ImmunoSorbent Assay, je jednou z nejpoužívanějších imunologických metod sloužících k detekci protilátek. Metoda funguje na bázi imunoenzymatické reakce a lze s ní rovněž detekovat i antigen. ELISA využívá dvou základních vlastností imunoglobulinů. Za prvé je to schopnost proteinů (tedy imunoglobulinů) vázat se na povrch umělých hmot (např. polystyrenu) a v druhé řadě pak schopnost vázat enzymy na Fc fragmenty (viz protilátka) imunoglobulinových molekul.

2) Kit – komerčně vyráběná sada určená pro některý určitý postup, nebo analýzu.

3) Alergen – je antigen, který je schopen u vnímavých jedinců vyvolat patologickou imunitní reakci – alergii.

Obr. 1 A,B – Ukázka transparentních zbytků na plzeňské keramice (A – vzorek č. HA 14103; B – vzorek č. HA 20656)

Obvyklý problém při podobných testech prováděných v minulosti na archeologickém materiálu byly tzv. cross-reakce⁴, jejichž následkem docházelo někdy k falešně pozitivním výsledkům (Child and Pollard 1992, Brandt et al. 2002). Tyto cross-reakce vznikají mezi protilátkou a jinými antigeny než jsou specifické cíle, proti kterým byly protilátky vytvořeny. To se děje u proteinů v archeologickém materiálu především díky fyzikálním, chemickým a biologickým vlivům v půdě a také byla zaznamenána pozitivní reakce u buněčných povrchů některých půdních bakterií (Child and Pollard 1992, Brandt et al. 2002). To však platí ve zvýšené míře u ELISA reakcí vyvinutých na čerstvé vzorky a pak použitých na archeologický materiál. Nicméně u námi použitého kitu je takové riziko menší. Zde detekce počítá s identifikací zkoumané látky v potravinách, které jsou různě, zejména tepelně, upravovány. Tyto změny však vlastní identifikaci neohrožují (viz Björklund et al 2001). Zaměření na termostabilní druhově specifické proteiny s širokým zastoupením (v tkáních, kostech, krvi a pod.) by mělo zajistit dostatečnou průkaznost testů.

Pokud se analyzují zbytky potravin, používá se v současnosti obvykle plynová chromatografie a hmotnostní spektrometrie (GC-MS; Gas chromatography-mass spectrometry) (Oudemans a Boon 1991, Craig et al 2004), případně kombinace plynové chromatografie a elektronové ionizace (GC-EL; Gas chromatography-electron impact) (Salvini et al. 2008). Některé organické markery⁵ mohou být tímto způsobem určeny jako zvířecího původu, zatímco jiné jsou typické pro rostliny, nebo vznikají jako biodegradační produkt zeleniny (Salvini et al. 2008). Tyto metodiky jsou použitelné i na vzorky testované i této studii, ale tyto analýzy jsou v našich podmínkách obtížněji dostupné a mnohdy i finančně náročnější.

Výhodou námi použitých metod je jejich snadná dostupnost a proveditelnost i pro technický personál, vyhodnocení velkého množství vzorků v krátkém čase a relativní levnost oproti jiným metodám. Nevýhodou je větší množství vzorku (asi 5 mg pro pět analýz). Zatímco pro hmotnostní spektrometrii postačí méně materiálu (20–30 µg) (Oudemans a Boon 1991). Testy zachycují i denaturované⁶ specifické proteiny, a tak i dost

vysoká míra karbonizace⁷ vzorku není na překážku. Komerčně vytvořené a kalibrované testy jsou dle našeho názoru výhodnější pro široké použití, než testy jednorázově vyvinuté a zkoušené v různých detekcích v archeologii v devadesátých letech.

Na vybraných vzorcích jsme testovali gluten (přítomnost obilnin), kasein (hlavní mléčný protein), a také byla ELISA testem zjišťována přítomnost termostabilních proteinů specifických pro domácí zvířata. Podobně bylo pomocí ELISA testu na β-laktoglobulin prováděno určení, zda jsou mléčné produkty od skotu nebo koz či jsou jiného původu, (mléčné produkty do druhů např. hmotnostní spektrometrií není možné rozlišit).

2. MATERIÁL A METODY

2. 1. Vzorky

Jak už bylo uvedeno, pro první fázi testování došlo k výběru nádob s prokazatelně dochovanými zbytky příškrvažené potravy. Testováno bylo 16 nádob, (data viz níže) (tab. 1). Všechny nádoby pocházejí ze zásypu objektů, které byly označovány za studny, druhotně využitě následkem ztráty či zhoršení kvality vody jako odpadní a fekální jímky. Řada z těchto objektů však byla zřejmě k tomuto účelu určena primárně.

Výplně měly vesměs charakter tmavého, páchnoucího a mokrého materiálu fekálního původu (Frýda 1982, 1982a, 1983 1970, Kuttan 1983, Nechvátal 1976).

Parcely, na kterých byly nálezy s dochovanými makrozbytky zachyceny, nám poměrně zdařile vzorkují území královského města. Jsou zde nálezy z náměstí, parcel v blízkosti hradeb (Dřevěná 6, Solní 18) či kláštera (Františkánská 5) a židovského ghetta (Solní 18) (obr. 2).

Nádoby lze chronologicky zařadit do poměrně širokého časového období od přelomu 13. a 14. století do sklonku 15. století. Vzhledem k uvedenému časovému rozptylu lze zjednodušeně konstatovat, že se jedná o typickou plzeňskou tenkostěnnou neglazovanou keramiku, tvrdě redukčně pálenou do odstínů šedé barvy.

Hlavní skupinu zkoumaných nádob tvořily hrnce malých a středních velikostí, měřitelný objem se pohyboval mezi 550 a 2710 ml. Výjimkou v souboru pak byl džbán, který byl zřejmě také využit při tepelném zpracování potravy.

4) Cross-reakce – v tomto případě nespecifické reakce mezi antigenem a protilátkou vedoucí k zdánlivě pozitivnímu výsledku.

5) Marker – některá specifická součást proteinu, nebo DNA, která slouží jako jakási značka.

6) Denaturace proteinů – změna terciální struktury. Terciální struktura spočívá v tom, že dlouhé řetězce aminokyselin jsou stočeny do prostorových struktur, které připomínají klubíčka. V potravinách přichází v úvahu prakticky pouze fyzikální denaturace vlivem zvýšených teplot, (při přípravě nebo záhřevu pokrmů).

7) Karbonizace – zuhelnění – zahřívání organických látek za nepřístupu vzduchu, při nedostatečné oxidaci dochází k přeměně organické hmoty

Tab. 1.

inv. číslo	typ nádoby	objem (ml)	výška (mm)	lokalita	datace	druh objektu	gluten	kasein	skot β LG	koza IgA	pokud byl kasein pozitivní	živočišné proteiny	původ živočišných proteinů
HA14103	D	X (172)		Plzeň čp. 105, nám. Republiky 12, studna 1	2. pol. 14. st.	?							
HA17573	H	2710		Plzeň čp. 262, Solní 18, studna 1	pol. 14. st.	•							
HA20239	H	X (125)		Plzeň čp. 119, Františkánská 5, studna 4	pol. 14. st.	•							drůbež
HA20270	H	1060		Plzeň čp. 119, Františkánská 5, studna 2	1. pol. 14. st.	•							
HA20656	H	X (148)		Plzeň čp. 103, Dřevěná 6, studna 1	2. pol. 14. st.	?							
HA20908	H	890		Plzeň čp. 75, Rooseveltova 6, studna 1	pol. 14. st.	•							prase
HA20917	H	X (174)		Plzeň čp. 75, Rooseveltova 6, studna 1	pol. 14. st.	•							
HA20931	H	820		Plzeň čp. 75, Rooseveltova 6, studna 1	2. pol. 14. st.	•							drůbež
HA20952	H	X (140)		Plzeň čp. 198, Sedláčkova 12, studna 2	pol. 14. st.	•							
HA26002	H	810		Plzeň čp. 9, Rooseveltova 7, studna 1	pol. 14. st.	?							prase a drůbež

HA26048	H	1080	Plzeň čp. 87, Pražská 14, studna 1	1. pol. 15. st.	?								
HA27354	H	X (98)	Plzeň čp. 207, Riegerova 3, studna 1	14./15. st.	?								
HA27747	H	1180	Plzeň čp. 137, nám. Republiky 23, studna 1	13./14. st.	?								
HA28089	H	1440	Plzeň čp. 289, Dominikánská 2, studna 1	2. pol. 14. st.	•								
HA28106	H	X (129)	Plzeň čp. 140/141, Smetanova 3/5, studna 1	konec 15. st.	•								drůbež
HA28600	H	550	Plzeň čp. 30, Veleslavínova 32, studna 1	1. pol. 15. st.	?								

Tab. 1. – Výsledky testů na konkrétní keramice charakterizované identifikačním číslem v muzejní sbírce

Vysvětlivky

- H hrnec
- D džbán
- X neměřen
- odpadní (fekální?) jímka
- negativní výsledek
- pozitivní výsledek
- slabě pozitivní
- na hranici detekovatelnosti (možná jen nespecifická reakce)

Obr. 2 – Vyznačení polohy parcel se zkoumanými nálezy v rámci historického jádra města Plzně

2. 2. Testovací sady

Použité soupravy byly založeny na detekci pomocí protilátek a pocházely od společnosti Tepnel BioSystems (www.tepnel.com). Přítomnost glutenu indikoval Biokits Rapid 3-D Gluten Test. Odebraný vzorek z keramiky byl rozpuštěn v roztoku, který byl součástí dodaného testovacího kitu a gluten pak reagoval s jemu odpovídajícími pevně uchycenými monoklonálními protilátkami⁸ specifickými pro omega gliadin⁹. Pozitivní test se projevil specifickými zabarvenými pruhy. Tímto způsobem je možno dokázat přítomnost těchto obilnin: pšenice tvrdá (*Triticum durum* Desf.), Triticale ozimé (*Triticum aestivum* x *Secale cereale*), žito seté (*Secale cereale* L.) a ječmen obecný (*Hordeum vulgare*) avšak nikoliv oves setý (*Avena sativa*). Obdobným způsobem lze detekovat kasein pomocí Biokits Rapid 3-D Casein Test Kit, a tedy i přítomnost mléčných produktů ve vzorku. Kasein je přirozenou součástí mléka, kde představuje 80% mléčných proteinů. Také v tomto případě je detekce založena na reakci kaseinu s jemu odpovídající protilátkou.

Identifikace živočišných proteinů domácích zvířat se na zpracovávaných vzorcích provedla za pomoci BioKits (Cooked) Species Identification Kits (Tepnel), kde je možné rozlišit proteiny specifické pro hovězí, vepřové, drůbeží a ovčí bílkoviny. Tento test se provádí na mikrotitračních destičkách testem ELISA a využívá protilátky proti termostabilním druhově specifickým svalovým proteinům. Jedná se o nekompetitivní sendvičový typ testu, kde se pozitivní reakce zabarví. Protože test není primárně určen na kvantitativní rozlišení, (jen na kvalitativní), určovali jsme v tomto případě pouze, zda reakce byla silná či slabá a negativní.

Podobně testy pro určení, zda jsou mléčné produkty od skotu či nikoliv, se prováděly pomocí BioKits BLG (β-Lactoglobulin) Assay kit, kde se výsledek určoval na titrační destičce. Zde však šlo o poněkud odlišný ELISA kompetitivní test, kde se projeví specifickým zabarvením negativní reakce.

Přítomnost koziho mléka byla testována kitem od společnosti RIDASCREEN® GIS (R-Biopharm AG, Darmstadt, Germany) (<http://www.r-biopharm.com/>) Product Code R4802. Test je založen na imunologické detekci koziho IgG¹⁰, který je přirozenou součástí koziho mléka.

8) Protilátka (imunoglobulin) je protein, který je schopen jako součást imunitního systému identifikovat a zneškodnit cizí objekty (bakterie a viry) v těle. Protilátky jsou nositeli humorální imunity. Reakce protilátek s antigenem je základem všech sérologických metod využívaných jak v humánní tak veterinární medicíně

9) Omega gliadin je protein obilnin a bývá uváděn jako hlavní obilní alergen

10) IgG – imunoglobulin třídy G

Testovací sady byly prověřeny na současných známých potravinových vzorcích, které byly karbonizovány a na šest měsíců zakopány ve vlhké zemi v obci Úlice u Plzně na kusu recentní keramiky.

2. 3. Princip a technologie použitých testů.

ELISA: specifické protilátky jsou přichyceny na dně jamek mikrotitrační destičky a jsou schopny zachytit odpovídající proteiny ze vzorku, tato reakce je pak zviditelněna pomocí přidané biotinylované¹¹ druhově specifické protilátky a řady promývacích a barvicích kroků. Pozitivní reakce se vyznačuje žlutým zabarvením, podobně jako pozitivní kontrola, zatímco negativní kontrola se nezbarvuje, nebo jen velmi mírně. Při vyhodnocování je možná vizuální nebo spektrofotometrická detekce¹². V našich měřeních byla použita detekce na spektrofotometru. Měření bylo prováděno na ELISA readeru VERSAmax™ (Molecular Devices).

Rapid 3-D: Protilátky jsou pevně uchyceny na podkladu a rozpuštěné proteiny v pufru¹³ k nim vzlínají z detekční jamky, dojde k reakci a po krátké době se zobrazí určité pruhy. První pruh označuje, zda metoda byla provedena úspěšně, a dva další pruhy podle zobrazení ukazují žádnou, nízkou nebo vysokou úroveň detekce.

2. 4. Příprava vzorků

Vzhledem k omezenému množství materiálu byly vzorky připraveny poněkud odlišně od instrukcí výrobce, avšak už ověřeným způsobem (Pavelka a Vařeka 2008). Odebraný vzorek (cca desetiny či tisíciny gramu) byl nejmenno rozdrcen v plastické zkumavce (eppendorf) a smíchán s 200–400 µl destilované H₂O, (nebo fyziologického roztoku) a použit k dalším analýzám. 30 µl vzorku bylo smícháno s 170 µl pufru *Biokits* Rapid 3-D. Vzorek s pufrům byl 10–30 min inkubován v pokojové teplotě, během této doby bylo prováděno minimálně třikrát intenzivní třepání pomocí vortexu (cca 1 min). Pro testování kaseinu a glutenu byla nejdříve vytvořena směs ze dvou příslušných pufrů předepsaná výrobcem, která je nutná pro detekci kaseinu, a z ní bylo použito 170 µl.

11) Biotinylace je proces vazby biotinu (vitamin H) k molekule proteinu pomocí NH₂ skupiny

12) Spektrofotometry – přístroje, které umožňují měřit část absorpčního spektra v určitém úseku vlnových délek, přičemž monochromatické světlo prochází vzorkem. Většinou se pracuje s roztoky, které se plní do standardních kyvet s optickou dráhou 1 cm.

13) Pufr (z německého Puffer, „nárazník“; též ústojný roztok) (angl. buffer) je konjugovaný pár kyseliny a nebo zásady, který je schopný udržovat v jistém rozmezí stabilní pH po přidání silné kyseliny či zásady do systému.

Do detekční jamky, která se normálně vnoří celá do roztoku, bylo rychle z obou stran napipetováno po cca 100 + 100 µl směsi vzorku a pufru.

V případě ELISA testu (BioKits – cooked species identification test kit) bylo použito 100 µl vzorku s 400 µl slané dest. vody (koncentrace dle pokynů výrobce) a vzorek byl 10–30 min inkubován v pokojové teplotě. Během inkubace bylo prováděno minimálně třikrát intenzivní třepání pomocí vortexu (cca 1 min). U ELISA cooked species identification testu bylo použito vždy 100 µl směsi do každé testovací jamky na mikrotitrační destičce ve shodě s pokyny výrobce.

Pro BioKits βLG (β-laktoglobulin) byla použita obdobná příprava vzorků, ale celkově pro ředění vzorku stačilo pro jednu analýzu 100 µl destilované H₂O, protože šlo o jeden test v jedné jamce, kde se stanovovala přítomnosti či nepřítomnosti β-laktoglobulinu skotu.

Podobně při přípravě vzorků pro test na kozí IgG byl rozdrcený vzorek rozpuštěn ve 100 µl destilované H₂O, ale nikoliv v poměru 1:200 jako u recentních vzorků jak předepisuje výrobce, ale podle množství vzorku v poměru přibližně 1:10, nebo 1:5.

Vzhledem k unikátnosti a omezenému objemu vzorků je mnohdy pro ELISA testy vhodný roztok, či pufr se vzorkem použit postupně pro více analýz.

3. Výsledky a diskuse

Přes pravděpodobné dlouhodobé skladování některých nádob se zbytky potravin a nevhodný nebo žádný způsob konzervace potravních zbytků se podařilo identifikovat některé složky původních potravin. Ve čtyřech případech byl slabě a jednou velmi slabě (čís. vz. HA28600) identifikován gluten, který dokládá obilniny (Tab.1). Kasein svědčící o zastoupení mléčných produktů byl identifikován ve třech případech, test na beta laktoglobulin skotu se ukázal ve všech případech negativní a naopak vždy byl pozitivní test na kozí imunoglobulin. Tento test je vysoce citlivý a specifický a zaznamenané reakce byly silné. Přítomnost kozího mléka je proto vysoce pravděpodobná. Pomocí testu na termostabilní proteiny byla ve čtyřech případech identifikována drůbež, jednou společně drůbež a prase a jednou samotné vepřové. Je zajímavé, že tam, kde byly identifikovány živočišné proteiny, nebyly nalezeny stopy po mléku nebo obilninách. V zásadě tak můžeme uvažovat o specifickém použití nádob pro odlišné potravní účely. Vzhledem k tomu, že u každé nádoby byla identifikována jen jedna potravina, je obtížné charakterizovat konkrétní kuchařský výrobek, jehož pozůstatek je v dané nádobě. V případě více složek je vystopování snazší, např. určité maso s menší koncentrací mléka a obilních proteinů napovídá, že pravděpodobně šlo o maso v mléčné omáčce, nález jen jediné složky to neumožňuje.

Testovali jsme nekarbonizované zbytky potravin, které pocházely z očištěných nádob z depozitáře. Ve studii Pavelka a Vařeka (2008) byly naproti tomu analyzovány karbonizované zbytky potravin odebrané brzy po vyjmutí nádob z místa nálezu, navíc v tomto případě zbytky potravin nebyly záměrně myté.

Tyto aproximace narazily na potíže se slabšími reakcemi prakticky ve všech případech, na rozdíl od předchozích identifikací (Pavelka a Vařeka 2008, Pavelka a kol. 2010). Vlastního materiálu pro analýzu bylo u každého vzorku nadbytek, proto není příliš pravděpodobné, že ve vzorku bylo původně proteinů málo, spíše to svědčí o narušení všech proteinů ve vzorku. Menší množství vzorků i u podstatně starších (pravěkých) nádob dalo v předchozích experimentech s karbonizovanými potravinovými zbytky mnohem přesvědčivější a jednoznačnější výsledky (Pavelka a Vařeka 2008). Je možné, že ve vlhkém prostředí jímký jsou z nekarbonizovaných zbytků více vymývány některé proteiny včetně těch, které jsou používány na testy.

Také vzhledem k tomu, že se jedná o vzorky z nádob, které jsou už delší dobu v depozitáři a není jasné jak byly ošetřeny, je zde možnost poškození detergentem, případně došlo k vmytí klíčových proteinů pro detekci. Jedná se o další odlišnost nyní zpracovávaných vzorků, předchozí soubory s výraznými reakcemi pocházely z nedávno vyjmutého materiálu (Pavelka a Vařeka 2008).

Pokud akceptujeme hypotézu o menším množství testovaných proteinů ve vzorcích, můžeme spekulovat o druzích a typech původních potravin podobně jako v případě karbonizovaných zbytků (Pavelka Vařeka 2008). Vždy je však potřeba brát v úvahu, že vypovídací hodnota a přesnost je menší než u více zuhelnatělých zbytků. Nicméně určitou představu o jídelníčku z celého souboru je možné utvořit. Čtvrtinu představovala bezmasá strava založená na mouce a vodě, v jednom případě s kozím mlékem. V tom je situace podobná souboru z měšťanských parcel Nového Města pražského (2. polovina 14.–15./16. století), kde také nebylo zaznamenáno mléko od krav (Pavelka a Vařeka 2008). Kozí mléko bylo také zaznamenáno dvakrát samostatně, snad jako tekutina, která se vařila, což je pravděpodobné zvláště v jednom případě, kdy šlo o džbánec (Tab. 1; *HA14103*). Tyto výsledky spolu s předchozími (Pavelka a Vařeka 2008) naznačují, že v měšťanských domácnostech zřejmě převažovalo kozí mléko. Mléko kravské zatím v tomto prostředí nenalezené bylo asi používáno méně.

U nalezených drůbežích proteinů v několika vzorcích z různých nádob se nabízí více možností původního použití, ale nejpravděpodobnější interpretace bude zřejmě vařené nebo dušené maso. Z kontextu usuzujeme, že pokud bylo v nějaké omáčce, tak pravděpodobně nebyla na mléčném základě. Společně se drůbežími proteiny byly jedenkrát identifikovány proteiny z vepřového masa, (nedá se však vyloučit ani nějaký vývar z kostí). U některých vzorků nebylo možné detekovat našimi testy žádnou potravinu. Pokud se v těchto případech jedná o zbytky potravin, tak nemůžeme vyloučit že se jedná výlučně o zeleninu, kterou naše testy dosud neidentifikují. Z nedostatku financí nebyly provedeny testy na vaječné proteiny jako v dřívějších analýzách (Pavelka a Vařeka 2008).

V budoucích testech by bylo nutné se zaměřit na karbonizované i nekarbonizované potravní zbytky z konkrétních jímek a porovnat je mezi sebou. Mohlo by to pak

představovat určité vodítko pro stanovení důvodů slabých reakcí. Pokud by se objevily průkazné rozdíly, mohlo by srovnání chemického složení jímek naznačit příčinu odlišného stupně reakcí.

Analýza potravinových zbytků na pozdně středověkých nádobách z Plzně přinesla poměrně skromná zjištění. Původně mělo na tuto zjišťovací část navázat testování zbytků v rámci celých nálezových souborů, které by umožnily sledování vztahů technologických, tvarových a objemových charakteristik nádob k připravovaným potravinám a sledování využití nádob v kuchyni a na stole (Pavelka a Vařeka 2008, 107).

4. Závěry a výhledy

Porovnávání výsledků z jednotlivých souborů mohlo ukázat odlišnou skladbu potravy v různém sociálním prostředí.

Jak se však zdá, momentálně bude důležitější zjistit příčinu marginálních výsledků tohoto testu. Určitým vodítkem by mohlo být prostředí, v němž se nádoby s makrozbytky několik set let nacházely. Fekální charakter výplně jímek mohl determinovat možnost dochování původního složení makrozbytků, protože v předchozích testech (Pavelka a Vařeka 2008, Pavelka a kol. 2010) se jednalo o suché zbytky bez ovlivnění fekáliemi. Tento fakt by pak výrazně snižoval možnost zkoumání potravinových zbytků na dřevěných nádobách, které se v plzeňském prostředí dochovaly zejména díky specifickému prostředí odpadních jímek, kde jednak nejsou zbytky karbonizovány, ale především by tam byly podstatné proteiny pro detekci poškozeny či vyplaveny.

Je možné, že nejen v případě DNA, ale i proteinů platí, že u vzorků z depozitáře se snižuje množství biologických makromolekul, ať již degradací ve vyšší teplotě, nebo způsobu ošetření v minulosti. Také jako u všech podobných analýz je důležité, v jakých podmínkách byl materiál uložen, protože ve vodním, či vlhkém prostředí mohou být klíčové makromolekuly odplaveny, nebo hydrolyzovány. Pro pochopení procesů vlivů prostředí na proteiny by bylo vhodné se v dalších výzkumech zaměřit na stanovení chemických parametrů v jednotlivých jímkách.

Literatura

- Brandt, E., Wiechmann, I., Grupe, G., (2002): How reliable are immunological tools for the detection of ancient proteins in fossil bones? *International Journal of Osteoarchaeology* 12, 307316
- Björklund, E., Pallaroni, L., Von Holst, Ch., Unglaub, W. (2001): Method of determination of appropriate heat treatment of animal meal by immunoassay developed for detection of cooked beef: Interlaboratory study. *Journal of AOAC International* 84: 1839–1835
- Craig, O.E., Love, G.D., Isaksson, S., Taylor, G., Snape, C.E. (2004): Stable carbon isotopic characterisation of free and bound lipid constituents of archaeological ceramic vessels released by solvent extraction, alkaline hydrolysis and catalytic hydrolysis. *Journal of Analytical and Applied Pyrolysis* : 71(613–634)
- Child, A. M., and Pollard, A. M., (1992): A review of the applications of immunochemistry to archaeological bone. *Journal of Archaeological Science*, 19: 39–47.

Výsledky analýzy potravinových zbytků na pozdně středověké keramice z Plzně

Jaroslav Pavelka a Jiří Orna

Frýda, F. (1970): Plzeň čp. 140/141, Smetanova 3/5, studna 1. Nálezová zpráva v archivu odd. starších dějin ZČM v Plzni, čj. 65.

Frýda, F. 1981: Hmotná kultura středověkého města na základě výzkumu zasypaných středověkých studní v Plzni. Rkp. diplomové práce na odd. pravěku katedry obecných dějin FF UK Praha.

Frýda, F. (1982): Plzeň čp. 75, Rooseveltova 6 studna 1. Nálezová zpráva v archivu odd. starších dějin ZČM v Plzni, čj. 188.

Frýda, F. (1982a): Plzeň čp. 211, Sedláčkova 12 studna 2. Nálezová zpráva v archivu odd. starších dějin ZČM v Plzni, čj. 183.

Frýda, F. (1983): Plzeň čp. 289, Dominikánská 2 studna 1. Nálezová zpráva v archivu odd. starších dějin ZČM v Plzni, čj. 189.

Kuttan, V. (1983): Plzeň čp. 119, Františkánská 5. Nálezová zpráva v archivu odd. starších dějin ZČM v Plzni, čj. 159.

Nechvátal. B. (1976): Středověká studna v Plzni – Solní ulici. Archeologické studijní materiály 12. Praha.

Oudemans, T.F.M., Boon, J.J. (1991): Molecular archaeology: analysis of charred (food) remains. from pre-historic pottery by pyrolysis-gas chromatography/mass spectrometry *Journal of Analytical and Applied Pyrolysis*: 20 (197–227)

Pavelka J., Vařeka P. (2008): Příspěvek k poznání stravy ve vrcholném a pozdním středověku: první výsledky analýzy potravinových zbytků na keramice z archeologických výzkumů. *Kuděj*, 10 (2) (98–109).

Pavelka, J., Kovačiková, L., Šmejda, L. (2010): The determination of domesticated animal species from a Neolithic sample by ELISA test. *Comptes Rendus Palevol*. *Comptes Rendus Palevol*, 10 (1) (61–70).

Piperno, D.R., Weiss, E., Holst, I. (2004): Processing of wild cereal grains in the Upper Palaeolithic revealed by starch grain analysis *Nature*: 430 (670–673).

Salvini, L., Pecci, A., Giorgi, G. (2008): Cooking activities during the Middle Ages: organic residues in ceramic vessels from the Sant'Antimo Church (Piombino-Central Italy). *Journal of Mass Spectrometry*: 43 (108–115)

Schneiderwinklová, P., Kostrouch, F., Sůvová, Z., Kočár, P., Kočárová, R., Kyncl, T., Klozar, A., Petr, L. (2008): Raně novověká studna z Plzně, Perlové ulice – výpověď archeologických a environmentálních pramenů. *VSA* 2/08, (175–196).

Sůvová, Z. (2006): Archeozoologická analýza materiálu ze tří pozdně středověkých studen v Plzni. 255–260 In: *Ve službách archeologie VII*. MVS Brno, SAV Nitra.

Sůvová, Z. (2007): Archeozoologické nálezy z pozdně středověké jímky v Perlové ulici v Plzni (metodické zastavení). pp. 148–153 In: *Sborník Západočeského muzea v Plzni. Historie XVIII*.

Adéla Jůnová Macková

Journey of Czechoslovak Cultural Delegation to Egypt in 1956. "Cultural Agreement" between Egypt and the Czechoslovak Republic¹

Abstract:

Czechoslovak interests in Egypt were fostered since 1920s. Diplomatic relations were already established in 1922 and smoothly continued even during the World War Two. In the second half of the 1950s there was more noticeable regeneration of mutual relations when Czechoslovakia, as a result of the Soviet Union's new political trend, supplied military equipment to the Egyptian Army. Additionally to the arms supply, the economic relations revived and both countries also established cultural cooperation. In 1956, Czechoslovak Cultural Delegation arrived in Egypt within the Cultural Agreement negotiations. The delegation's assignment was to prepare the documentation for this agreement. However, one of the substantial results of these negotiations included the establishment of the Czechoslovak Institute of Egyptology, based in Prague and in Cairo.

Key words: Egypt, Cultural agreement, The Czechoslovak Institute of Egyptology, František Lexa, Zbyněk Žába, Andrej Bagár, Jaroslav Putík, Adolf Hoffmeister, Ivan Frič

1) This article was funded by GAČR, grant project Českoslovenští vědci v Orientu, n. 409/09/0295. This paper was presented at the conference The Middle East in the Contemporary World, in Pilsen, April 2009.

Klíčová slova: Egypt, Dohoda o kulturní spolupráci, Československý egyptologický ústav, František Lexa, Zbyněk Žába, Andrej Bagár, Jaroslav Putík, Adolf Hoffmeister, Ivan Frič

Czechoslovak political, economic and cultural relations with Egypt had a tradition dating back to the beginning of the 20th century. In early 1920s the Czechoslovak republic established a consulate in Alexandria and in 1922 the office of a minister plenipotentiary was established in Cairo.² During the Second World War Egypt recognized the Exile government of Czechoslovakia and so the minister continued his activity. After the war, political and economic relations functioned only within a restricted scope and they almost froze when the Communist Party grew in power in Czechoslovakia. After the political change in Egypt in 1952 and mainly in connection with growing influence of Gamal Abdel Nasser³, the mutual relations were revived, especially within political and economic area. The flourishing economic relations finally led to the fact that the status of the office was promoted to an embassy in 1956.⁴

The Czechoslovak trades and industry export were accepted already in interwar Egypt. Mutual trade comprised primarily of Egyptian export of high quality long-staple cotton. Czechoslovakia exported textile products, consumer goods and, in 1930s, also heavy manufacturing commodities, although, export of arms was, with few exceptions (machine guns ZB 26), precluded due to British-Egyptian agreement about the arms compatibility.⁵ Trade tradition continued after the Second World War, when especially the export of arms and military equipment intensified. Czechoslovakia exported weapons to Egypt as soon as in 1946 and 1947, yet the most important contracts were implemented only in the course of the 1950s. In October 1951, the Economic and Payment Agreement between Czechoslovakia and Egypt was signed; it included a confidential protocol about exchanging Czechoslovak weapons and ammunition for Egyptian cotton.⁶ Though, this agreement was not implemented in the end. In consequence of Egypt-Israel relations deterioration, Nasser endeavoured to purchase weaponry for the Egyptian Army.

2) Viz Jůnová Macková, A., Navrátilová, H., Havlůjová, H., Jůn, L. (2009), pp. 85–110.

3) Gamal Abdel Nasser (1918–1970). In 1952 was in the vanguard of the military coup which deposed former Egyptian king Faruk I, and after a short rule of Faruk's minor son Fuada II, the republic was established. In 1954 Nasser became a prime minister, then a president in 1956.

4) Příručka o navázání diplomatických styků a diplomatické zastoupení Československa v cizině a cizích zemí v Československu 1918–1985, Praha 1987. Bareš, L., Veselý, R., Gombár E. (2009), pp. 680–681.

5) Viz Jůnová Macková, A., Navrátilová, H., Havlůjová, H., Jůn, L. (2009), pp. 111–127.

6) Zídek, P., Sieber, K., (2009), pp. 52–53.

After lengthy negotiations with the United States and West European countries, Nasser appealed to the Soviet Union. The first serious negotiations with the Soviet Bloc countries begun in Cairo in March 1955, where a delegation of the Czechoslovak Ministry of Foreign Trade participated. In August of the same year, the Egyptian delegation negotiated with Czechoslovak and Soviet sides in Prague, as the Soviet share in the supply was more than 50 %, though it was all mediated via Czechoslovakia⁷ On September 12, 1956 the Agreement between Czechoslovakia and Egypt was signed, and four days later, the Czechoslovak-Soviet Agreement about weapons supply to Egypt was agreed.

During the second half of the 1950s when, in consequence of the Suez Crisis, Egypt became more closely attached to the Soviet Union, additional contracts were concluded, this time not only for the weapon supply, but also for the whole investment units supply within Egyptian industry development support. Arms exports thus opened the way for Czechoslovakia not only to augment its total export, but also to develop mutual cultural relations between Czechoslovakia and Egypt.

Cultural Agreement

The Egyptian government despatched a delegation of experts to find out new opportunities for business, political and cultural contacts in Europe in December 1953. One particular result of these initial negotiations also included the Cultural Agreement. The first proposals of Czechoslovak – Egyptian cultural cooperation were discussed at the end of 1953 and in 1954. They were dealing with mutual licensing of gramophone records, exchange of archaeological objects, translating of specialised publications, film export and fellowships for students and scholars in both countries, as well as with the idea of exhibitions representing culture and industry of each country on its partner's premises.

The new Arab Republic of Egypt was to look for partnerships, especially after the Suez Crisis (1956) modified the horizons of the Egyptian foreign policy, however, the Central European connections developed gradually. If we make a list of cultural contacts at the beginning of the 1950s we can see only rare actions. Czechoslovak tourist posters were exhibited on an international exhibition in Cairo, the Demotic grammar of Professor František Lexa was sent to eminent Egyptologists, Czechoslovak films were screened during an industrial exhibition in Cairo and the Czechoslovak mission obtained cultural advertising materials to disseminate. These were singular activities, whereas there was – at least formally – an interest in a more durable cooperation and contact. This is illustrated by an official document of the Ministry of Culture from 1955:

7) It concerned a contract for 921 million Czechoslovak Crowns. Egypt then purchased airplanes, armored vehicles, tanks, torpedo boats, anti-aircraft guns, etc. See Zídek, P., Sieber, K., (2009), chapter Československo-egyptská smlouva (1955), pp. 54–59. Wanner, J. (2006), pp. 136–165. Durman, K. (1966), pp. 410–411.

*"The interest of the Egyptian side in a formalised and stabilised contact with Czechoslovakia in terms of culture and education exceeds our expectations, and it is undoubtedly closely related to recent Czechoslovak import of arms to Egypt. The Egyptian Foreign Affairs Ministry speaker Mr Saleh Khalil informed our ambassador Karpíšek, that the Egyptian government has a clear interest in a cultural agreement."*⁸

In 1956 an Egyptian delegation should have been sent on a tour to Europe including the Czechoslovak Republic, and a Czechoslovak delegation should reciprocally visit Egypt. They should have concluded the cultural agreement and elaborate a plan of actions for 1957. Due to the difficult political situation in Egypt the Egyptian delegation was postponed.

The visit of the Czechoslovak delegation to Egypt was planned for autumn of 1955. The Egyptians expected a political delegation but the Czechoslovak ministries preferred a team of scholars. Therefore the delegation was comprised of Andrej Bagár, Vice-Chancellor of the Arts Academy in Bratislava, two Egyptologists, professor František Lexa and Dr. Zbyněk Žába, a journalist – Jaroslav Putík, an artist – professor of Prague Academy of Arts Adolf Hoffmeister and Ivan Frič, a cameraman of Czechoslovak state film agency.

Documents concerning preparation and realisation of their travel are preserved in Ministry of Culture, including a report⁹ by the leader of the delegation, Andrej Bagár. Mission accomplished, several documents were purposefully created for the general public. There are of course also more private papers. However, our evidence about the journey is still not complete. There was undoubtedly an activity behind the scenes, for which the academic entourage was a plausible cover. In any case, the overt aim, i.e. building up cultural contacts with Egypt, was later promoted by the members of the delegation in their published work. In this paper we would like to concentrate on the open, more or less public face of the delegation and introduce the papers which enable us to do so. The wider circumstances as well as a discussion on the general political setting are outside the scope of this paper, though not outside the scope of our research.

8) Original: "Ochota egyptské strany k úpravě kulturních styků s ČSR – která bezpochyby také přímo souvisí s posledními dohodami o dodávkách čs. výzbroje pro Egypt – jde dokonce až za hranici očekávaného zájmu, neboť podle zprávy, sdělené při jednáních čs. vyslanci Karpíškovi mluvčím egyptského ministerstva zahraničních věcí p. Sálehem Chalíl se egyptská vláda zajímá přímo o uzavření dohody o kulturní spolupráci s ČSR, National Archives, Prague (NA), documents of Ministry of Culture, box n. 330, n. 7214580/1955.
9) NA, documents of Ministry of Culture, box n. 330. Report about the travel of Czechoslovak delegation to Egypt May 25-June 27 1956, 20 pp.

We must bear in mind that an open stance toward "Orient" was *de rigueur*. The Czechoslovak Academy of Sciences still possessed an Oriental Institute, inherited from the interwar period. This institution embodied the interlaced economic, political and scholarly interests. For the general public, there appeared a new periodical "The New Orient" having for a time a Czech as well as an English version.¹⁰ The Czechoslovak public was to be acquainted with the "oriental" countries as possible partners on the long way of the progress of humankind.

In this context, two publications by delegation members Jaroslav Putík and Adolf Hoffmeister appeared in the later 1950s.¹¹ Papers of an Egyptologist František Lexa contain four letters¹² written by Lexa to his wife and a text for the Czech broadcasting company¹³ about the journey and its results. The Czech institute of Egyptology has its own rich archive from this period concerning the foundation of the institute¹⁴, whose beginnings were discussed exactly during this official visit to Egypt.

The delegation was in its beginning planned as a part of a bilateral exchange of Egyptian and Czechoslovak delegations, so the Czechoslovak republic was to pay travel costs and accommodation of Egyptians and Egypt was to cover these costs for the Czech side. In the end the accommodation and other expenses of Czechoslovak delegation during its four-weeks- stay in Egypt indeed were met by the Egyptians.

Because of its allegedly non-political character the delegation, consisting of men of art and the academy, was neither expected nor in fact officially empowered to deal about the Cultural Agreement. The Czech Ministry of Culture expected that the delegates would act as a propaganda team of the Czechoslovak republic in Egypt and would bring new information important for dealings about the agreement.¹⁵

The Egyptian Ministry of Culture sent its proposal of the agreement to the Czech government, and the Egyptians expected to finalise the official version during the stay of the (unrealised) Egyptian delegation in Prague. However, eventually, the leader of the Czech group was given sufficient powers to discuss the first proposal.¹⁶

10) *The New Orient* was printed from 1945.

11) Jaroslav Putík (1957), Adolf Hoffmeister (1957).

12) Archive of the Academy of Science, Prague (AAVČR), personal papers František Lexa, box n. 2, inv. n. 27.

13) AAVČR, personal papers František Lexa, box n. 2, inv. n. 27.

14) Archive of the Czech Institute of Egyptology, box n. 1.

15) NA, documents of Ministry of Culture, box n. 330, part n. 32586/1956, Prague 1956, Report from Ministry of Foreign Affairs to the Czechoslovak embassy in Cairo.

16) NA, documents of Ministry of Culture, box n. 330, part n. 32586/1956, Prague 1956, Telegram from Ministry of Foreign Affairs to Czechoslovak embassy in Cairo.

The arrival, originally planned on May 15th, was postponed several times, because of the Ramadan. On May 21st the programme for the delegation in Egypt was not yet ready and the Czech government sent several telegrams to the embassy in Cairo clarifying the official status and importance of the delegation.

We can follow the itinerary and activities of the Czech group in Egypt with the help of letters of F. Lexa and a report by Andrej Bagár. As the report tried to be objective, and to inform what happened each day, who they were talking to and what did they visit, letters of professor Lexa are quite often subjective.

The visit lasted from May 25th till June 27th. We can follow three rather distinct aims of the Egyptian visit; first – official meetings with persons of Egyptian cultural and political scene, second – touring ancient Egyptian and Islamic monuments, and third – inspecting factories, as well as attending theatres, and meeting journalists active in Egyptian newspapers and magazines, as well writers, artists, and scholars, especially Egyptologists.

The delegation boarded an Air India flight in Prague; the flight took nine hours and they landed in Cairo at 7 a. m. They were met by the Czechoslovak ambassador Dr. Karpíšek, the undersecretary for culture Foukal and the undersecretary of the Egyptian ministry of national interests, Abd El Salam Badran, who became their translator and guide for the whole stay in Egypt.

They were accommodated in the *Ambassador*, a modern hotel, and at their disposal there was a minibus with a driver for trips round Cairo and Alexandria. The remarks they made about the hotel exceed strict descriptions, and include – at least in a private view by Lexa, many anecdotic details. They were for example satisfied with the accommodation but not with the food. For Bagár it was good but monotonous.

Lexa wrote to his wife: *"I am discontent – mainly with food. We have an appetizer, fish, then some beefsteak and fruit. The beefsteak is large. It is a coarse piece of meat so tough that I do not try to eat it. Piece of fish is also large and very good so it is enough for me to be full. The same is for dinner."*¹⁷

They spent the first eight days in Cairo and its surroundings, sightseeing the pyramids in Giza and Saqqara, then Memphis and the Egyptian museum. They met the director of the museum and the rest of the day was spent in the halls with collections. Lexa and Žába could see only part of what they wanted to see, though for the others it was already more than enough. The director assured Lexa concerning his help with organising archaeological expeditions, and a support for the foundation of the institute of Egyptology.

17) AAVČR, personal papers of František Lexa, box n. 2, inv. n. 27, Lexa in Cairo, Mai, 28 1956 to his wife Irena Lexová.

Again, an official report is rather bland, where the Lexa letters are slightly more savoury. The report dryly registers a trip to the pyramids of Giza, but in the letter written by Lexa we find more details: *"We went inside into the pyramid of Khufu, crawled into the sarcophagus chamber and later climbed on the shoulder of the Great Sphinx."*¹⁸

They also had official meetings with Minister Fathi Radwan, and the minister of education Kamel Ed-Din Hussein, in order to discuss the cultural agreement and to convince these dignitaries about sincere Czechoslovak interests in this agreement, especially regarding the foundation of the Czechoslovak institute of Egyptology in Cairo. The Egyptians prepared for them a visit to the Nile Barrage near Cairo and to the region of El Tahrir, where irrigation works fertilized the desert and new villages were being built.

On June 3rd the group left for Alexandria, where they were lodged in the Windsor Palace Hotel. Due to the contacts with politicians and scholars they were invited to a garden party arranged by the rector of the University of Alexandria. They undertook typical sightseeing in Alexandria, made by almost each tourist or traveller and including the Graeco-Roman museum, the column of Pompeius and catacombs. They also visited the port of Alexandria and a spinning factory, as well as a weaving mill and a dyeing house, all related to the cotton production chain. Lexa commented on their stay in Alexandria: *"Alexandria was for me a surprise like Cairo, it has got 1, 200.000 inhabitants and it is really modern. I was swimming in the sea twice, but it is not as pleasant as in Bulgaria. The wind is still quite strong, temperature of air is 25°C and of water about 18–20°C. There is not a lot of importance in Alexandria for Egyptologists, except of some Egyptian Egyptologists. It was a waste of time for me."*¹⁹

On June 7th they went back to Cairo for a few days. Apart from visiting other monuments from Islamic period and also the Coptic museum, the delegation went to Maadi to see a weaponry plant. General Major Yusef Saad Ed-Din, who visited Czechoslovakia three times, became their guide on this occasion.

On June 9th the journey continued to the south, to Luxor, where they spent only two days sightseeing famous ancient Egyptian monuments, including temples at Luxor and Karnak, Valley of the Kings, Valley of the Queens, and temple of Hatshepsut at Deir el-Bahari. They were also sailing the Nile and on a more businesslike note had a meeting with regional politicians of Luxor.

On June 12th, they continued to Aswan. The delegation stayed in the Cataract hotel, usually closed during the summer and now opened for the Czechoslovak delegation only. Their program was similar to that in Luxor, visiting monuments, Kitchener and

18) AAVČR, personal papers of František Lexa, box n. 2, inv. n. 27, Lexa in Cairo, June, 6 1956 to his wife Irena Lexová.

19) AAVČR, personal papers of František Lexa, box n. 2, inv. n. 27, Lexa in Cairo, June, 6 1956 to his wife Irena Lexová.

Elephantine Islands and meeting with important persons of the town. The Aswan dam was the last trip organised for them. On June 14th a small steamship, prepared only for the members of the delegation, set out for the temples of Abu Simbel. This is what Lexa had to say about their journey: "*We have already crossed the Tropic of Cancer, so the sun is shining from the north and it is not so hot. I am wearing only thin underwear, white trousers and white shoes without socks. We have got a good protection against the sun. We have got enough of icily cold drinks, but meat and chicken are so tough, that I cannot tooth it, I am living as a vegetarian, but it helps me.*"²⁰ They had only two hours to see the temples of Ramesses II and then went back to Aswan and continued by train to Cairo.

They stayed nine more days in the capital of Egypt. Political and cultural negotiations filled most of these days. They were official guests of all the celebrations of the new freedom of Egypt. Apart from ceremonial duties shared by the whole entourage, each member of the delegation had a special task, and should observe his field of specialisation and its possible development under the new treaty. This included Egyptology, theatre, music, newspapers and magazine journalism, film, exchange of students and scholars.

Different tasks of each member of the delegation led every and each of them to most different projects and institutions ranging from a visit to the art editors of *al-Gumhuria* (the "Republic", a periodical) to theatre performances in Arabic in the Ezbekieh theatre, an exhibition of modern painting, another, this time agricultural exhibition, as well as the club of writers, the house of artists, offices of Egyptian broadcasting agency, where they heard parts of several programs of Arab music, or film studios, allowing them a glimpse on contemporary Egyptian films.

On June 25th the delegation was invited to an official evening organised by the Egyptian ministers; the approval of the Egyptian government of the new cultural agreement between the Czechoslovak republic and Egypt was officially secured. On June 27th the delegation was on its way back to Prague.

Andrej Bagár outlined in his report for the Ministry of Culture useful practical projects for the agreement: a close cooperation of archaeologists and scholars specialising in Oriental Studies and the participation of Czechoslovak scholars on archaeological expeditions, and residencies of scholars as well as exchange of books, alongside translations of prose and poetry, exchange of films, and projects of exhibitions. In the areas of performing arts, in theatre and opera, he saw on the other hand a lesser opportunity of cooperation due to the existence of only one dramatic ensemble and one opera house where the European actors were already performing mainly European music.

20) AAVČR, personal papers of František Lexa, box n. 2, inv. n. 27, Lexa on the steamship to Abu Simbel, June, 14 1956 to his wife Irena Lexová.

However, he recommended propagating Egyptian folk music and songs but refused to promote belly dancing because of its presumed lewd character.

The Cultural Agreement between the Arab Republic of Egypt and the Czechoslovak republic was ratified on October 19th 1957 in Cairo. Implementing rules for the agreement were outlined for three years. The three page agreement was written very general. Egypt and Czechoslovakia should support cooperation in research and art activities, especially fellowships of students and scholars and cooperative projects of universities and academic institutions. They should support visiting of museums and libraries and organising of art exhibitions. Both countries should also present history and culture of the other country at schools and prepare radio programmes about it. Each country should also support specialist research of the other country, for example enable the work in museums, archives or laboratories for visiting scholars.

In a way, the optimistic tone of the delegation reports as well as the rhetoric of the agreement had an actual counterpart in reality. As a conclusion we would like to show an example of cultural cooperation which was eventually realised in full. In his report²¹ for the Czechoslovak Ministry of culture Zbyněk Žába wrote about cooperation in Egyptology. He noted the work of Czechoslovak Egyptologists for the *Centre de documentation* in Cairo as well as cooperation with the University in Alexandria in expeditions in the Nile Delta, and in addition there was a publications exchange. In the last part of his paper he mentioned a possibility of establishing the Czechoslovak institute of Egyptology with workplaces in Prague and Cairo.²² The Czechoslovak institute of Egyptology was finally founded on October 1958 in Prague and on May 1959 in Cairo and Czechoslovak Egyptologists started their work in Egypt on the project *Saving of the monuments in Nubia*.

The Cultural Agreement, concluded in 1957 is still effective. The contractually established cultural cooperation of both countries continued. In the year of the establishment of the Czechoslovak Institute of Egyptology in Cairo, the Czechoslovak Cultural Centre was founded. Czech Language tuition continued²³ at Ain Shams University, where Egyptologist Zbyněk Žába worked, and several Czechoslovak Arabists later. From the 60s, the Arabists participated in research scholarships in the University of Cairo, which enabled them to study the language, literature, and history of Egypt.²⁴

21) Archive of the Czechoslovak Institute of Egyptology, box 1, n. I/1/1956.

22) Macková, A., 2006 a, pp. 57–60.

23) Macková, A. 2006 b, pp. 1–3.

24) Bareš, L., Veselý, R., Gombár E. (2009), pp. 683–684.

Sources:

Bareš, L., Veselý, R., Gombár E. (2009): Dějiny Egypta. Praha.

Durman, K. (1966): Blízký východ ve světové politice 1918–1959. Praha.

Jůnová Macková, A., Navrátilová, H., Havlůjová, H., Jůn, L. (2009): Krásný, báječný, nešťastný Egypt. Praha.

Hoffmeister, A. (1957): Vyhlídka s pyramid. Praha.

Macková, A. (2006 a): Vznik Československého egyptologického ústavu, in: Nový Orient, 1, s. 57–60.

Macková, A. (2006 b): Výuka českého jazyka v Káhiře, in: Pražské egyptologické studie, 5, (electronic vision) pp. 1–3.

Putík, J. (1957): Pod egyptským půlměsícem. Praha.

Wanner, J. (2006): Bitva o Suez. Studená válka, druhý arabsko-izraelský konflikt a britsko-francouzská intervence v Egyptě. Praha.

Zídek, P., Sieber, K., (2009): Československo a Blízký východ v letech 1948–1989. Praha.

Archive of the Academy of Science (Prague), personal papers František Lexa

Archive of the Czechoslovak Institute of Egyptology (Prague)

National Archives (Prague), documents of Ministry of Culture

Veronika Dulíková

Institute vezirátu. Několik poznámek k vezírům Staré říše¹

Abstract:

*The present article deals with some questions connected with the institution of vizierate and with the title of "vizier" in the Old Kingdom. In this period of time viziers bore the composite title   . The further hieroglyphic signs, such as the sign of and the word *mꜣr*, were appended in some cases to this title. The vizier's title and the additions have been interpreted in egyptological literature in several ways. This article summarises transcription-styles of the vizier's title, proposes a new interpretation of the addition and tries to determine important turning-points of vizierate in the Old Kingdom.*

Key words: Egypt, Old Kingdom, vizier, vizierate, state administration, hieroglyphic phallus-sign

Klíčová slova: Egypt, Stará říše, vezír, vezirát, státní administrativa, hieroglyfický znak falu

1) Příspěvek vznikl v rámci Vědecko-výzkumného záměru Výzkum civilizace starého Egypta financovaného Ministerstvem školství ČR (MSM 0021620826).

Vezírský úřad byl nejvyšším administrativním úřadem starověkého Egypta téměř po celou dobu jeho trvání. Je doložen od 2.² do 30. dynastie, v následujícím období byl egyptský správní systém nahrazen řecko-makedonským.

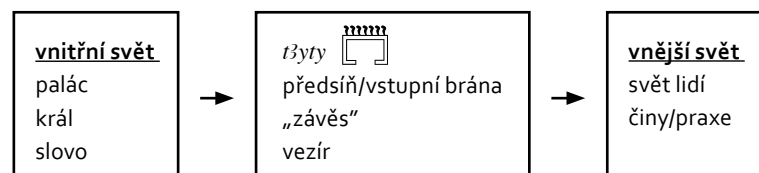
   Ve Staré říši byl nejvyšší správní titul zapisován 3 hieroglyfickými znaky, vlysem s kobrami, šakalem a kachňátkem. Označení „vezír“ bylo pro tento staroegyptský titul poprvé užito sklonku 19. století (MEYER, Eduard, 1887, s. 62–63) a na základě úzu je používáno dodnes. Výraz byl vypůjčen z názvu instituce, která existovala v tehdejší době v Osmanské říši a jejíž původ je možno podle některých badatelů hledat v Persii (VESELÝ, Rudolf, 1991, s. 70). Překlad uvedené skupiny hieroglyfických znaků slovem „vezír“ patrně nejlépe vystihuje širokou sféru kompetencí a povinností a s tím související zodpovědnost držitele tohoto titulu ve starověkém Egyptě. Názory na čtení a interpretaci vezírského titulu se v egyptologické literatuře různí.

Před vyslovením závěru ohledně interpretace titulu bude věnována pozornost nejprve jednotlivým hieroglyfickým znakům vezírského titulu:

 t3yty **Gardiner's Grammar O 17 (varianta GG O 16) vlys s kobrami**
Jedná se o hieroglyfický znak pro egyptské slovo *t3* (*t3y*) s významem „dveře, zámek (v chrámu, v paláci)“ (GOEDICKE, Hans, 1995, s. 42–43). Oba ekvivalenty znaku , přestože se sémanticky liší, v sobě obsahují uzavření nějakého prostoru.

Řada autorů znak vlysu s kobrami spojuje s předsíní (*Vorhalle*) či vstupní branou do posvátného okrsku (*Torhalle*), která se původně nacházela při vchodu do králova paláce, kde stávala hlídka a kde se konávaly soudy. Tento prostor současně tvořil spojení vnitřního světa s vnějším světem (FRANKE, Detlef, 1984, s. 212–214; HELCK, Wolfgang, 1987, s. 218).

Znak je v titulu vezíra chápán jako nisba (*t3yty*) a doslovně je překládán jako „ten, jenž náleží dveřím/závěsu“ (STRUDWICK, Nigel, 1985, s. 304; JONES, Dilwyn, 2000, s. 1000–1001/3706) nebo „ten, jenž náleží předsíni/vstupní bráně“ (HELCK, Wolfgang, 1987, s. 218). „Toho, jenž náleží závěsu/předsíni/vstupní bráně“ lze chápat jako prostředníka mezi králem a lidmi, tj. spojení vnitřního světa s vnějším světem (viz tab. 1).

Tab. 1: Předpokládaný model předělu/spojení světa krále a světa lidí (podle FRANKE, Detlef, 1984, s. 214)

2) O vzniku vezirátu se stále vedou diskuse. Prameny, jež se dochovaly do současnosti, neumožňují stanovit jednoznačné závěry. Egyptologové kladou vznik vezirátu do období v rozmezí od počátku 1. dynastie do počátku 3. dynastie.

 z3b **GG E 17 šakal**

Znak *z3b* je nejobtížněji interpretovatelným znakem vezírského titulu, badatelé jej vykládají různými způsoby.

Šakal žijící na okraji pouště, tedy v oblasti nekropolí, byl spojován s božstvy mrtvých a považován za strážce nekropolí. V době vzniku egyptského státu šakal reprezentoval Chontamenteje, lokálního boha Abydu, nebo Anupa, který se následně stal jedním z hlavních bohů egyptského království. Později, v Textech pyramid, figuroval král v roli Anupa jako soudce u posledního soudu (FRANKE, Detlef, 1984, s. 211–212). Z tohoto důvodu se původně předpokládalo, že *z3b* v úředních titulech představuje výraz pro soudce a úředníky pověřené vyšetřováním (BRUGSCH, Heinrich, 1880, s. 389–393, 1882, s. 1307; JONES, Dilwyn, 2000, s. 802/2932). Tato domněnka je krom Anupa představujícího soudce při posledním soudu založena také na charakterickém instinktu šakala, čichu a větření (BARTA, Winfried, 1984, col. 527), a také na hbitosti a nezávislosti divokého šakala (DuQUESNE, Terence, 2005, s. 256).

Většina egyptologů se tudíž domnívá, že v titulu vezíra vyjadřuje soudní aspekt vezirátu (nejvyššího soudce). W. Helck a následně další podali proti tomuto pojetí přesvědčivou námitku, že ve starém Egyptě neexistovalo rozdělení moci ve státě, jak je chápána dnes, a že soudní moc nebyla vydělenou a samostatnou instancí, ale byla nedělitelnou součástí některých úřadů (HELCK, Wolfgang, 1954, s. 9–14).

Dle názoru jiné skupiny badatelů se jedná jen o všeobecné označení pro hodnostáře (JONES, Dilwyn, 2000, s. 802/2932). Další z možných interpretací hieroglyfického znaku šakala je ta, že pravděpodobně odkazuje ke králi (FRANKE, Detlef, 1984, s. 211–212; CALLENDER, Vivienne G., 2000a, s. 362). Ke králi, který v počátcích egyptského státu projížděl zemí, aby vybíral daně a vykonával soudy. Pokud by tomu tak bylo, vysvětlovalo by to pozici hieroglyfického znaku šakala v rámci vezírského titulu. *Z3b* je zde v honorifické transpozici, tj. při psaní má tento znak přednost před posledním znakem a dochází k prolepsi: *t3yty t3ty (n) z3b*.

 t3ty **GG G 47 kachňátko**

Tento znak je nesnadno přeložitelný. Podle názoru některých egyptologů *t3ty* souvisí s výrazem *tt* doloženým na Narmerově paletě, kde je zobrazena osoba oděná do leopardí kůže, jak kráčí před králem, nese královské insignie a je označená slovem *tt*. Pozice v blízkosti krále svědčí o významném postavení tohoto jedinice.

Někteří badatelé soudí, že slova *tt* a *t3ty* byla odvozena ze stejného etymologického kořene jako *wtw* „potomek“ (SETHE, Kurt, 1935, s. 11; WILKINSON, Toby A. H., 2000, s. 30, pozn. 44) a *t3* „mladík“ (MORENZ, Ludwig D., 2003, s. 186–188). Možným významem slov *tt* a *t3ty* by pak byl „syn (krále)“.

Jsou-li ponechány stranou drobné transliterační odlišnosti vycházející z ne-jednotnosti egyptologického transliteračního systému (tzn. $y=j$, $i=y$, $z=s$), lze se v odborné literatuře setkat se třemi způsoby transkripce vezírského titulu ve Staré říši: *t3yty (n) z3b t3ty* (STRUDWICK, Nigel, 1985, s. 300–335; MARTIN-PARDEY, Eva, 1986, col. 1227; JONES, Dilwyn, 2000, s. 1000/3706; ANDRÁSSY, Petra, 2008, 32; atd.), *t3yty t3ty (n) z3b* (HELCK, Wolfgang, 1987, s. 218; ALTENMÜLLER, Hartwig, 1998; BÁRTA, Miroslav, 2006, 57; atd.) a *z3b t3yty t3ty* (HASSAN, Selim, 1953, s. 13; KAPLONY, Peter, 1963, s. 488; HANNIG, Rainer, 2006, s. 944). Element *z3b* v těchto prepisech zaujímá pokaždé jinou pozici, což, jak už bylo naznačeno výše, je dáno velmi rozdílnými interpretacemi hieroglyfického znaku šakala. Nejčastěji je užíván nejstarší prepis *t3yty z3b t3ty*, skupina znaků je pak vnímána jako dva či tři tituly a překládána jako „nejvyšší soudce a vezír“.

Je-li bráno v úvahu, že titul vznikl v době, kdy symboly a obrazové představy vycházející z reálného a ideologického světa Egyptanů byly převáděny do rébusového psaní (KAHL, Jochem, 1994; MORENZ, Ludwig D., 2004), je nutné jej vnímat jako kompozitní titul, v němž tři hieroglyfické znaky představují propojené entity. Jako nejsprávnější se pak jeví čtení a interpretace titulu jako *t3yty t3ty (n) z3b* s překladem „*t3ty* krále v podobě šakala, jenž náleží předsíni paláce (*Vorhalle*),“ tj. osoba *t3ty* jako zástupce krále (*z3b*) úřadující v předsíni paláce (*t3yty*). *t3ty (n) z3b* tedy odkazuje

k osobě, která úřad vezíra vykonávala, (*t3ty*) k místu vykonávání činnosti.

První doklad titulu *t3yty t3ty (n) z3b*

Počátky vezírského úřadu sahají do Raně dynastické doby, ucelenější prameny k vezirátu jsou však doloženy až ze Staré říše. Nejranější doklad titulu *t3yty t3ty (n) z3b* pochází z podzemí Stupňovité pyramidy v Sakkáře. Ve 30. letech 20. století bylo ve vertikálních šachtách VI (H) a VII (B) pod východní stranou pyramidy nalezeno přibližně 40 000 kamenných nádob (LAUER, Jean-Philippe, 1939, s. 6, pls. 1–19). Nápis na některých nádobách uvádějí velký počet titulů, jež se později staly charakteristickými pro egyptský stát (HELCK, Wolfgang, 1979, s. 120). Dvacet jedna kalcitových nádob nese červeným inkoustem napsaný titul vezíra ve spojení se jménem Kaimen (LACAU, Pierre a Jean-Philippe LAUER, 1965, s. 1–3, fig. 1–4, pl. 1). Žádná z nádob s inkoustovými nápisy neobsahuje jméno krále či jiné vodítko k dataci. Z toho důvodu je soubor badateli datován v rozmezí od konce 1. dynastie do počátku 3. dynastie, zejména do vlády čtyř významných panovníků, Kaa (AUFRERE, Sydney H., 2003, s. 1–15), Ninecera (HELCK, Wolfgang, 1979, s. 129), Chaschemueje (REGULSKI, Ilona, 2004, s. 949–970) a Necericheta/Džosera (MARTIN-PARDEY, Eva, 1986, col. 1227).

Nové interpretační možnosti souboru kamenných nádob přinesl vědecký projekt bruselských muzeí zahájený v roce 2002, zejména jeho paleografické analýzy. Podle výzkumů I. Regulski (REGULSKI, Ilona, 2004, s. 949–970), které jsou postaveny na shodě interpretace archeologických pramenů a paleografického rozboru nápisů, je jediným možným kandidátem na majitele souboru kamenných nádob s inkoustovými nápisy Chaschemuej, poslední panovník 2. dynastie.

Pro 3. dynastii vezirát doložen není. Další doklad vezírského titulu pochází z počátku 4. dynastie, jeho majitelem byl Nefermaat pohřbený v Médúmu (HARPUR, Yvonne, 2001), který stojí na počátku souvislé řady vezírů. Jak si vysvětlit tento hiát? Jsme zde limitováni dochovanými prameny, tzn. doklady titulu pro tohoto období se nedochovaly, nebo byl úřad vezíra pevně zaveden až na počátku 4. dynastie? Odpovědi na tyto otázky lze nalézt pouze v hypotetické rovině, neboť nevyváženost dochovaných pramenů neumožňuje jednoznačnou odpověď. Ačkoli titul *t3yty t3ty (n) z3b* pro 3. dynastii doložen není, existenci vezirátu v tomto období vyloučit nelze. Efektivní fungování administrativy bylo nutným předpokladem pro stavbu Džosera pyramidového komplexu, jehož výstavba si vyžádala organizaci značného množství lidí, jejich zásobení, transport atd. (HELCK, Wolfgang, 1987, s. 220). Toto by jistě nebylo možné bez kontinuity s předchozím obdobím. Lze tedy předpokládat, že úřad vezíra nadále fungoval jako koordináční uzel státní správy.

Důvodů pro absenci vezírského titulu v časovém období mezi vezíry Kaimelem a Nefermaatem může být několik, např. hrobky vezírů prozatím nebyly objeveny, nebo se vezírem stával nejstarší syn krále bez toho, aniž by tato funkce byla přímo vyjádřena titulem *t3yty t3ty (n) z3b*. Samotný vezírský titul mohl být pevně zaveden až na počátku 4. dynastie v souvislosti s nárůstem počtu nekrálovských osob pověřených „záležitostmi krále“.³

Přidavky k titulu vezíra

Ke kompozitnímu titulu vezíra byly v průběhu Staré říše připojeny v několika případech další hieroglyfické znaky, znak falu a výraz *m3ʿ*. Tyto přidavky následovaly bezprostředně za titulem *t3yty t3ty (n) z3b*. Přídavek *m3ʿ*, který byl občasně připojován za různé tituly úředníků zejména v období vlády Tetiho až Pepiho I., patrně indikoval jedince se zvláštní panovníkovou důvěrou či přízní, kterou si v politicky nestabilní době získali (CALLENDER, Vivienne G., 2000a, s. 371–373). Naproti tomu znak byl spojen výlučně s titulem vezíra, u jiných titulů není doložen. Zatímco výskyt přídavku *m3ʿ* byl uspokojivě vysvětlen, přídavek falu je nejasný. Výskyt tohoto znaku bývá v odborné literatuře často

³) Reakcí na tento vývoj byla snaha o jasné odlišení ve státní správě působících členů královské rodiny od nekrálovského úřednictva. Srov. např. paralelu s titulem *iry-ih t nswt* (BÁRTA, Miroslav, 1999a, s. 83).

spojován s posledním znakem vezírského titulu *ḥꜣty*, podle některých badatelů

slovem odvozeným od *ḥꜣy*, „muž“, „mužský“ (SETHE, Kurt, 1890, s. 43; GARDINER, Alan H., 1947, s. 19*, no. 73; FISCHER, Henry George, 1979, p. 181; STRUD-WICK, Nigel, 1985, s. 305–306; atd.).

Jak rozumět vysvětlení „muž, mužský“ v kontextu nejvyššího administrativního úřadu? Znamenalo by to, že podoba vezírského titulu s falem by představovala slovní hříčku založenou na podobnosti dvou slov? Žádná analogie, která by podpořila tuto teorii, není pro administrativní tituly Staré říše doložena.

Badatelé zmiňující tuto podobu vezírského titulu, se tématu letmo dotkli, bez snahy o kontextualizaci *zvláštního* psaní vezírského titulu.⁴ Pro porozumění užití hieroglyfického znaku falu v titulu vezíra je důležitý čtecí rámec, např. časové ohraničení, možná příčinná souvislost se sociálním či polickým vývojem, apod. Bližší pohled na výskyt vezírského titulu se znakem falu ukazuje, že se tato podoba titulu objevila pouze v určitém časově ohraničeném období, na přelomu 4. a 5. dynastie, přesněji od vlády Menkaureovy po vládu Sahureovu.⁵ Všech pět nositelů této podoby titulu, Nykaure, lunmin, Nebemachet, Anchmare a Sechemkare, bylo pravděpodobně syny krále Rachefa (DODSON, Aidan a Dyan HILTON, 2004, s. 52–53), viz tab. 2.

Výskyt přídatného znaku se shoduje se sociálními změnami ve státní administrativě. Je pravděpodobné, že existuje souvislost mezi hieroglyfickým znakem falu v titulu vezíra a sociálními změnami na konci 4. a počátku 5. dynastie. V tomto období se členové královské rodiny přestali podílet na správě státu. Také nejvyšší správní úřad v zemi začal být obsazován osobami nekrálovského původu. Podle původní koncepce byl s úřadem vezíra spojen panovníkův syn, který přebíral určitou část královny moci a stal se tak jeho zástupcem (HELCK, Wolfgang, 1954, s. 56–57). Titul „nejstarší královský syn z jeho těla“ (*z3 nšwt n ḥt.f šmšw*) byl tedy od počátku spjat s vezirátem, z toho důvodu byl v závěru 4. dynastie automaticky zařazen jako rankovní titul do titulatury vezírů nekrálovského původu. V krátkém překlenovacím období se tedy synové krále pravděpodobně stali titulárními/fiktivními vezíry a naproti tomu osoby nekrálovského původu se staly fiktivními „nejstaršími syny krále z jeho těla“. Titul *z3 nšwt n ḥt.f šmšw* tak neoznačoval pouze biologické potomky krále, ale byl propůjčen též jedincům

jméno	datace (dynastie/panovník)	lokace hrobky	rodinné vztahy
Nefermaat	4./Snofru	Médúm M 16	syn Huniho, bratr Snofrua?
Anchchaf	4./Chufu	Gíza 7 510	syn Snofrua?, manželka: Hetepheres
Hemiuunu	4./Chufu	Gíza 4 000	syn Nefermaata
Kawab	4./Chufu	Gíza 7 110–7 120	syn Chufua
neznámé	4./konec Chufu–Rachef	Gíza 7 310–7 320	syn Chufua?
Minchaf	4./Radžedef–Rachef	Gíza 7 430–7 440	syn Chufua?
Nefermaat II	4./poč.–střed Rachef	Gíza 7 060	syn Nefertkau, dcery Snofrua
Chufuchaf	4./střed–konec Rachef	Gíza 7 130–7 140	syn Chufua a Henutsen?
Nykaure	4./Menkaure–Šepseskaf	Gíza L 87	syn Rachefa?
lunmin	4./Menkaure–Šepseskaf	Gíza L 92	syn Rachefa?
Nebemachet	4./Menkaure–Šepseskaf	Gíza L 86	syn Rachefa? a Meresanch III.
Anchmare	konec 4.–poč. 5.	Gíza–Centrální pohřebiště	syn Rachefa?
Sechemkare	konec 4.–poč. 5.	Gíza L 89	syn Rachefa? a Hedžethekenu
Duanre	konec 4.–poč. 5.	Gíza 5110 = L 44	
Sešathotep Heti	4./Šepseskaf–poč. 5.	Gíza 5150 = L 36	
Babaf	poč. 5.	Gíza 5230 = L 40	syn Duanrea?

Tab. 2: Filiace vezírů 4. dynastie

nekrálovského původu, aby tak byla splněna podmínka pro vykonávání vezírské funkce.⁶ Zdá se, že dokud sociální změny nebyly završeny, biologičtí synové krále a jedinci nekrálovského původu nesli titul vezíra současně. Za této situace, kdy nebylo ze sekvence titulů zřejmé, kdo je královské krve, byli biologičtí synové krále s nárokem na titul vezíra

6) V této souvislosti je třeba akcentovat, že označení vztahů bylo daleko více determinováno sociálně než biologicky (BLUMENTHAL, Elke, 1987, s. 33).

4) Podrobněji k hieroglyfickému znaku falu v titulu vezíra viz DULÍKOVÁ, Veronika, 2011.
5) Výskyt vezírského titulu s falem (vezír Sešemnefer II.) v Penmerově hrobce [G 2197], která je datovaná do konce 5. dynastie, představuje výjimku z tohoto časového ohraničení (SIMPSON, William Kelly, 1980, pls. XLVIb, XLVII; ALTENMÜLLER, Hartwig, 2008, s. 159). Sešemnefer II. byl jediným vezírem 5. dynastie nesoucím titul *z3 nšwt n ḥt.f šmšw*. Tento titul mohl být důvodem pro připojení přídatného znaku falu k titulu vezíra.

titul/jméno	Kaimen	Nefermaat	Anchhaf	Hemionu	Kawab	neznámé	Minchaf	Nefermaat II	Chufuchaf	Nykaure	Iunmin	Nebemachet	Anchmare
<i>im3-ʕ</i>													
<i>imy-iz</i>					o	o		o		o			
<i>imy-iz Nḥn</i>													
<i>imy-r3 prwy-ḥd</i>													
<i>imy-r3 ḥwt-wrt 6</i>													
<i>imy-r3 ḥwt wrt</i>													
<i>imy-r3 zš(w) ʕ-nšwt</i>													
<i>imy-r3 šnwty</i>													
<i>imy-r3 šmʕw</i>													
<i>imy-r3 k3t nb(t) nt nšwt</i>		o	o	o		o	o						
<i>imy-r3 pyramidového města</i>													
<i>iry-pʕt</i>		o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o
<i>ʕ3 dw3w</i>			o		o	o			o	o?			
<i>ʕd-mr n z3b</i>													
<i>wr 5 (m) pr-Dḥwty</i>		o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	o	
<i>mnw Nḥn</i>		o	o	o		o	o	o					
<i>r p nb</i>		o		o		o	o						
<i>ḥ3ty-ʕ (n it.f)</i>		o	o	o	o	o	o	o		o			o
<i>ḥry-tp Nḥb (n it.f)</i>			o					o		o			
<i>ḥrp ʕḥ (n it.f)</i>			o			o	o	o	o		o		
<i>ḥtmw bity (n it.f)</i>		o	o	o				o	o	o	o		o
<i>ḥry-tp nšwt (pr-ʕ3)</i>													
<i>ḥry-ḥb (n it.f)</i>			o	o			o			o	o		
<i>ḥry-ḥb ḥry-tp (n it.f)</i>			o		o		o			o	o	o	o
<i>z3 nšwt</i>				o	o		o	o	o		o		
<i>z3 nšwt n ḥt.f</i>			o	o	o		o	o	o	o		o	
<i>z3 nšwt (n ḥt.f) šmšw</i>		o	o		o		o			o	o	o	o
<i>smr wʕty (n it.f)</i>				o			o	o	o	o	o	o	
<i>shd ḥm-nṯr pyramidy</i>													

Tab. 3: Výběr důležitých, příp. nejfrekventovanějších, titulů držných vezíry Staré říše

Duanre	Sešathotep Heti	Babaf	Sechemkare	Werbauba	Sešemnefer	Wašptah Izi	Minnefer	Sechemanchptah	Kai	Pehenuka	Ptahšepses	Ptahhotep Dešer	Sešemnefer II	Ptahhotep	Rašepses	Ptahhotep I	Senedžemib Inti	Achethotep	Senedžemib Mehi
o			x			x													
		x				x				x	x		x				x	x	
									x	x			x	x		x	x	x	
									x			x		x			x		
									x										
						x		x		x			x		x	x	x	x	x
										x				x	x	x	x	x	x
									x						x			x	
	o	x				x	x	x	x	x	x		x	x	x	x	x		x
																		x	
o	o	x	x									x		x		x	x		x
o	o	x	x			x					x								
									x	x					x		x	x	
o		x																	
o		x				x				x	x								
o		x	x					x		x	x	x	x	x		x	x		x
		x				x					x					x			
			x					x		x									
						x		x	x	x					x		x	x	x
	o	x				x	x				x		x			x	x		
o		x	x			x					x					x			
		x									x								
	o	x	x										x						
o	o		x																
		x	x			x		x			x		x			x	x	x	x
																	x		

Legenda: O – 4. dynastie, X – 5. dynastie

titul/jméno	lineferet Šanef	Ihy Gereh	Achethotep Hemi	Nyanchba	Ptahhotep Čefi II	Chnumenti	Kagemni Meni	Nefersešemre Šeši	Anchmahor Zezi	Mereruka Meri	Chentika Ichechi	Kar	Hezi
<i>im3-ʕ</i>			X				Δ		Δ	Δ	Δ		
<i>imy-iz</i>	X		X				Δ			Δ			
<i>imy-iz Nḥn</i>	X						Δ		Δ	Δ			
<i>imy-r3 prwy-ḥd</i>	X	X	X			X	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ		
<i>imy-r3 ḥwt-wrt 6</i>						X	Δ	Δ		Δ			
<i>imy-r3 ḥwt wrt</i>					X			Δ	Δ			Δ	Δ
<i>imy-r3 zš(w) ʕ-nšwt</i>	X	X	X			X	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ		Δ
<i>imy-r3 šnwty</i>		X	X			X	Δ	Δ		Δ	Δ		
<i>imy-r3 Šmʕw</i>					X		Δ	Δ					
<i>imy-r3 k3t nb(t) nt nšwt</i>		X				X	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ		Δ
<i>imy-r3</i> pyramidového města					X		Δ				Δ		
<i>iry-pʕt</i>			X	X		X	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ		
ʕ3 dw3w				X						Δ			
ʕd-mr n z3b	X				X							Δ	Δ
<i>wr 5 (m) pr-Dḥwty</i>										Δ			
<i>mniw Nḥn</i>	X		X				Δ		Δ	Δ			
<i>r p nb</i>							Δ			Δ			Δ
<i>ḥ3ty-ʕ (n it.f)</i>	X	X	X			X	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ		
<i>ḥry-tp Nḥb (n it.f)</i>			X				Δ		Δ	Δ			
<i>ḥrp ʕḥ (n it.f)</i>													
<i>ḥtmw bity (n it.f)</i>							Δ			Δ	Δ		Δ
<i>ḥry-tp nšwt (pr-ʕ3)</i>	X	X			X	X		Δ	Δ		Δ	Δ	Δ
<i>ḥry-ḥb (n it.f)</i>	X		X	X			Δ			Δ	Δ		
<i>ḥry-ḥb ḥry-tp (n it.f)</i>			X				Δ		Δ	Δ	Δ	Δ	
<i>z3 nšwt</i>													
<i>z3 nšwt n ḥt.f</i>													
<i>z3 nšwt (n ḥt.f) šmšw</i>													
<i>smr wʕty (n it.f)</i>	X	X	X	X		X	Δ	Δ		Δ	Δ		
<i>šḥd ḥm-nṯr</i> pyramidy			X		X	X	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ		Δ

Tab. 3: Výběr důležitých, příp. nejfrekventovanějších, titulů držných vezíry Staré říše

Merefnebef	Iryenachty	Inumin	Mehu	Ptahhotep	Tepemanch	Čenti	Meryteti	Rawer	Mereri	Nefersešemsešat Chenu	Zezi	Idu Nefer	Anchmeryre	Chenu	Ihychenet	Kahotep	Meryreiam	Impy	Sabuptah Ibebi
Δ		Δ	Δ				Δ	Δ	Δ									Δ	
							Δ												
		Δ	Δ	Δ					Δ			Δ	Δ						
			Δ	Δ			Δ		Δ	Δ									
		Δ?																	
Δ	Δ		Δ	Δ			Δ		Δ	Δ		Δ	Δ					Δ	
		Δ	Δ	Δ					Δ			Δ	Δ						
		Δ	Δ					Δ	Δ										
							Δ		Δ	Δ		Δ	Δ					Δ	Δ
									Δ								Δ		Δ
Δ	Δ	Δ	Δ			Δ	Δ	Δ	Δ						Δ		Δ		
							Δ												
			Δ									Δ?							
							Δ												
							Δ												
Δ		Δ	Δ		Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ		Δ		Δ		Δ	Δ	Δ
Δ			Δ				Δ				Δ								
		Δ	Δ						Δ				Δ					Δ	Δ
			Δ		Δ					Δ		Δ							Δ
Δ		Δ	Δ				Δ	Δ	Δ				Δ		Δ			Δ	
							Δ												
										Δ									
											Δ								
Δ		Δ	Δ		Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ		Δ			Δ		Δ	Δ
		Δ	Δ		Δ						Δ		Δ			Δ			

Legenda: X – 5. dynastie, Δ – 6. dynastie

titul/jméno	Peršenay	Nebkauhor Idu	Chabauchnumu Biu	Nyhebsedneferkare	Werkawba Iku	Teti	Čeču	Kanefer
<i>im3-ꜥ</i>			Δ				Δ	
<i>imy-iz</i>			Δ				Δ	
<i>imy-iz Nḥn</i>								Δ
<i>imy-r3 prwy-ḥd</i>			Δ	Δ		Δ	Δ	
<i>imy-r3 ḥwt-wrt 6</i>		Δ	Δ				Δ	
<i>imy-r3 ḥwt wrt</i>					Δ			
<i>imy-r3 zš(w) ꜥ-nšwt</i>				Δ		Δ		
<i>imy-r3 šnwty</i>		Δ	Δ			Δ	Δ	
<i>imy-r3 Šmꜥw</i>	Δ	Δ	Δ					
<i>imy-r3 k3t nb(t) nt nšwt</i>			Δ				Δ	
<i>i my - r3</i> pyramidového města				Δ		Δ		
<i>iry-pꜥt</i>	Δ		Δ	Δ		Δ	Δ	Δ
<i>ꜥ3 dw3w</i>						Δ	Δ	
<i>ꜥd-mr n z3b</i>								Δ
<i>wr 5 (m) pr-Dḥwty</i>							Δ	Δ
<i>mniw Nḥn</i>			Δ				Δ	Δ
<i>r p nb</i>								Δ
<i>ḥ3ty-ꜥ (n it.f)</i>	Δ	Δ	Δ	Δ		Δ	Δ	Δ
<i>ḥry-tp Nḥb (n it.f)</i>			Δ				Δ	Δ
<i>ḥrp ꜥḥ (n it.f)</i>								Δ
<i>ḥtmw bity (n it.f)</i>	Δ	Δ	Δ	Δ		Δ	Δ	Δ
<i>ḥry-tp nšwt (pr-ꜥ3)</i>		Δ					Δ	Δ
<i>ḥry-ḥb (n it.f)</i>			Δ			Δ	Δ	Δ
<i>ḥry-ḥb ḥry-tp (n it.f)</i>			Δ			Δ	Δ	
<i>z3 nšwt</i>		Δ				Δ		Δ
<i>z3 nšwt n ḥt.f</i>								Δ
<i>z3 nšwt (n ḥt.f) šmšw</i>		Δ				Δ		Δ
<i>smr wꜥty (n it.f)</i>		Δ	Δ	Δ		Δ	Δ	Δ
<i>shd ḥm-nṯr</i> pyramidy				Δ			Δ	

Legenda: Δ – 6. dynastie

pravděpodobně odlišeni přidavkem znaku falu od osob nekrálovského původu zastávajících tentýž post. Tato situace trvala pravděpodobně do doby, než byla sociální výměna ukončena a členové královské rodiny již nezastávali úřady ve státní správě.

Je zjevné, že výskyt přídavků *ꜥ* a *m3ꜥ* nebyl nahodilý, jak se někteří badatelé domnívali. Jejich užití bylo záměrné. Jeví se v něm zřejmá příčinná souvislost se společenským a politickým vývojem. Oba přídavky tak mohou posloužit jako chronologické vodítko.

Titulatura vezírů a mezníky vezirátu

Osoby ve funkci vezíra nesly kromě titulu *t3yty t3ty (n) z3b* řadu dalších titulů. Skladbu titulatury vezírů Staré říše je možné rozdělit podle typů titulů na tzv. rankovní tituly (indikovaly postavení u dvora), titul „královský syn“, „úřední“ tituly, náboženské tituly, tituly spojené s královskými institucemi a jiné tituly.⁷ Stratifikovaná titulatura osob zastávajících vezírský úřad (cca 340 titulů) prošla od počátku 4. dynastie do konce 6. dynastie zřetelnou proměnou (viz tab. 3). Analýza titulatury tak představuje určitou metodu pro zmapování vývoje vezirátu ve Staré říši. Umožňuje rozdělit staroříšský vezirát do několika vývojových etap a determinovat důležité mezníky ve vývoji této instituce: přelom 4. a 5. dynastie, vláda panovníka Niuserrea, konec 5. dynastie a vláda krále Tetiho.

První mezník představuje konec 4. a počátek 5. dynastie, kdy přešly všechny úřady do rukou nekrálovských osob. Do této doby byly klíčové správní úřady v rukou nejužších členů královské rodiny. Narostl počet titulů, vzrostla stratifikace titulatury a zvýšil se počet nižších úředníků. Průvodním jevem této transformace byla proměna skladby titulů vezíra. Zatímco ve 4. dynastii to byly rankovní tituly, které byly vyjádřením výkonné moci, od 5. dynastie jsou to úřední tituly (*Amtstiteln*), které indikují moc hodnostáře (SCHMITZ, Bettina, 1976, s. 167). Nositelem části královny moci byl zprvu vezír, jakožto syn panovníka, počínaje 5. dynastií již tímto nositelem není majitel vezírského titulu, ale samotný úřad vezíra (HELCK, Wolfgang, 1954, s. 58). Co se týče skladby a počtu titulů, markantní je odlišnost titulatury vezírů 4. dynastie, která byla poměrně jednoduchá, od pestré a rozmanité titulatury následujícího období. Přestože některé tituly vymizely, počet titulů obsažených ve vezírské titulatuře 5. a 6. dynastie v porovnání se 4. dynastií kvantitativně narostl (někteří jedinci vlastnili desítky titulů). Vytratily se zejména tituly, které ztělesňovaly spojení mezi vezírem-synem a jeho královským otcem, jako např. „královský syn“ (*z3 nšwt...*) a „dědičný princ/šlechtic“ (*iry-pꜥt*), dále titul „největší pěti Thovtových domů“ (*wr 5 pr Dḥwty*), který byl vyhrazen pouze osobám ve vezírském úřadu a který vlastnili všichni vezíři 4. dynastie (vyjma Anchmarea, Sechemkarea a Sešathotepa Hetiho).⁸

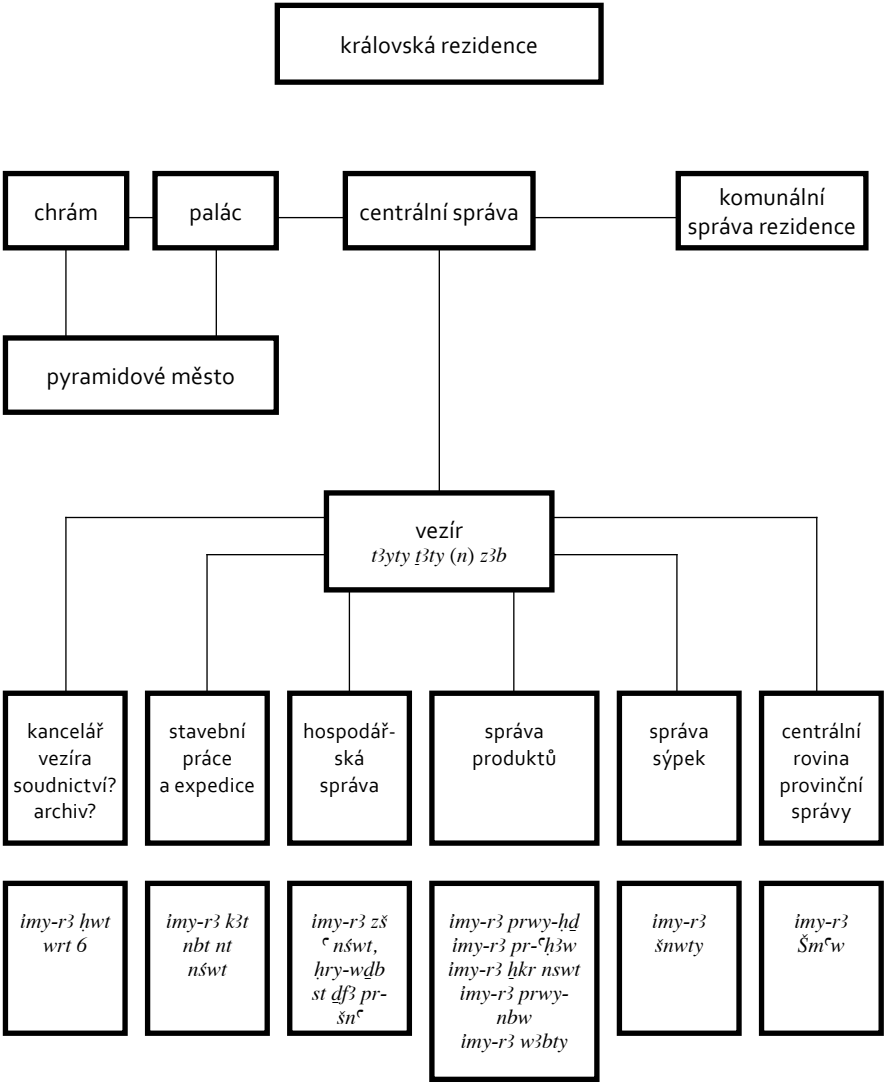
7) K postavení titulu *t3yty t3ty (n) z3b* v rámci sekvencí vezírské titulatury viz BAER, Klaus, 1960, s. 231–239.

8) Podle W. Helcka byl ve 4. dynastii titulem *wr 5 pr Dḥwty* vyjádřen vrchní dohled nad hlavními resorty státní správy (HELCK, Wolfgang, 1954, s. 57).

Druhým mezníkem ve vývoji staroříšského vezirátu byla vláda Niuserreova, která se výrazně otiskla do vývoje egyptského státu. V době Niuserreova panování se objevila řada inovací v nejrůznějších oblastech (BÁRTA, Miroslav, 2005, s. 105–130), které byly zřejmě důsledkem změn sociálních započatých na přelomu 4. a 5. dynastie. Přestavba administrativy se odrazila i v titulatuře vezírů, která byla nově definována. Její součástí se staly tituly „představených“ důležitých odvětví státní správy (viz tab. 4): představený obou pokladnic (*imy-r3 prwy-hd*), představený obou sýpek (*imy-r3 šnwty*), představený kanceláře vezíra (*imy-r3 hwt wrt 6*) a představený Horního Egypta (*imy-r3 Šmꜥw*). Tituly představený všech královských prací (*imy-r3 k3t nbt nt nšwt*) a představený písařů královských dokumentů (*imy-r3 zš ꜥ-nšwt*) byly v titulatuře vezírů obsaženy již dříve. Nově vymezený obsah titulatury byl projevem snahy explicitně vyjádřit povinnosti spojené s vezírským úřadem. Tituly podřízených úředníků byly zahrnuty do titulatury osob nadřízených patrně jako důsledek úsilí krále omezit počet vysokých hodnostářů a soustředit moc do rukou několika jedinců oddaných vladaři (STRUDWICK, Nigel, 1985, s. 329). Ze stejného důvodu byla pravděpodobně vyzvednuta důležitost vezírského úřadu. Ze skladby titulů je evidentní jasné nadřazení nad jinými úřady, tj. vrchní dohled nad všemi resorty a zajištění jednotného postupu ve všech odvětvích státní správy (MARTIN-PARDEY, Eva, 1989, cols. 540, 543). Oproti předchozímu období narostla od poloviny 5. dynastie titulatura vysokých hodnostářů na délce i rozmanitosti. Tento vývoj současně reflektoval proměnu participace na moci.

Třetí mezník prezentuje konec 5. dynastie, kdy byl vezírům nově přiřazen vrchní dohled nad pyramidovými městy (*imy-r3 ...*) a kdy se stali inspektory kněží pyramidových komplexů (*šhd hm-ntr ...*). Vznik těchto titulů souvisel se změnami náboženských představ a s reorganizací zádušních kultů panovníků v závěru 5. dynastie (HELCK, Wolfgang, 1986, cols. 599–600).

Na počátku 6. dynastie, za vlády Tetiho, která tvoří čtvrtý mezník ve vývoji vezirátu, se projevil další kvantitativní nárůst titulatury vezírů, jež patrně odrážel pokračující trend omezit a získat pod kontrolu vzrůstající moc a nezávislost hodnostářů (srov. BÁRTA, Miroslav, 1999b, s. 15). V tomto období byl k některým titulům připojen přídavek, „celé země“ (*r dr.f/drw*), aby tak bylo akcentováno postavení vezirátu nejen z hlediska administrativního, ale také z hlediska geografického, např. titulatura vezíra Kagemniho zahrnovala tituly „představený celé země“ (*imy-r3 t3 mhw Šmꜥw r dr.f a imy-r3 n t3 r dr.f prwy*) (MARTIN-PARDEY, Eva, 1976, s. 153), titulatura Anchmahora „představeného všech královských prací celé země“ (*imy-r3 k3t nbt nt nšwt m t3 r dr.f*) (KANAWATI, Naguib a Ali HASSAN, 1997, s. 11) a mezi tituly Heziho je „představený přidělu božských obětín celé země“ (*imy-r3 wp(w)t htp-ntr m t3 r dr.f a imy-r3 wp(w)t htp-ntr m T3-mhw Šmꜥw drw*) (KANAWATI, Naguib a Mahmud ABDER-RAZIQ, 1999, s. 12). V tomto období vezírskou titulaturu rozšířily tituly „pachtýř (*hnty-s*) pyramidového komplexu“ a „dozorce kněží (*imy-hi hm-ntr*) pyramidového komplexu“.

Tab. 4: Předpokládaný model státní správy ve Staré říši (podle ANDRASSY, Petra, 1991, s. 4)

Ženy ve funkci vezíra?

Držitelé titulu vezíra byli v drtivé většině muži. Ve dvou případech z 6. dynastie je doloženo, že majitelkou titulu *t3yty t3ty (n) z3b* byla žena ve významném postavením. První takovou ženou byla Nebet (FISCHER, Henry George, 1976, s. 74–75; KANAWATI, Naguib, 1980, s. 31–33; STRUDWICK, Nigel, 1985, s. 303; atd.), která byla manželkou vezíra Chuje, matkou dvou královen Anchesenpepi I. a Anchesenpepi II., manželka Pepiho I., a matkou vezírů Džaua a Idiho. Druhou nositelkou titulu *t3yty t3ty (n) z3b* byla manželka Pepiho I., Inenek Inti, jejíž vezírský titul byl objeven v nedávné době francouzskou expedicí na žulových blocích při vstupu do chrámu náležejícího k pyramidě této královny (LABROUSSE, Audran, 2004, s. 279). Vezírské tituly obou žen nemají femininní koncovku, ačkoli všechny jejich další tituly ji zahrnují (srov. FISCHER, Henry George, 1976, s. 69–75).

Obě ženy spojuje chronologický prvek, tj. počátek 6. dynastie, a osoba panovníka Pepiho I., jehož byly tchýní a manželkou. Funkci vezíra zcela jistě nevykonávaly. Titul *t3yty t3ty (n) z3b* jim byl udělen jako výraz pocty a zdůraznění jejich postavení, byl tedy pouze rankovní (CALLENDER, Vivienne G., 2000b, s. 230). Tento jev zajisté souvisel s rozšířením rankovního systému v pozdní Staré říši, kdy se i titul vezíra mohl příležitostně stát rankovním indikátorem (BAER, Klaus, 1960, s. 3). Další majitelka vezírského titulu je doložena až ve 26. dynastii.⁹

Závěr

Staroříšský vezírát nebyl statický, jeho podoba se měnila. Analýza titulatury vezírů představuje metodu pro zmapování vývoje staroříšského vezirátu a umožňuje determinovat důležité mezníky ve vývoji této instituce. Z analýzy titulatury vezírů je patrné, že vývoj vezirátu probíhal synchronicky s vývojem společenským, s proměnou pojetí královského úřadu a s vývojem náboženských představ. Osoby zastávající nejvyšší správní úřad ve Staré říši se lišily svým původem, titulaturou, umístěním, podobou a výstavností hrobky. I přes kvantitativní a kvalitativní proměny ve vezírské titulatuře v průběhu Staré říše, představoval úřad vezíra koordinační článek všech oddělení státní správy.

Summary

The reading of the highest administrative title is still in dispute. Helck's

reading and interpretation of as *t3yty t3ty (n) z3b* – “the *t3ty* of the king (in appearance of the jackal) who belongs to the entrance hall (*Vorhalle*)”, i.e. the person *t3ty* as the king's (*z3b*) deputy holding the office in the entrance hall (*t3yty*) – seems to be the most accurate.

⁹ Titul je psán s femininní koncovkou, poslední znak titulu vykazuje defektní psaní (G 38 místo G 47), FISCHER, Henry George, 1976, s. 74, pozn. 32.

The further hieroglyphic signs, such as the sign of and the word *m3ʕ*, were appended in some cases to the composite vizier's title. As well as the usage of the addition of *m3ʕ*, the sign of phallus had probably its foundation too, for its occurrence was not apparently haphazard and it was not only a pun based on the resemblance between words. In the time of social transformation at the end of the Fourth and the beginning of the Fifth Dynasty, by means of hieroglyphic sign of phallus the biological king's sons with the vizier's title seem to have been graphically distinguished from the individuals of non-royal origin holding the vizieral post.

From the beginning of the Fourth Dynasty to the end of the Sixth Dynasty, the stratified vizieral titulary underwent obvious change. The analysis of vizieral titulary presents a method for mapping of the development of vizierate in the Old Kingdom and allows determining its important turning-points: the break of the Fourth and Fifth Dynasty, the reign of Niuserra, the end of the Fifth Dynasty and the reign of Teti.

Literatura

ALTENMÜLLER, Hartwig (1998): *Die Wanddarstellungen im Grab des Mehu in Saqqara*. Mainz: Zabern [Archäologische Veröffentlichungen 42].

ALTENMÜLLER, Hartwig (2008): Family, ancestor cult and some observations on the chronology of the late Fifth Dynasty, in: Vymazalová, Hana a Miroslav Bárta, edd., *Chronology and Archaeology in Ancient Egypt* (the Third Millennium B.C.), s. 144–161. Prague: Charles University in Prague.

ANDRASSY, Petra (1991): Zur Struktur der Verwaltung des Alten Reiches. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 118: 1–10.

ANDRASSY, Petra (2008): *Untersuchungen zum ägyptischen Staat des Alten Reiches und seinen Institutionen*. Berlin – London [Internet-Beiträge zur Ägyptologie und Sudanarchäologie. Studies from the Internet on Egyptology and Sudanarchaeology XI]. <http://www2.hu-berlin.de/nilus/net-publications/ibaes11/index.html>

AUFRETER, Sydney H. (2003): L'origine de l'albâtre de la 1re dynastie d'après les inscriptions des vases provenant des galeries de la pyramide à degrés. *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale* 103: 1–15.

BAER, Klaus (1960): *Rank and Title in the Old Kingdom: the structure of the Egyptian administration in the Fifth and Sixth Dynasties*. Chicago: University of Chicago Press.

BÁRTA, Miroslav (1999a): The Title “Property Custodian of the King” during the Old Kingdom Egypt. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 126: 79–89.

BÁRTA, Miroslav (1999b): The Title Inspector of the Palace during the Egyptian Old Kingdom. *Archiv orientální* 67: 1–20.

BÁRTA, Miroslav (2005): Archaeological innovations in the development of the non-royal tomb during the reign of Nyuserra, in: Jánosi, Peter, ed., *Architecture and significance. Thoughts on ancient Egyptian architecture*, s. 105–130. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften [Österreichische Akademie der Wissenschaften. Denkschriften der Gesamtakademie 33].

BARTA, Winfried (1984): Schakal, in: Helck, Wolfgang a Wolfhart Westendorf, edd., *Lexikon der Ägyptologie* V, col. 527. Wiesbaden: Harrassowitz.

BLUMENTHAL, Elke (1987): Die „Göttersväter“ des Alten und Mittleren Reiches. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 114: 10–35.

BRUGSCH, Heinrich Ferdinand Karl (1880): *Hieroglyphisch-demotisches Wörterbuch*. 5 Bd. Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung.

BRUGSCH, Heinrich Ferdinand Karl (1882): *Hieroglyphisch-dematiches Wörterbuch*. 7 Bd. Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung.

CALLENDER, Vivienne G. (2000a): À propos the title of *r Nḥn n z3b*, in: M. Bárta, J. Krejčí (edd.), *Abusir and Saqqara in the Year 2000*, s. 361–380. Praha: Orientální ústav AV ČR [Archiv orientální, Supplementa IX].

CALLENDER, Vivienne G. (2000b), Non-royal Women in Old Kingdom Egypt. *Archív orientální* 68: 219–236.

DODSON, Aidan a Dyan HILTON (2004): *The complete royal families of Ancient Egypt*. New York: Thames and Hudson.

DULÍKOVÁ, Veronika (2011): Some notes on the title of ‘Vizier’ during the Old Kingdom, especially on the hieroglyphic phallus-sign in the vizier's title, in: M. Bárta – F. Coppens – J. Krejčí (edd.), *Abusir and Saqqara in the year 2010*, s. 327–336. *Proceedings of the conference held in Prague (May 31–June 4, 2010)*. Prague: Czech Institute of Egyptology, Charles University.

DuQUESNE, Terence (2005): *The jackal divinities of Egypt I. From the Archaic Period to Dynasty X*. Oxfordshire communications in Egyptology VI. London: Darengo Publications.

FISCHER, Henry George (1976): Administrative titles of women in the Old and Middle Kingdom, in: *Egyptian Studies I: Varia*, s. 69–75. New York: Metropolitan Museum of Art.

FISCHER, Henry George (1979): Reviews. Excavations at Saqqara 1937–1938. *Journal of Egyptian Archaeology* 65: 176–182.

FRANKE, Detlef (1984): Ursprung und Bedeutung der Titelsequenz *Z3b R3 Nḥn*. *Studien zur altägyptischen Kultur* 11: 209–217.

GARDINER, Alan Henderson (1947): *Ancient Egyptian Onomastica*. Text, Vol. 1. Oxford: Oxford University Press.

GOEDICKE, Hans (1995): Textile Elemente in ägyptischen Tempeln: der Vorhang, in: Kurth, Dieter, ed., 3. *ägyptologische Tempeltagung. Systeme und Programme der ägyptischen Tempeldekoration*, s. 39–45. Wiesbaden: Harrassowitz.

HANNIG, Rainer (2006): *Großes Handwörterbuch Ägyptisch-Deutsch (2800 – 950 v. Chr.) Die Sprache der Pharaonen*. Mainz: Zabern.

HARPUR, Yvonne (2001): *The tomb of Nefermaat and Rahotep at Maidum: discovery, destruction and reconstruction*. Egyptian tombs of the Old Kingdom. Vol. 1. Prestbury: Oxford Expedition to Egypt.

HASSAN, Selim (1953): *Excavations at Giza*. Vol. 7. Cairo: Government Press.

HELCK, Wolfgang (1954): *Untersuchungen zu den Beamtentiteln des Ägyptischen Alten Reiches*. Glückstadt: Augustin [Ägyptologische Forschungen 18].

HELCK, Wolfgang (1979): Die Datierung der Gefäßaufschriften aus der Djoserpyramide. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 106: 120–132.

HELCK, Wolfgang (1986): Titel und Titulaturen, in: Helck, Wolfgang a Wolfhart Westendorf, edd., *Lexikon der Ägyptologie* VI, cols. 596–601. Wiesbaden: Harrassowitz.

HELCK, Wolfgang (1987): *Untersuchungen zur Thinitenzeit*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz [Ägyptologische Abhandlungen 45].

JONES, Dilwyn (2000): *An Index of Ancient Egyptian Titles, Epithets and Phrases of the Old Kingdom*. Oxford: Archaeopress [BAR International series 866].

KAHL, Jochem (1994): *Das System der ägyptischen Hieroglyphenschrift in der o.–3. Dynastie*. Wiesbaden: Harrassowitz [Göttinger Orientforschungen 29].

KANAWATI, Naguib (1980): *Governmental Reforms in Old Kingdom Egypt*. Warminster: Aris & Philips LTD.

KANAWATI, Naguib a Mahmud ABDER-RAZIQ (1999): *The Teti cemetery at Saqqara V. The tomb of Hesi*. Warminster: Aris & Phillips [The Australian Centre for Egyptology: Reports 13].

KANAWATI, Naguib a Ali HASSAN (1997): *The Teti cemetery at Saqqara II. The tomb of Ankhmahor*. Wiltshire: Aris & Phillips [The Australian Centre for Egyptology: Reports 9].

KAPLONY, Peter (1963): *Die Inschriften der ägyptischen Frühzeit* I. Wiesbaden: Harrassowitz [Ägyptologische Abhandlungen 8].

LABROUSSE, Audran (2004): Pyramidy 6. dynastie, in: Hawass, Zahi, ed., *Pyramidy – magické symboly starého Egypta*, s. 265–281. Čestlice: Rebo.

LABROUSSE, Audran (2005): Les tracés directeurs dans la pyramide de la reine Inenek/Inti, in: Jánosi, Peter, ed., *Architecture and significance. Thoughts on ancient Egyptian architecture*, s. 407–414. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften [Österreichische Akademie der Wissenschaften. Denkschriften der Gesamtkademie 33].

LACAU, Pierre a Jean-Philippe LAUER (1965): *La pyramide à degrés V. Inscriptions à l'encre sur les vases*. Fouilles à Saqqarah. Le Caire: Institut français d'archéologie orientale.

LAUER, Jean-Philippe (1939): *La Pyramide à degrés*. III. *Compléments*. Fouilles à Saqqarah. Le Caire: Institut français d'archéologie orientale.

MARTIN-PARDEY, Eva (1976): *Untersuchungen zur ägyptischen Provinzialverwaltung bis zum Ende des Alten Reiches*. Hildesheim: Gerstenberg [Hildesheimer ägyptologische Beiträge 1].

MARTIN-PARDEY, Eva (1986): Wesir, Wesirat, in: Helck, Wolfgang a Wolfhart Westendorf, edd., *Lexikon der Ägyptologie* VI, cols. 1227–1235. Wiesbaden: Harrassowitz.

MARTIN-PARDEY, Eva (1989): Die Verwaltung im Alten Reich, Grenzen und Möglichkeiten von Untersuchungen zu diesem Thema. *Bibliotheca orientalis* 46 (5/6): 533–552.

MEYER, Eduard (1887): *Geschichte des alten Ägyptens* I. Berlin: Grote'sche Verlagsbuchhandlung.

MORENZ, Ludwig D. (2003): Frühe Schrift und hohe Kultur im Alten Ägypten. *Orientalia*, n. s. 72 (2): 183–193.

MORENZ, Ludwig D. (2004): *Bild-Buchstaben und symbolische Zeichen. Die Herausbildung der Schrift in der hohen Kultur Altägyptens*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht [Orbis Biblicus et Orientalis 205].

REGULSKI, Ilona (2004): Second Dynasty ink inscriptions from Saqqara paralleled in the Abydos material from the Royal Museums of Art and History (RMAH) in Brussels, in: Hendrickx, Stan, et al., edd., *Egypt at its origins. Studies in Memory of Barbara Adams*. Proceedings of the International Conference “Origin of the State. Predynastic and Early Dynastic Egypt”, Kraków, 28th August–1st September 2002, OLA 138, s. 949–970. Peeters: Leuven – Paris – Dudley, MA.

SCHMITZ, Bettina (1976): *Untersuchungen zum Titel s3-njswt „Königsson“*. Bonn: Habelt [Habelts Dissertationsdrucke, Reihe Ägyptologie, Helft 2].

SETHE, Kurt (1890): Geschichte des Amtes im Alten Reich. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 28: 43–49.

SETHE, Kurt (1935): *Übersetzung und Kommentar zu den altägyptischen Pyramidentexten*. Bd. 1, Spruch 213–260. Glückstadt: Augustin.

SIMPSON, William Kelly (1980): *Mastabas of the western cemetery. Part I., Sekhemka (G1029); Tjetu I (G 2001); Iasen (G2196); Penmeru (G 2197); Hagy, Nefertjentet, and Herunefer (G 2352/53); Djaty, Tjetu II, and Nimesti (G 2337X, 2343, 2366)*. Boston: Museum of Fine Arts.

STRUDWICK, Nigel (1985): *The Administration of Egypt in the Old Kingdom. The highest titles and their holders*. London: KPI.

VESELÝ, Rudolf (1991): *Přehled politických a kulturních dějin islámských zemí od vzniku islámu do konce 18. století*. 1. díl. Praha: Univerzita Karlova.

WILKINSON, Toby A. H. (2000): What a king is this: Narmer and the concept of the ruler. *Journal of Egyptian Archaeology* 86: 23–32.

Luděk Vacín

Vzpomínky na Šulgiho: obraz proslulého panovníka v mezopotamském písemnictví po pádu III. dynastie urské

Abstract:

The present paper examines the image of the most illustrious ruler of the Ur III Dynasty (2112 – 2004 B.C.), Šulgi, in later periods of Mesopotamian history. It deals with all attested ways in which the memory of some of Šulgi's ideological and military achievements was preserved. Further, it scrutinizes the contexts in which his name was recalled and attempts to uncover the purposes to which such an undertaking may have served in later Mesopotamia. The paper does not examine the numerous royal hymns of Šulgi, although these are preserved not in Ur III but in Old Babylonian manuscripts, because the present author understands these texts as a product of the former era, the lack of contemporary copies notwithstanding. Thus, the article rather focuses on later copies of Šulgi's original royal inscriptions and letters but above all on his image in post-Ur III literary works such as omens, chronicles, and a 'prophecy', as well as on interesting mentions of Šulgi in the inscriptions of kings Nebuchadnezzar II and Nabonidus.

Keywords: Mesopotamia – Ur III Dynasty – Šulgi – royal inscriptions – omens – chronicles – 'prophecies' – late literature

Klíčová slova: Mezopotámie – III. dynastie urská – Šulgi – královské nápisy – omina – kroniky – „proroctví“ – pozdní literatura

Cílem tohoto příspěvku je stručně popsat obraz nejvýznamnějšího a nejdéle vládnoucího panovníka III. dynastie z Uru (2112–2004 př. Kr.), jak ho viděli a zaznamenali písaři a učenci pozdějších období mezopotamských dějin. Lze při tom vysledovat, jaké Šulgiho (2094–2047 př. Kr.) činy byly považovány za důležité a jak pozdější vzdělanci nakládali s původními, či již zprostředkovanými, prameny, v jakých kontextech považovali za vhodné a účelné Šulgiho připomínat a k čemu takové připomínky mohly sloužit.

Vzpomínky na Šulgiho se uchovaly dvěma způsoby. Prvním bylo opisování původní literatury a nápisů, které ho zmiňovaly, za účelem vzdělávání písařských učňů. Ve starobabylonských školách se hojně kopírovaly jeho hymny a jiné relevantní literární texty, včetně sporné korespondence, a tyto školní tabulky tvoří většinu dochovaných textových svědků literatury o Šulgim. Patří k nim i tabulka s kopií nápisu na soše obsahujícího tzv. hymnus Šulgi V, který se dnes obecně považuje za královský nápis líčící stylem velmi podobným dikci hymnu Šulgi A vladařův legendární běh z Nippuru do Uru a zpět za jediný den.¹ Významný je též zřejmě starobabylonský nejasný dvojazyčný školní text, který využívá motivů ze Šulgiho hymnů.² Tato literatura ovšem nejpozději s koncem vlády krále Samsuiluny (1749–1712 př. Kr.) upadla v zapomnění a nebudeme se jí zde zabývat, protože jde téměř výlučně o kopie textů vzniklých za Šulgiho vlády, a tedy nesouvisejících s tématem našeho příspěvku.³

Kromě Šulgiho literatury známe z dob po pádu jeho dynastie hrstku kopií některých jeho královských nápisů a jednoho tzv. „letter-order“, tedy písemného nařízení dvora podřízeným úředníkům. Opisování nápisů věhlasných dávných vladařů bylo

zejména ve starobabylonském období běžné. Není tedy žádným překvapením setkat se i s kopiemi Šulgiho textů, konkrétně se starobabylonskou sběrnou tabulkou popsanou zkrácenými kopiemi několika stručných nápisů Šulgiho a jeho žen Eanišy a snad Ninkaly, a také fragmentárním popisem válečného tažení na východě.⁴ Dále je to starobabylonský školní „opis nápisu na stéle“ vyhotovený ve slabičné sumerštině a v akkadštině (podle všeho jde o fiktivní text, „okopírovaný“ písařským učněm tak, aby působil autenticky).⁵ Dále se jedná o novobabylonskou kopii stavebního nápisu připomínajícího zbudování chrámu Emeslam v Kūtě,⁶ o patrně novobabylonskou sběrnou tabulku Šulgiho nápisů s kopiemi dvou akkadských textů popisujících stavbu a vybavení chrámů v témže městě, o popis vojenského tažení v akkadském jazyce a o dva věnné nápisy v sumerštině.⁷ Opis písemného příkazu, tedy tzv. „letter-order“, se nachází na pozdní fragmentární tabulce a je zapsán v sumerštině archaizujícím duktem.⁸ Podle kolofonu měl být pořízen ze staré tabulky nalezené v chrámu Ekišnuġal, nicméně jeho obsah je ve srovnání s dobře známými starobabylonskými opisy Šulgiho královské korespondence značně neobvyklý. Fragmentarita tabulky nám naneštěstí brání tento zajímavý text lépe pochopit. Velmi zajímavý je i raně středobabylonský fiktivní dopis ze Sús sepsaný slabičnou sumerštinou s paralelním akkadským překladem.⁹ Tento text směřuje útržky informací z jiných dopisů, zejména těch, které zmiňují poslední dva krále z Uru Šū-Su’ena a Ibbi-Su’ena, takže Šulgi vystupuje v roli panovníka nařizujícího Išbi-Errovi, aby pro Ur zajistil značné množství obilí. To odkazuje k ekonomické krizi urského státu těsně před jeho definitivním rozpadem za vlády Ibbi-Su’ena a před převzetím moci někdejším vojenským velitelem a novopečeným králem města Isinu Išbi-Errou.

Druhou cestou uchování vzpomínky na Šulgiho bylo využití této historické postavy v literatuře pozdějších období. Sem lze zařadit i výskyt Šulgiho jména v tzv. „Weidnerově seznamu bohů“, ¹⁰ jehož nejstarší rukopisy pocházejí z konce starobabylonského období, a rovněž ve starobabylonském lexikálním textu Proto-Urra (MSL 11 133 viii 41, 138 rub ii 2’), kde se v seznamu nebeských těles objevuje i „Šulgiho hvězda“

1) Text byl patrně zaznamenán na soše zpodobňující Šulgiho jako běžce a vystavené v Enlilově chrámu Ekur v Nippuru. Tomu nasvědčují nejen některé výroky v textu samém, ale i druhá skladba zapsaná na téže tabulce, jež velebí atletické schopnosti isinského vladaře Išme-Dagāna a mimo jiné říká, že Išme-Dagān nechal zhotovit svou sochu zobrazující jej coby běžce. Viz především KLEIN, Jacob, 1985. Dále FRAYNE, Douglas R., 1983, 744–748; KLEIN, Jacob, 1990, 77–79; LUDWIG, Marie-Christine, 1990, 75–91. Srov. ETCSL, 2.4.2.22, A dedication of a statue (Šulgi V), zejm. ř. 30–35; ETCSL, 2.5.4.19, A dedication of a statue (Išme-Dagan S), zejm. ř. 23–28.

2) WESTENHOLZ, Joan Goodnick, 2005.

3) Ačkoli drtivá převaha starobabylonských kopií Šulgiho hymnů vede některé badatele k názoru, že tyto texty jako takové nevznikly za jeho vlády, ale až v následujícím období, existuje celá řada přesvědčivých argumentů (stylistických, gramatických, ortografických, ale i obsahových), které tento názor vyvracejí. K nim patří i existence jednoho opisu hymnu Šulgi A, který patrně pochází již z doby III. dynastie urské. Odvážná zpochybnění autenticity Šulgiho hymnů vyslovili BRISCH, Nicole M., 2007, 30–31 s pozn. 35; DAHL, Jacob L., 2007, 20, pozn. 78. Pro protiargumenty viz RUBIO, Gonzalo, 2000 (2005), 210–211 s pozn. 30–31; str. 216 s pozn. 55; str. 219, s další literaturou.

4) FRAYNE, Douglas R., 1997, 230–234, text E3/2.1.2.2049–59; 179–180, text E3/2.1.2.81; 181, text E3/2.1.2.84; 143–144, text E3/2.1.2.36–37.

5) Ibid., 144–146, text E3/2.1.2.38. Pro názor, že nápis je starověký podvrh viz např. SCHAUDIG, Hanspeter, 2003, 481, pozn. 189.

6) FRAYNE, Douglas R., 1997, 132–133, text E3/2.1.2.24.

7) Ibid., 133–135, text E3/2.1.2.25–6; 142–143, text E3/2.1.2.35; 164–165, text E3/2.1.2.64; 226, text E3/2.1.2.2043.

8) Pro edici a studii tohoto textu viz NEUMANN, Hans, 1992.

9) Viz EDZARD, Dietz Otto, 1974, 15–17, 20–23, 28–30. Viz též ETCSL, 3.1.13.2, Letter from Šulgi to Išbi-Erra about the purchase of grain.

10) Viz DCCLT, Old Babylonian Thematic Word Lists: Weidner God List, rub i 3: “Šul-gi’ (ZI).

(mul^dŠul-gi).¹¹ Oba tyto záznamy dosvědčují živost vzpomínky na zbožštění urského panovníka, která tak vstoupila i do lexikální tradice.

Pokud jde o literární texty v pravém slova smyslu, Šulgi se přidal k jiným význačným vladařům zmiňovaným v apodózích (tedy závětech) omin. Jeden takový starobabylonský věštebný text dokonce odkazuje k hymnu Šulgi A, který jeho autor nepochybně dobře znal ze svých školních let. Toto omen zní: „Jestliže je nedochůdče jako kůň, je to znamení Šulgiho, jenž si podmanil (všechny) čtyři světové strany.“¹² Jedním ze způsobů tvorby tzv. „historických omin“ tedy zjevně bylo zakomponování charakteristických vlastností příslušného vladaře, jak byly popsány v původní literatuře či nápisech, neboť v tomto případě přirovnání v protazi (předvěti) omina souhlasí s ř. 17 Šulgiho hymnu A: „Já jsem kůň oháňkou na silnici mávající“,¹³ což odkazuje k vladařovým příslovečným atletickým schopnostem. Kromě uvedeného omina jsou doloženy další tři podobné texty rovněž ze starobabylonského období, které odkazují k Šulgiho vítězství nad jistým Tappadarachem.¹⁴ Tento „muž ze Simurru“, tedy vládce severního knížectví, je spolu se svou manželkou a dcerou několikrát zmíněn v administrativních textech z Drehemu po Šulgiho třetím tažení proti Simurru v 32. roce jeho vlády. Existence archivních záznamů o pobytu Tappadaracha a jeho rodiny v samém srdci urského království nasvědčuje únosu těchto prominentů a jejich zadržování na Šulgiho dvoře za účelem další destabilizace vzpurného regionu. Uvedené texty pak nepochybně představují zdroj příslušných omin, spíše ale jen zprostředkovaně přes nějaký dosud neznámý (literární?) text, neboť archivní dokumenty samotné byly ve starobabylonském období

již pokryty sutí někdejšího drehemského hospodářského a účetního komplexu a tehdejších písařům tedy patrně nepřístupné.¹⁵

Poslední dvě známá omina vztahující se k Šulgimu se týkají jeho konce. Jejich apodoze znějí: „...“, je to znamení Amar-Su’eny, jenž [obklíčil] svého otce na mocném [místě];“¹⁶ „...“, je to znamení Šulgiho, jenž odhodil svou korunu.“¹⁷ Zdá se, že obě omina svědčí o panovníkově násilné smrti, dokonce rukou jeho syna a následníka. Výpovědi těchto textů jsou ale příliš povrchní a nejasné.¹⁸ I přesto, že existují další nepřímé náznaky Šulgiho násilné smrti (a snad následného spálení jeho těla), není bohužel zatím možné posunout diskusi o panovníkově skonu za rovinu spekulací.¹⁹

Tradice omin, jež uchovaly některé historické informace o Šulgiho vládě, byla nicméně využita k vykreslení Šulgiho v kronikách a „proroctvích“. K výrokům obsaženým v raných ominech zmiňujících Šulgiho a později tradovaným s malými obměnami v jiných literárních textech patří, že „ovládal či podrobil si čtyři světové strany“ a že „zajal či porazil Tappadaracha“. Tak „Kronika chrámu Esağila“ („Weidnerova kronika“) říká, že „(Marduk) dal kralování nad všemi zeměmi Šulgimu“²⁰ a kronika ze seleukovského Uruku sděluje, že „Šulgi ... panoval všem zemím (a) podrobil si [...] bangara a Rabsisiho, krále Subartu“.²¹ V „Šulgiho proroctví“ král rovněž prohlašuje, že „vládl čtyřem světovým stranám“.²² Pokud jde o možné odkazy na Šulgiho boj s Tappadarachem v tomto textu, Robert Biggs se domnívá, že vladař knížectví Simurru je zmíněn v jednom zlomku z Nabûova

11) HOROWITZ, Wayne a Philip J. WATSON, 1991, 413.

12) Toto omen ze série Šumma izbu poprvé publikoval GOETZE, Albrecht, 1947, 259: šumma iz-bu-um ki-ma sisîm a-mu-ut ^dŠul-gi ša pa-at erbi^{bi} i-bi-lu-ú.

13) sisi ħar-ra-an-na kun sùsù me-en. Viz KLEIN, Jacob, 1981, 188.

14) GOETZE, Albrecht, 1947, 259–260: šumma bâb ekallim šî-rum i-bi-ir a-mu-ut ^dŠul-gi ša TAB.BA^{pa}-^dDa-ra-aĥ ik-mu-ú, „Jestliže tkáň přesahuje, bránu paláce“, je to znamení Šulgiho, jenž zajal Tappadaracha“, šumma bâb ekallim šî-ra-am ú-du-uĥ a-mu-ut ^dŠul-gi ša TAB.BA^d-^dDa-ra-aĥ ik-mu-ú, „Jestliže je, brána paláce‘ pokryta tkání, je to znamení Šulgiho, jenž zajal Tappadaracha“ (apodoze má variantu ... a-mu-ut ^dŠul-gi ša A-pa-Da-ra-aĥ i-ni-ru, „je to znamení Šulgiho, jenž porazil Apadaracha [= Tappadaracha]“); šumma i-na libbi bâb ekallim šî-rum ku-bu-ut-ma ša-ki-in a-mu-ut ^dŠul-gi ša TAB.BA^d-^dDa-ra-aĥ ik-mu-ú, „Jestliže uprostřed, brány paláce‘ leží značné množství tkáně, je to znamení Šulgiho, jenž zajal Tappadaracha“. V tomto případě existuje varianta v protazi (... i-na pa-ni bâb ekallim ..., „na přední straně, brány paláce“) i v zápisu Tappadarachova jména (^dTAB.BA^{pa}-^dDa-ra-aĥ).

15) Tappadaracha a jeho rodinu zmiňují texty z let 533, 34, 36, 38 a dále sporadicky až do 8. roku vlády Šû-Su’ena; viz HALLO, William W., 1963–1973, 15, č. 14; KANG, Shin T., 1972, č. 188; SIGRIST, Marcel, 1990, č. 93; MOLINA, Manuel, 1993, č. 40 a 53; HILGERT, Markus, 1998, 73–75, č. 21 a 24.

16) GOETZE, Albrecht, 1947, 261: ... a-mu-ut ^dAmar-^dSu’en ša xx a-ba-a-šu [...] da-an-nim-ma [...]. K překladu viz HALLO, William W., 1991, 157–158.

17) Dochováno na starobabylonském modelu jater z Mari: ... a-mu-ut Šul-gi sá a-ga-a-šu in-di-i. Viz MICHALOWSKI, Piotr, 1977, 224, pozn. 27 s odkazy. K překladu viz HALLO, William W., 1991, 157–158.

18) COOPER, Jerrold S., 1980, 99, kategoricky odmítá považovat podobná omina za historické zdroje právě pro jejich často bizarní a nedůvěryhodný obsah.

19) Srov. MICHALOWSKI, Piotr, 1977, zejm. 224; HALLO, William W., 1991, 157–159; HOROWITZ, Wayne a Philip J. WATSON, 1991, 411–413.

20) Viz GLASSNER, Jean-Jacques, 2004, 268–269.

21) Ibid., 288–289. Srov. LEICHTY, Erle V. a Christopher B. F. WALKER, 2004, 203–205.

22) Viz PROSECKÝ, Jiří, 1999–2000, 24–25. Srov. FOSTER, Benjamin R., 2005, 357. Kri-tickou edici tohoto těžce poškozeného textu pořídil BORGER, Rykle, 1971. Pro rozbor této skladby viz LONGMAN, Tremper, 1991, 142–146.

chrámu v Kalchu a že text tohoto zlomku patří právě k „Šulgiho prorocství“. ²³ Tato identifikace ale vůbec není jistá. Zde je však třeba si povšimnout, že Šulgi ve svém „prorocství“ prohlašuje, že rozdrtil jistého Baldachu. Benjamin Foster poukazuje na podobnost tohoto jména se jménem Baldachdach uvedeným v „Narām-Su’enově legendě z Kūty“ ve výčtu králových nepřátel. ²⁴ Vzhledem ke dvěma variantám Tappadarachova jména již ve starobabylonských omínech jistě není zcela bezdůvodné se domnívat, že právě Baldacha mohla být zkomolená podoba jména Tappadarach. ²⁵ V „Šulgiho prorocství“ je zajímavý i důraz na město Nippur, o němž vladař tvrdí, že je založil. ²⁶ Vzhledem k tomu, co víme o ideologickém významu Nippuru pro vládcu III. dynastie urské a o jejich neutuchající péči o tamní kultovní instituce, lze dovozovat, že někdejší sláva tohoto města, „svazku nebe a země“, která právě za Šulgiho vlády dosáhla svého vrcholu, se v tomto enigmatickém textu tímto způsobem odráží. ²⁷

V pozdní literatuře nacházíme i další výroky patrně odvozené z omin. Například „Kronika chrámu Esağila“ říká, že Šulgi „nekonal jeho (tj. Mardukovy) chrámové rituály v úplnosti, jeho očistné obřady pošpinil a jeho mysl *byla pomatená* (?)“. ²⁸ Podle „Kroniky dávných králů“ Šulgi „bohatě zaopatřoval Eridu na břehu moře“. Avšak „Běl se na něho zamračil a nechal jeho tělo pozřít, ... zničil jej“. ²⁹ Přestože příslušná omina zatím nejsou

známa, náš předpoklad vychází ze skutečnosti, že dikce obou kronik je silně závislá na dobře doložených omínech vztahujících se k ostatním vladařům. ³⁰

Autoři pozdních textů zmiňujících Šulgiho pracovali kromě omin i s dalšími zdroji. Jistě využívali „Sumerský seznam králů“, jak napovídají odkazy k Šulgimu jakožto Ur-Nammovu synovi v kronikách. Šulgiho filiace se totiž v textech z doby III. dynastie urské ani ze starobabylonského období nevyskytuje nikde jinde než v seznamu králů, v „Kronice z Tumalu“ (která je na seznamu králů založena) a v již zmíněné, s největší pravděpodobností fingované kopii „nápisu na stéle“. ³¹ Kronika ze seleukovského Uruku čerpá ze seznamu králů ještě otevřeněji, když každý záznam uzavírá zmínkou o počtu let, která příslušný král strávil na trůně. ³² V této souvislosti je zajímavé, že Ur-Namma není kromě jmenované kroniky v žádném jiném pozdním literárním textu zmíněn. Patrně je tomu tak proto, že na rozdíl od mnoha svých předchůdců i následníků nefiguroval v apodózích žádných omin.

Dalším zdrojem informací pro tvůrce pozdější literatury byly Šulgiho královské nápisy. Jak jsme již viděli, některé se opisovaly ve starobabylonském, a dokonce až v novobabylonském období. Učenci, kteří sestavovali některá z pozdějších literárních děl zmiňujících našeho vladaře, si vypůjčovali jeho titulaturu z jeho nápisů, zřejmě aby svým výtvorům dodali na důvěryhodnosti. Je pozoruhodné, že používali jeho ranou titulaturu, nikoli titul „krále čtyř světových stran“, kterým se honosil ve druhé polovině své vlády a který je s jeho jménem spojen i v omínech. Z již diskutované starobabylonské „kopie nápisu na stéle“ se tedy dozvídáme, že Šulgi byl „mocným mužem, králem Uru, králem Sumeru a Akkadu“. ³³ S touto posloupností titulů se setkáváme i v pozdní pseudoepigrafické skladbě o Šulgiho vítězství nad Asýrií a Skyty, i když s několika dodatky a změnami, které se v jeho původních nápisích nikdy nevyskytují. ³⁴ Šulgi byl vybrán jako ústřední postava textu zjevně díky své pověsti nemilosrdného bojovníka proti vzpurným nárazníkovým

23) BIGGS, Robert D., 1997, 170, 174–176. Fragment vydali WISEMAN, Donald J. a Jeremy A. BLACK, 1996, č. 65. Podle Biggse náleží k „Šulgiho prorocství“ i č. 64 a 69.

24) FOSTER, Benjamin R., 2005, 357, pozn. 2; WESTENHOLZ, Joan Goodnick, 1997, 310–311, ř. 44. Viz též PROSECKÝ, Jiří, 1995, 81.

25) K variantám jména v omínech viz pozn. 14 výše. Dále srov. WESTENHOLZ, Joan Goodnick, 1997, 311: „In addition, the names may preserve some Hurrian influence, since they seem to rhyme with other known kings of the north and northeast: the duplicated Duḥsusu of Mardaman, Rabsisi of Subartu, as well as names ending in -aḫ, such as Šulgi's famous opponent, Tabban-daraḫ of Simurru.“

26) Viz PROSECKÝ, Jiří, 1999–2000, 24–25.

27) Šulgiho vztah k Nippuru asi nejvýmluvněji popisuje hymnus Šulgi G, jehož kritickou edici pořídil KLEIN, Jacob, 1991. Péče panovníků III. dynastie urské o Nippur spočívala především v hmotném zabezpečení tamních chrámů zavedením rotačního systému pravidelných dávek obětí z jednotlivých provincií (bala). Pro zevrubné pojednání tohoto systému viz nejnověji SHARLACH, Tonia M., 2004.

28) Viz GLASSNER, Jean-Jacques, 2004, 268–269.

29) Ibid, 270–271. Glassner přepisuje poslední výrok jako ^aEN ... MA AD₆-šú u-šá-kil DÙ UD TIL-šú. HOROWITZ, Wayne a Philip J. WATSON, 1991, 413, nabízejí následující přepis: ^abēl ikkēlmē(IGI.「DÚL」)-šú-ma pagar(ADDA)-šú u-šá-kil KAK/NI.TAM uqattī(TIL)-šú, umožňující výše uvedený překlad. Daniel Schwemer (soukromé sdělení) navrhuje číst sekvenci NI.TAM (pokud tedy nejde spíše o KAK, srov. Glassnerovo DÙ) jako dik-tú či šal-tú, což

by znamenalo, že podle této kroniky Šulgi zahynul v bitvě.

30) Srov. PROSECKÝ, Jiří, 1999–2000, 4.

31) Zmínka o Ur-Nammovi je jedním z náznaků, že tento text sestavili starobabylonští písaři. Původní Šulgiho texty, ať už z doby III. dynastie či pozdější, jeho filiaci nikdy neobsahují. Starobabylonští autoři tohoto „nápisu na stéle“ si ji patrně vypůjčili ze seznamu králů či z „Kroniky z Tumalu“. Jejich motivy k vytvoření takového textu byly jako i v jiných podobných případech zřejmě didaktické.

32) Viz CAVIGNEAUX, Antoine, 2005, 66–67.

33) Viz FRAYNE, Douglas R., 1997, 145, text E3/2.1.2.38.

34) Pro přepis, překlad a krátký komentář k tomuto textu viz FRAHM, Eckart, 2006. Stojí za povšimnutí, že skladba se velice snaží působit autenticky. Končí kolofonem, podle něhož měla být „opsána“ a „zkontrolována“ podle „původního nápisu na stéle“.

regionům severní a severovýchodní Mezopotámie, která se uchovala ve výše zmíněných omínech o podrobení vladaře severního knížectví Simurru Tappadaracha.³⁵

Kromě literárních textů se o Šulgim zmiňují i dva nápisy pozdějších panovníků. V nápisu na závaží Nabukadnezara II. novobabylonský král tvrdí, že jde o kopii jednoho ze Šulgiho závaží, což dokládá, že vzpomínka na Šulgiho reformu měř a vah se uchovala až do šestého století.³⁶ Nicméně nejvýznamnější zmínka o Šulgim v pozdním královském nápisu se nachází v textu krále Nabonida,³⁷ horlivého obnovitele starých tradic a kultů měsíčního boha. V nápisu říká, že obnovil „zikkurrat chrámu Ekišnuḡal v Uru, který stavěl, leč nedokončil dávný král Ur-Namma; jeho dílo dokonil jeho syn Šulgi“. Nabonid tvrdí, že „se dozvěděl“ tyto informace „z nápisů Ur-Nammy a jeho syna Šulgiho“. To však může jen stěží odpovídat skutečnosti, protože formulovitě nápisy králů III. dynastie urské neobsahují ani jejich filiaci, ani žádný výrok o pouhém dokončení práce jejich předchůdce. Kromě toho nejsou doloženy žádné Šulgiho nápisy vztahující se k zikkurratu nebo chrámu boha Nanny v Uru. Učenci, kteří sestavovali Nabonidův nápis tak podle všeho využili některých krátkých stavebních nápisů Ur-Nammy i Šulgiho (či jejich pozdějších kopií), spolu s relevantními (pseudo)historiografickými texty (seznam králů, „Kronika z Tumu“, možná i některé pozdější kroniky). Spojením těchto útržkovitých informací o Šulgiho vládě se potom „dozvěděli“, že Šulgi jakožto panovník, který vládl velmi dlouho, nepochybně „dokončil“ dílo započaté během poměrně krátké vlády svého otce.³⁸ Sdělení o Šulgiho příspěvku ke stavbě Nannova zikkurratu v Nabonidově nápisu tedy nelze chápat jako historicky věrné. Ve skutečnosti totiž není Šulgiho stavební činnost na zikkurratu doložena a stupňovitý chrám měsíčního boha v Uru byl nejspíše dokončen až za vlády jeho následníka Amar-Su'eny.³⁹ Je nicméně zajímavé, že tradice o Šulgiho dokončení urského zikkurratu prosákla do kroniky

ze seleukovského Uruku, a to buď přímo z Nabonidova nápisu nebo z jiného, dosud neznámého zdroje. Kronika nám sděluje, že Šulgi „postavil Ekišnuḡal, Sínův chrám v Uru a dokončil ho“. V následujícím řádku se praví, že „postavil urské hradby, (čímž) zesílil základy města Uru“. ⁴⁰ Zbudování urských hradeb bylo ve skutečnosti dílem Ur-Nammovým. Kronika rovněž zmiňuje „slepého učence Lu-Nannu“, údajného autora mýtu o Etanovi, ⁴¹ jenž se objevuje i v sérii zaklínání *Bīt mēseri* v souvislosti s blíže neurčeným „Šulgiho lštariným chrámem“. ⁴² Poslední dosud známou zmínku o urském panovníkovi a současně i o jistém učenci (jímž však může být také Šulgi sám) nacházíme na tabulce z města Aššuru znamenavající omina, v nichž figurují plazi. V kolofonu je text tabulky označen za „tajemství Šulgiho, tajemství učencovo“. ⁴³ Tento zdroj uzavírá poměrně širokou škálu zjištěných pramenů, z nichž mohla pozdní urucká kronika čerpat.

Pohled na Šulgiho v pozdějších literárních textech je očividně dvojnásobný. Všechny kroniky, které jej zmiňují, jsou k němu kritické, stejně jako ke všem ostatním dávným králům s výjimkou Sargona a Narām-Su'ena, o nichž „Kronika dávných králů“ mluví příznivě. Nepříznivý obraz Šulgiho v kronikách nám připomíná omina vztahující se k jeho konci, která autoři pozdních textů s největší pravděpodobností znali a která působí dojmem, že král zemřel násilnou smrtí. Takový osud z něho v očích budoucích pokolení automaticky činil *Unheilsherrscher*, tedy vladaře, jehož panování bylo jednou velkou pohromou. ⁴⁴ V důsledku toho v něm kroniky vidí hluboce bezbožného krále, který nekoná příslušné obřady, drancuje Esaḡilu ve prospěch Uru, mění rituály v Uruku atd. Na druhou stranu, „Šulgiho proroctví“ nahlíží vládce v příznivém světle. Zdá se, že uchovává vzpomínku na jeho péči o Nippur tím, že jej označuje za „miláčka Enlila a Ninlily“ a za zakladatele

40) Viz HUNGER, Hermann, 1976, 19, ř. 8–9.

41) Viz LAMBERT, Wilfred G., 1962, 66, kol. vi, ř. 11.

42) Viz REINER, Erica, 1961, 3, ř. 24–27, str. 8; WEIHER, Egbert von, 1983, 48, ř. 24–27. Zde stojí za zmínku, že jeden ze Šulgiho synů, patrně zastávající úřad vojenského místodržitele („generála“, sumersky šagina) v Zimudaru a Nagsu, se také jmenoval Lu-Nanna. Srov. CAVIGNEAUX, Antoine, 2005, 68–69, zde pozn. 36.

43) Viz LENZI, Alan, 2008, 183. Zmínka o Šulgim v závěru skupiny věštebných textů, jejichž společným jmenovatelem jsou hadi, snad může souviset s textem zaklínání z doby III. dynastie urské (HS 1464), jež mělo králi ulevit od nespécifikované choroby způsobené démonem Asagem, ale také jakýmsi hadem a štírem. Pro edici uvedeného zaklínání viz DIJK, Johannes J. A. van a Markham J. GELLER, 2003, 14–18.

44) Zde je třeba podotknout, že za nepříznivým pohledem na Šulgiho v důsledku násilné smrti mohlo stát i pozdější smíšení tradice o tomto proslulém králi se vzpomínkou na tragický osud jeho otce, o jehož smrti na bitevním poli nás zpravuje jedinečná skladba známá jako „Ur-Nammova smrt“ (hymnus Ur-Namma A). Viz FLÜCKIGER-HAWKER, Esther, 1999, 93–182.

35) Šulgiho četná severní tažení proběhla v následujících letech a místech: Š24 Karaḡar, Š25–Š26 Simurru, Š27 Ḥarši, Š31 Karaḡar, Š32 Simurru, Š33 Karaḡar, varianta Š42 Šašrum, Š44 Simurru a Lullubum, Š45 Urbilum, Simurru, Lullubum a Karaḡar, Š46 Kimaš a Ḥurti, Š48 Ḥarši, Kimaš a Ḥurti. Pro podrobnou diskusi těchto tažení a lokalizaci napadených území viz HALLO, William W., 1978; FRAYNE, Douglas R., 1999, zejm. 146–171.

36) Viz POWELL, Marvin A., 1987–1990, 510. „Reforma“ měrného systému za III. dynastie urské však spočívala spíše jen v přijetí staroakkadských norem a jejich standardizaci (především tzv. „královského guru“, objemové míry rovnající se 300 litrům). Srov. SALLABERGER, Walther, 1999, 147 s pozn. 89; POWELL, Marvin A., 1987–1990, 493, 498. Za Šulgiho pověst radikálního reformátora měř a vah jsou zřejmě zodpovědná právě standardní závaží se Šulgiho nápisy, z nichž mnohá se dochovala dodnes.

37) Viz SCHAUDIG, Hanspeter, 2001, 350–353.

38) Viz SCHAUDIG, Hanspeter, 2003, 479–481.

39) Ibid., 480.

Nippuru.⁴⁵ Zjevně využívá i pověsti Šulgiho jako božského krále, aby ukázalo, že tento panovník je ideálním „prorokem“, který může zprostředkovat výroky Šamaše a Išтары,⁴⁶ a když promluví, bohové mu naslouchají.⁴⁷ Jako dobrého a zbožného vladaře Šulgiho vykresluje i poměrně nedávno publikovaný text, který jej představuje coby vítěze na Asýrii a Skyty. Hovoří o něm jako o „místodržiteli Babylonu, ... jenž potěšuje srdce Mardukovo, ... velkým bohům připravuje pravidelné oběti“ atd.⁴⁸

Obraz Šulgiho v konkrétním textu zjevně závisel na politické situaci v době, kdy byla ta která kompozice sepsána. Připsání příznivých či nepříznivých činů svých současníků proslulému dávnému panovníkovi umožnilo autorům zmíněných textů volně se k této situaci vyjádřit. Výběr či, v případě kronik, začlenění postavy Šulgiho do daného textu zřejmě určovaly připomínky jeho válečných tažení na severu a jeho těsného spojení s důležitými jižními městy, jako byly Ur, Nippur a Uruk, ve zdrojích, které měli autoři pozdějších textů k dispozici.

Bibliografie

BIGGS, Robert D. (1997): Šulgi in Simurrum, in: Young, Gordon D. et al., ed., *Crossing Boundaries and Linking Horizons. Studies in Honor of Michael C. Astour on His 80th Birthday*, s. 169–178. Bethesda: CDL Press.

BORGER, Rykle (1971): Gott Marduk und Gott-König Šulgi als Propheten. Zwei prophetische Texte. *Bibliotheca Orientalis* 28: 3–24.

BRISCH, Nicole M. (2007): *Tradition and the Poetics of Innovation. Sumerian Court Literature of the Larsa Dynasty (c. 2003–1763 BCE)*, *Alter Orient und Altes Testament* 339. Münster: Ugarit-Verlag.

CAVIGNEAUX, Antoine (2005): Šulgi, Nabonide, et les Grecs, in: Sefati, Yitschak et al., ed., „*An Experienced Scribe Who Neglects Nothing*“. *Ancient Near Eastern Studies in Honor of Jacob Klein*, s. 63–72. Bethesda: CDL Press.

COOPER, Jerrold S. (1980): Apodotic Death and the Historicity of 'Historical Omens', in: Alster, Bendt, ed., *Death in Mesopotamia. Papers Read at the XXVIe Rencontre Assyriologique Internationale, Mesopotamia 8*, s. 99–105. Kodaň: Akademisk Forlag.

DAHL, Jacob L. (2007): *The Ruling Family of Ur III Umma. A Prosopographical Analysis of an Elite Family in Southern Iraq 4000 Years Ago*, *Publications de l'Institut historique et archeologique neerlandais de Stamboul* 108. Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.

DIJK, Johannes J. A. van a Markham J. GELLER (2003): *Ur III Incantations from the Frau Professor Hilprecht Collection, Jena, Texte und Materialien der Hilprecht-Collection* 6. Wiesbaden: Harrassowitz.

DCCLT: Veldhuis, Niek et al., *Digital Corpus of Cuneiform Lexical Texts* (<http://cdl.museum.upenn.edu/dcclt/>), 10. 3. 2010.

EDZARD, Dietz Otto (1974): Deux lettres royales d'Ur III en sumérien „syllabique“ et pourvu d'une traduction accadienne, in: Labat, René a Dietz Otto Edzard, ed., *Textes littéraires de Susa, Mémoires de la Délégation Archéologique en Iran* 57, s. 9–34. Paříž: Geuthner.

45) Viz PROSECKÝ, Jiří, 1999–2000, 25.

46) Viz již LONGMAN, Tremper, 1991, 143.

47) Viz PROSECKÝ, Jiří, 1999–2000, 25.

48) Viz FRAHM, Eckart, 2006, 21–22.

ETCSL: Black, Jeremy A. (†) et al., *The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature* (<http://www-etcs1.orient.ox.ac.uk/>), 10. 3. 2010.

FLÜCKIGER-HAWKER, Esther (1999): *Urnamma of Ur in Sumerian Literary Tradition, Orbis Biblicus et Orientalis* 166. Fribourg a Göttingen: Universitätsverlag a Vandenhoeck & Ruprecht.

FOSTER, Benjamin R. (2005): *Before the Muses. An Anthology of Akkadian Literature*, 3. vyd. Bethesda: CDL Press.

FRAHM, Eckart (2006): Šulgi Sieger über Assur und die Skythen? *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires* 1/25: 21–24.

FRAYNE, Douglas R. (1983): Šulgi the Runner. *Journal of the American Oriental Society* 103: 739–748.

FRAYNE, Douglas R. (1997): *Ur III Period (2112–2004 BC), Royal Inscriptions of Mesopotamia. Early Periods* 3/2. Toronto, Buffalo a Londýn: University of Toronto Press.

FRAYNE, Douglas R. (1999): The Zagros Campaigns of Šulgi and Amar-Suena, in: Owen, David I. a Gernot Wilhelm, ed., *Nuzi at Seventy-Five, Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians* 10, s. 141–201. Bethesda: CDL Press.

GLASSNER, Jean-Jacques (2004): *Mesopotamian Chronicles, Writings from the Ancient World* 19. Atlanta: Scholars Press a Society of Biblical Literature.

GOETZE, Albrecht (1947): Historical Allusions in Old Babylonian Omen Texts. *Journal of Cuneiform Studies* 1: 253–265.

HALLO, William W. (1963–1973): *Sumerian Archival Texts, Tabulae Cuneiformes a F. M. Th. de Liagre Böhl Collectae* 3. Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.

HALLO, William W. (1978): Simurrum and the Hurrian Frontier. *Revue Hittite et Asiatique* 36: 71–83.

HALLO, William W. (1991): The Death of Kings. Traditional Historiography in Contextual Perspective, in: Cogan, Mordechai a Israel Eph'al, ed., *Ah, Assyria... Studies in Assyrian History and Ancient Near Eastern Historiography Presented to Hayim Tadmor, Scripta Hierosolymitana* 33, s. 148–165. Jeruzalém: Magnes Press.

HILGERT, Markus (1998): *Drehem Administrative Documents from the Reign of Šulgi, Oriental Institute Publications* 115. Chicago: The Oriental Institute.

HOROWITZ, Wayne a Philip J. WATSON (1991): Further Notes on Birmingham Cuneiform Tablets 1. *Acta Sumerologica* 13: 409–416.

HUNGER, Hermann (1976): *Spätbabylonische Texte aus Uruk. Teil I, Ausgrabungen der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Uruk-Warka* 9. Berlin: Gebrüder Mann Verlag.

KANG, Shin T. (1972): *Sumerian Economic Texts from the Drehem Archive*, sv. 1. Urbana: University of Illinois Press.

KLEIN, Jacob (1981): *Three Šulgi Hymns. Sumerian Royal Hymns Glorifying King Šulgi of Ur*. Ramat Gan: Bar-Ilan University Press.

KLEIN, Jacob (1985): Šulgi and Išmedagan. Runners in the Service of the Gods (*SRT* 13). *Beer Sheva* 2: 7*–38*.

KLEIN, Jacob (1990): Šulgi and Išmedagan. Originality and Dependence in Sumerian Royal Hymnology, in: Klein, Jacob a Aaron Skaist, ed., *Bar-Ilan Studies in Assyriology Dedicated to Pinhas Artzi*, s. 65–136. Ramat Gan: Bar-Ilan University Press.

KLEIN, Jacob (1991): The Coronation and Consecration of Šulgi in the Ekur (Šulgi G), in: Cogan, Mordechai a Israel Eph'al, ed., *Ah, Assyria... Studies in Assyrian History and Ancient Near Eastern Historiography Presented to Hayim Tadmor, Scripta Hierosolymitana* 33, s. 292–313. Jeruzalém: Magnes Press.

LAMBERT, Wilfred G. (1962): A Catalogue of Texts and Authors. *Journal of Cuneiform Studies* 16: 59–77.

LEICHTY, Erle V. a Christopher B. F. WALKER (2004): Three Babylonian Chronicle and Scientific Texts, in: Frame, Grant, ed., *From the Upper Sea to the Lower Sea. Studies on the History of Assyria and Babylonia in Honour of A. K. Grayson*, s. 203–212. Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.

LENZI, Alan (2008): *Secrecy and the Gods. Secret Knowledge in Ancient Mesopotamia and Biblical Israel, State Archives of Assyria Studies* 19. Helsinki: Neo-Assyrian Text Corpus Project.

Vzpomínky na Šulgiho: obraz proslulého panovníka v mezopotamském písemnictví

po pádu III. dynastie urské | Luděk Vacín

LONGMAN, Tremper (1991): *Fictional Akkadian Autobiography. A Generic and Comparative Study*. Winona Lake: Eisenbrauns.

LUDWIG, Marie-Christine (1990): *Untersuchungen zu den Hymnen des Išme-Dagan von Isin, SANTAG. Arbeiten und Untersuchungen zur Keilschriftkunde* 2. Wiesbaden: Harrassowitz.

MICHALOWSKI, Piotr (1977): The Death of Šulgi. *Orientalia Nova Series* 46: 220–225.

MOLINA, Manuel (1993): *Tablillas Administrativas Neosumerias de la Abadía de Montserrat (Barcelona). Copias Cuneiformes, Materiali per il vocabolario neosumerico* 18. Řím: Bonsignori Editrice.

NEUMANN, Hans (1992): Ein Brief an König Šulgi in einer späten Abschrift. *Altorientalische Forschungen* 19: 29–39.

POWELL, Marvin A. (1987–1990): Maße und Gewichte. *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 7: 457–517.

PROSECKÝ, Jiří (1995): „Královské knihy“ staré Mezopotámie. Praha: Orientální ústav AV ČR.

PROSECKÝ, Jiří (1999–2000): Babylonská „proroctví“. *Chatreššar* 1999–2000: 3–29.

REINER, Erica (1961): The Etiological Myth of the 'Seven Sages'. *Orientalia Nova Series* 30: 1–11.

RUBIO, Gonzalo (2000 [2005]): On the Orthography of the Sumerian Literary Texts from the Ur III Period. *Acta Sumerologica* 22: 203–225.

SALLABERGER, Walther (1999): Ur III-Zeit, in: Sallaberger, Walther a Aage Westenholz, *Mesopotamien. Akkade-Zeit und Ur III-Zeit, Orbis Biblicus et Orientalis* 160/3, s. 121–414. Fribourg a Göttingen: Universitätsverlag a Vandenhoeck & Ruprecht.

SHARLACH, Tonia M. (2004): *Provincial Taxation and the Ur III State, Cuneiform Monographs* 26. Leiden a Boston: E. J. Brill a Styx.

SCHAUDIG, Hanspeter (2001): *Die Inschriften Nabonids von Babylon und Kyros' des Großen samt den in ihrem Umfeld entstandenen Tendenzschriften. Textausgabe und Grammatik, Alter Orient und Altes Testament* 256. Münster: Ugarit-Verlag.

SCHAUDIG, Hanspeter (2003): Nabonid, der „Archäologe auf dem Königsthron“. Zum Geschichtsbild des ausgehenden neubabylonischen Reiches, in: Selz, Gebhard J., ed., *Festschrift für Burkhard Kienast zu seinem 70. Geburtstag dargebracht von Freunden, Schülern und Kollegen, Alter Orient und Altes Testament* 274, s. 447–497. Münster: Ugarit-Verlag.

SIGRIST, Marcel (1990): *Tablettes du Princeton Theological Seminary Epoque d'Ur III, Occasional Publications of the Samuel Noah Kramer Fund* 10. Filadelfie: University Museum.

WEIHER, Egbert von (1983): *Spätbabylonische Texte aus Uruk. Teil II, Ausgrabungen der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Uruk-Warka* 10, Berlin: Gebrüder Mann Verlag.

WESTENHOLZ, Joan Goodnick (1997): *Legends of the Kings of Akkade, Mesopotamian Civilizations* 7. Winona Lake: Eisenbrauns.

WESTENHOLZ, Joan Goodnick (2005): Sing a Song for Šulgi, in: Sefati, Yitschak et al., ed., „*An Experienced Scribe Who Neglects Nothing*“. *Ancient Near Eastern Studies in Honor of Jacob Klein*, s. 343–373. Bethesda: CDL Press.

WISEMAN, Donald J. a Jeremy A. BLACK (1996): *Literary Texts from the Temple of Nabû, Cuneiform Texts from Nimrud* 4. Londýn: British School of Archaeology in Iraq.

Miroslav Melčák

Středověké islámské nadace. Rekonstrukce obsahu nadačních listin čtyř damašských waqfů z 11.–13. století

Abstract:

The foundation deed of the waqf is one of the main documents that we need to understand the economic and social significance of this institution. The foundation deed contains information on the founder of the waqf, it specifies endowed properties and depicts, in detail, the ways the properties should be utilized in order to accomplish a will of the founder. Research on waqfs of pre-Ottoman Syria is generally complicated by lack of original foundation deeds. This often makes us dependent on alternative sources of information. This paper demonstrates the potential of Arabic Epigraphy (inscriptions on waqf buildings) and literary sources (chronicles, biographical dictionaries, topographical descriptions, compendia of fatwās) to reconstruct the content of foundation deeds of four Damascene waqfs from 11th – 13th century.

Klíčová slova: waqf, nadační listina, epigrafické nápisy, Damašek

Key words: Waqf, Foundation Deed, Epigraphic Inscriptions, Damascus

Waqf (islámská nadace) plnil v muslimských společnostech celou řadu důležitých rolí. Od svého vzniku na počátku islámské civilizace se projevoval především ve dvou oblastech. První z nich byl systém mezigeneračního přenosu majetku, v němž waqf vhodně vyvažoval

testamentární omezení koránského dědického práva.¹ Druhou oblastí byla v mnoha městech dodnes sledovatelná síť veřejně prospěšných staveb, jež byly prostřednictvím instituce *waqfu* ustanovovány a na základě pravidel *waqfu* spravovány. Jednalo se o stavby s různými druhovými názvy (*džámi'*, *madrasa*, *dár al-hadíth*, *chánqáh*, *ribát*, *bímáristán*, aj.).², jež samy o sobě nesly status *waqfu*. Pro jejich potřebu (údržba budovy či výplaty zaměstnanců) byly měněny ve *waqf* majetky, které produkovaly výnos (trh, mlýn, pole, výnos vesnice, aj.). Z tohoto důvodu lze v rámci jednoho *waqfu* rozlišovat například mezi *waqfem* *madrasy* a *waqfem* ve prospěch *madrasy*. Právně se však jednalo o části jednoho *waqfu*. Podstatným charakterem této instituce byla proklamace zakladatele změnit ve *waqf* navěky přesně specifikované množství majetku, s nímž mělo být naloženo přesně podle jeho vůle, kterou dopodrobna vyjádřil v nadační listině (sg. *waqfíja*, nebo *kitáb al-waqf*). Nadační listina proto představuje zásadní odrazový můstek k poznání zakladatele *waqfu*, majetku do *waqfu* vloženého a podrobného určení *waqfu*, tj. pro koho či k jakým účelům byl *waqf* vytvořen.

Studium středověkých islámských nadací³ je obecně komplikováno omezeným množstvím dochovaných originálních nadačních listin.⁴ V kontextu Syropalestiny (bilád aš-Šám) lze významnější archivy datovat teprve od příchodu Osmanů v 16. století.⁵ Dřívější období jsou pokryta spíše sporadicky. Jediná významnější sbírka dokumentů týkajících se *waqfu* především v mamlúckém období se dochovala v Jeruzalémě.⁶ V ostatních

případech narážíme jen na ojedinělé dokumenty. Originálních nadačních listin vztahujících se například k *waqfu* ve středověkém Damašku se dochovalo, či bylo do dnešního dne identifikováno, minimum. Publikovány byly zřejmě jen dvě. Starší z nich pochází z ajjúbovského období (1174–1260). Jedná se o *waqf* hanbalovského soudce 'Uthmána ibn As'ad ibn al-Munadždžá (zem. 641/1243), jenž vytvořil *waqf* primárně pro potřebu svých potomků.⁷ Druhá listina pochází z období mamlúckého (1260–1512). V tomto případě se jedná o nadační listinu *waqfu* *madrasy* al-Is'ardíja založené velkoobchodníkem Ibráhímem ibn Mubárák Šáh al-Is'ardím (zem. 826/1422).⁸

Absence archivního materiálu nemusí nutně znamenat ztrátu veškerých údajů o zakládaných *waqfech*. V mnoha případech lze obsah nadačních listin do určité míry rekonstruovat na základě jiných historických pramenů. Nabízejí se nám jednak prameny epigrafické (náписы na nadačních budovách) a jednak prameny literární povahy (kroniky, biografické slovníky, topografická díla, sbírky *fatáwá* – sg. *fatwá*, aj.).⁹

Z epigrafických pramenů jsou velice cenným zdrojem informací komemoratívní náписы, které se dochovaly na nadačních budovách. Ty bývají vytesány do samostatného kamenného bloku tvaru kartuše, který je (případně býval) vsazen nad hlavní vstup do nadační budovy.¹⁰ V mnoha případech je tento záznam jediným dochovaným pozůstatkem z celé nadační konstrukce.¹¹ Tyto náписы představují primární zdroj informací

listiny, který se nám v kontextu Sýrie dochoval. Jedná se o waqf chánqáhu as-Saláhíja v Jeruzalémě. Edice této nadační listiny byla publikována v AL-'ASALÍ, Kámil Džamíl, 1983, vol. 1, s. 83–100.

7) Veřejný přesah tohoto waqfu je vyjádřen v ustanovení, že konečným beneficentem části nadačního příjmu měli být recitátoři v hanbalovském „kroužku“ (halqa) v Umajjovské mešitě. AL-MUNADŽDŽID, Saláhuddín (ed.), 1949, s. 31. Je pravděpodobné, že toto ustanovení bylo skutečně naplněno, jelikož ještě 'Abdulbásit al-'Almawí (zem. 981/1573) uvádí „kroužek“ pod rodovým jménem al-Munadždžá jako funkční. AL-'Almawí jej však identifikoval se soudcovým synem Zajnuddínem. Viz AL-'ALMAWÍ, 'Abdulbásit, 1947, s. 224.

8) Tato madrasa se nedochovala, byla stržena během první světové války. Text její nadační listiny publikoval AL-HASANÍ, Dža'far, 1958. Jedná se v podstatě o čtyři listiny, z nichž druhá, třetí a čtvrtá jsou pouhé krátké dodatky.

9) Označit všechny uvedené typy pramenů přívlastkem „literární“ se může jevit jako zavadějící, zvláště v případě sbírek fatáwá (právních dobrozdání). Činím tak pro zjednodušení a rovněž s ohledem na skutečnost, že nelze nijak prokázat, že by jednotlivé kauzy tohoto právního „žánru“ kdy byly součástí úředního dokumentu.

10) Často bývají vsazeny také nad okno nadační budovy.

11) Několik takových kamenných záznamů, které pocházejí z již neexistujících nadačních budov, je vystaveno na nádvoří Národního muzea v Damašku.

1) O vzniku instituce *waqfu* a jeho roli v systému mezigeneračního přenosu majetku viz MELČÁK, Miroslav, 2008.

2) *Džámi'* je velká páteční mešita. Madrasa byla institucí kde docházelo, mimo jiné, k přenosu náboženského vědění (v moderní arabštině termín „madrasa“ znamená škola). Dár al-hadíth („dům hadíthu“) byl institucí, která se, jak vyplývá z názvu, věnovala tradování hadíthů. Termíny *chánqáh* a *ribát* se označovaly súfijské řádové domy. Bímáristán byl obdobou dnešní nemocnice.

3) Přívlastek „středověký“ je v kontextu této studie užít k vymezení období počínajícího nástupem Seldžuků a končícího dynastií Mamlúků. V tomto ohledu viz například HEIDEMANN, Stefan, 2009, s. 154.

4) Jednou z velkých výjimek v tomto ohledu je sbírka nadačních dokumentů z mamlúckého Egypta, na jejichž základě vypracoval Muhammad Amín již klasickou studii o významu *waqfu* pro společenský život ve středověkém Egyptě. Viz AMÍN, Muhammad Muhammad, 1980.

5) Osmanské nadační listiny jsou dostatečně zdokumentovány. O zpřístupnění některých osmanských nadačních dokumentů se zasloužil profesor Rudolf Veselý, který se soustředil zejména na egyptské prostředí. Viz například VESELÝ, Rudolf, 1963; VESELÝ, Rudolf, 1964; VESELÝ, Rudolf, 1971.

6) LITTLE, D. P., 1984. Z této sbírky pochází vůbec nejstarší kompletní text nadační

k nejzákladnější identifikaci *waqfu*. Sestávají obvykle jen z několika řádků obsahujících jméno zakladatele, druhové určení nadační budovy, souhrn majetků, jež byly do *waqfu* vloženy, zevrubnou definici nadačních beneficentů a datum vzniku *waqfu*.

Prameny literární, a z nich zvláště kroniky a biografické slovníky, jsou důležitými svědky míry funkčnosti a využitelnosti *waqfů* po jejich založení. V mnoha případech můžeme prostřednictvím těchto pramenů *waqfs* sledovat po většinu doby jeho existence, mnohdy v průběhu několika staletí. Na jejich základě (zvláště z informací o nadačních postech) lze přesněji definovat funkční určení *waqfu*. Literární prameny však mohou představovat rovněž cenný zdroj informací o nadačních majetcích, jelikož jejich autoři na mnoha místech, zabývajících se *waqfy*, uvádějí jejich zevrubné popisy (zvláště v historicko-topografických dílech). Ve většině případů bohužel netušíme, na jakém základě byl popis vytvořen, ani k jakému historickému stadiu *waqfu* se vztahuje. Existují však i takové popisy, jejichž aktuálnost lze přesvědčivě spojit s momentem, kdy *waqf* vznikl. Jedná se o výtahy (sg. *muchtasar*) z nadačních listin, které byly v mnoha případech zcela jistě (jindy jen pravděpodobně) vytvářeny na základě originálního dokumentu. Ačkoli je jejich výskyt spíše sporadický, objevují se, krom biografických slovníků, ve všech výše uvedených druzích literárních pramenů. V kombinaci s textem nadačního nápisu se lze jejich prostřednictvím dopracovat k informacím, jež svou kvalitou v mnoha ohledech nahradí originální nadační dokument.

Na následujících stránkách bude proveden pokus o rekonstrukci pravděpodobného obsahu nadačních listin čtyř damašských *waqfů* z 11.–13. století. Kvalita rekonstrukce bude přirozeně závislá na množství dochovaných informací. Pojednán bude nejprve *waqf* s nejstarším dochovaným a zároveň nejstručnějším nadačním záznamem v Damašku, umístěným na budově *chánqáhu* as-Sumajsátija, který dovoluje určit parametry *waqfu* jen velmi náznakově. Následně bude pojednán *waqf mašhadu*¹² Safwat al-Mulk, jenž je doložen nejstarším damašským nápisem obsahujícím výčet nadačního majetku, a *waqf madrasy* an-Núríja al-kubrú, jejíž nápis představuje standardní podobu nadačního nápisu středověkého veřejného *waqfu*. Na příkladu *waqfu madrasy* aš-Šámija al-džuwwáníja pak bude demonstrován informační potenciál literárních pramenů, jež nám v některých případech umožňují přesvědčivě rekonstruovat do značných podrobností obsah nadačních listin i zcela zaniklých středověkých *waqfů*.

Chánqáh as-Sumajsátija

Vůbec nestarším damašským *waqfem*, jehož existence je doložitelná dochovaným nadačním nápisem, je *chánqáh* as-Sumajsátija.¹³ Nápis je vsazen nad vstup do budovy

Institutu šaríatských studií (Ma'had al-'ulúm aš-šar'íja) v bezprostřední blízkosti severní brány Umajjovské mešity (tzv. Báb al-'amára). Tato budova stojí na místě původního *chánqáhu*, který byl v průběhu staletí přeměněn do té míry, že jej lze vzhledem k současné podobě stavby považovat za zcela ztracený.¹⁴ Dochovaný nápis sestává ze dvou řádků, které jsou, co do informací, velice omezeného obsahu:

„Ve jménu Boha milosrdného, slitovného. Přizemí tohoto domu je *waqf* ve prospěch nemajetných súfijů. Nechť se Bůh odplatí tomu, kdo jej změnil ve *waqf*.“¹⁵

Z nápisu se dozvídáme pouze to, že budova byla *waqfem* a její přízemní část byla určena pro súfije. Nápis však nic nevypovídá o zřizovateli *waqfu*, době jeho vzniku, nadačním majetku, ani o osobách ve *waqfu* působících. K tomu je třeba konzultovat literární prameny. Ty spojují tento *waqf* jednoznačně se súfím, historikem a astronomem jménem Abú al-Qásim 'Alí ibn Muhammad as-Sulamí as-Sumajsátí, který zemřel v Damašku v roce 453/1061. *Chánqáh* tak vznikl krátce před příchodem seldžuckých Turků za nadvlády egyptských Fátimovců. Byl vytvořen z domu, který k tomuto účelu as-Sumajsátí zakoupil v ulici vedoucí na sever od již zmíněné brány Báb al-'amára náležející Umajjovské mešitě. V *chánqáhu* nechal pro sebe zřídit hrobku.¹⁶ V nápisu je identifikováno nadační určení pouze přízemní části *chánqáhu*. Tato specifikace však předpokládá existenci patrové části, kterou explicitně potvrzuje teprve Ibn 'Asákir (zem. 1175) ve svých Dějinách města Damašku (*Tárich madínat Dimašq*), kde hovoří o *waqfu* prvního patra *chánqáhu* ve prospěch Umajjovské mešity.¹⁷ Ačkoli způsob jeho využití Umajjovskou mešitou nebyl v dostupných pramenech nikde specifikován, nabízí se vysvětlení, že ta jej mohla využívat jako ubytovací kapacitu pro osoby v ní působící.¹⁸

1967, vol. 3, s. 764–771.

14) Viz například BURNS, Ross, 2005, s. 163, 175. O stavebních úpravách této budovy až do období první poloviny 20. století viz AL-HÁFIZ, Muhammad Mutí', 2006, s. 14–19.

15) Nápis je reprodukován v COMBE, Etienne, SAUVAGET, Jean a Gaston WIET, ed., 1931–1964, vol. 7, n° 2619; SOURDEL, Dominique a Janine SOURDEL-THOMINE, 1979, s. 137.

16) Tato informace je uvedena v IBN ŠADDÁD, 'Izzuddín Muhammad, 1956, s. 191; AN-NU'AJMÍ, 'Abdulqádir ibn Muhammad, 1988, vol. 2, s. 151. Současné popisy budovy hrobku nezmiňují.

17) Citováno na základě AL-HÁFIZ, Muhammad Mutí', 2006, s. 11.

18) Usuzuji tak na základě informací z biografického slovníku damasšských učenců 16. století, z nichž někteří bydleli v *chánqáhu* as-Sumajsátija, aniž by měli k instituci jiný, „profesní“ vztah. Viz AL-GHAZZÍ, Nadžmuddín, 1979, vol. 2, s. 20, 94, 147.

12) Termín *mašhad* se obvykle užívá k označení hrobu světce. Obecně jej lze chápat jako hrobku či mauzoleum.

13) Význam této instituce a historický kontext jejího vzniku pojednal ELISSÉEFF, Nikita,

Nadační majetek *waqfu* byl do dnešního dne v pramenech rozkryt jen náznakově. Existují pouhé dva záznamy, z nichž první identifikuje jako součást *waqfu* podíl ze dvou zemědělských farem (sg. *mazra'a*) známých jako Dajr an-najt¹⁹ a poloviční podíl z lázní as-Silsila, které jsou dodnes funkční a nacházejí se ve stejnojmenné ulici v blízkosti *chánqáhu*.²⁰

Funkční určení *chánqáhu* as-Sumajsátíja není jednoznačné. Druhé institucionální označení „*chánqáh*“ spolu s obecným určením *waqfu*, vyjádřeným v nápisu nad vstupem, napovídá, že by se mělo jednat primárně o instituci, která poskytovala súfiům zázemí k provozování mystických setkání (sg. *dhikr*). Literární prameny aktivity súfiů v této oblasti nikterak nespecifikují. Jako překvapivé se pak mohou jevit informace, že tato instituce byla v průběhu staletí užívána pro mnoho účelů od súfijského *dhikru* poněkud odvislých, avšak (paradoxně?) explicitně vyjadřovaných v dostupných pramenech. Dozvídáme se tak, že instituce sloužila k pořádání seancí, na kterých se mimo jiné přednášelo islámské právo, vyučovalo recitaci Koránu a četly *hadíthy*, což jsou činnosti obvykle přisuzované jiným specializovaným institucím.²¹

Otázkou zůstává, které z výše uvedených funkcí *chánqáhu* (a činností v něm prováděných) byly skutečným záměrem zakladatele *waqfu*, stanoveným v nadační listině, a které z nich představují později přidané funkce, které si v průběhu staletí vyžádala měnící se společenská poptávka. Přesná odpověď je nemožná, jelikož se nedochovala nadační listina. Jediné, jasné artikulované sdělení, které jednoznačně odkazuje na vůli zakladatele, je obsaženo ve vůbec nejstarším funkčním popisu tohoto *waqfu* ze strany andalusského učenice Muhammada ibn Ahmad ibn Džubajr (1144–1217). Ibn Džubajr proslul svým cestopisem ar-Rihla (Cesta) a z něj velice vividním popisem města Damašku, který navštívil v osmdesátých letech 12. století. Ve vztahu k *chánqáhu* as-Sumajsátíja uvádí kromě paušalizujícího sdělení, že jeho zakladatel pro něj zřídil „četné *waqfy*“, „jak polnosti, tak domy“, také zcela konkrétní informaci o velikosti odměny za jednu, *waqfem* podporovanou službu. Podle Ibn Džubajra zakladatel stanovil, že bude v *chánqáhu* pohřben a že bude u jeho hrobu recitován každý pátek Korán. Tomu, kdo se recitace zúčastní, měl podle Ibn Džubajra zakladatel udělit odměnu odpovídající jednomu

ratlu chleba.²² Nezmínil-li by Ibn Džubajr ve svém stručném popisu, že tento *chánqáh* je určen pro súfiye, nezbylo by nám na základě jeho svědectví nic jiného, než považovat as-Sumajsátího stavbu za pouhé místo jeho posledního odpočinku s dobře zajištěným posmrtným náboženským servisem. Vzhledem k výše nastíněné a v pramenech doložitelné různorodosti funkcí *chánqáhu* je tento závěr spíše nepravděpodobný. Ve prospěch jeho většího funkčního záběru hovoří rovněž odkazy autorů literárních pramenů na některé pracovní pozice, jež byly s *chánqáhem* spojovány a jež byly s největší pravděpodobností podporovány z výnosů jeho *waqfů*.²³

Dostupné prameny, jak epigrafické tak literární, nám rekonstruovat originální náplň *waqfu* v době jeho vzniku příliš nedovolují. Je rovněž málo pravděpodobné, že se množství informací o stavu tohoto *waqfu* na počátku jeho existence nějakým výrazným způsobem v budoucnu zvýší.

Mašhad Safwat al-Mulk

Mašhad, který je na základě nadačního nápisu připisován princezně Safwat al-Mulk, byl v Damašku donedávna posledním dochovaným dokladem seldžucké architektury. Tato stavba byla naneštěstí v roce 1938 stržena, aby uvolnila místo moderní městské zástavbě. *Mašhad* se nacházel západně od vnitřního města obehnaného hradbou, na horním Šarafu, tedy na prostranství severně od řeky Baradá. Před svým zánikem byl *mašhad* podroben architektonickému průzkumu, který publikovali J. Sauvaget a M. Ecochard.²⁴ Epigrafické svědectví o tomto *waqfu* pak pro nás zachránil van Berchem, který pořídil opis nadačního nápisu. Následně byl opis upraven do této podoby:²⁵

22) IBN DŽUBAJR, (bez data vydání), s. 262–263. Ratl byla váhová jednotka různých velikostí v závislosti na období a geografické poloze. V Damašku mohla dosahovat přibližně 1.85 kg. Viz VESELÝ, Rudolf, 1988, s. 119.

23) Jednalo se mimo jiné o pozice imáma a knihovníka (*cházín al-kutub*). Výčet dalších pozic spojovaných s *chánqáhem* na základě informací od tří středověkých historiků (Ibn Qádí Šuhba, an-Nu'ajmí a al-Muhibbí) uvádí AL-HÁFIZ, Muhammad Mutí', 2006, s. 147–153.

24) SAUVAGET, Jean a M. ECOCHARD, 1938-1950, vol. 1, s. 1–13.

25) Van Berchemova verze byla publikována v COMBE, Etienne, SAUVAGET, Jean a Gaston WIET, ed., 1931–1964, vol. 8, s. 86–87 (nápis je zde uveden nesprávně pod názvem madrasa Záhíríja). Úpravy navrhl (na základě blíže nespecifikované fotografie nápisu) SAUVAGET, Jean, 1944, s. 222. Výslednou redakci textu, která je přeložena níže, provedli SOURDEL, Dominique a Janine SOURDEL-THOMINE, 1979, s. 154–155.

19) Část výnosu těchto farem náležel rovněž *waqfu* damašské madrasy al-'Asrúníja. Viz AN-NU'AJMÍ, 'Abdulqádir ibn Muhammad, 1988, vol. 2, s. 399. Vydavatel tohoto pramene Dža'far al-Hasaní identifikoval Dajr an-najt jako historickou lokalitu v blízkosti asi 10 km od Ba'albaku.

20) O této druhé položce hovoří Muhammad ibn Kannán as-Sálihí ve svých *Jawmíjât šámíja*. Citováno podle AL-HÁFIZ, Muhammad Mutí', 2006, s. 148.

21) Z nich dár al-qur'án (doslova „dům Koránu“), dár al-hadíth („dům hadíthu“) a madrasa. Shrnutí všech pozorovaných funkcí *chánqáhu* as-Sumajsátíja provedl AL-HÁFIZ, Muhammad Mutí', 2006, s. 5–6.

„Ve jménu Boha milosrdného, slitovného. Bůh – Není boha kromě Něho, živého, věčného.²⁶ Postavit tento *mašhad* a v něm hrobku přikázala vznešená *chátún*, paní Safwat al-Mulk, sláva žen tohoto světa²⁷, matka al-Malika Duqáqa ibn Tádž ad-Dawla. V jeho prospěch²⁸ změnila ve *waqf* celý s ním sousedící sad, celý sad, který se nachází ve vesnici Tasfáníja, dříve známé jako...²⁹, celou lisovnu (*mi 'sara*), všechny příbytky (sg. *bajt*) a celý dům (*dár*) sousedící s uvedeným sadem a to jakožto věčný, nedotknutelný *waqf*, jež nelze poté ani prodat, ani koupit, ani převést, ani změnit ...³⁰ Plat v něm stanovený [je]³¹ podle toho, co bylo zaznamenáno v nadační listině, napořád a navždy. Ať se jí³² Bůh odmění a poskytne jí pomoc a ať Bůh prokleje ...³³ [a] to v roce 504.“

Podle van Berchema je tento nápis vůbec prvním dochovaným arabským epigrafickým záznamem, který obsahuje výbor z nadační listiny *waqfu*.³⁴ *Waqf* je datován rokem 504/1110–11. Zakladatelkou byla Safwat al-Mulk, matka seldžuckého vládce Damašku Duqáqa (1095–1104), jenž byl vnukem známého seldžuckého sultána Alp Arslana (1029–1072).³⁵ Z nadačního záznamu se dozvídáme zcela konkrétní podobu nadačního majetku. Jednalo se o dva sady, lisovnu, dům a několik příbytků ve specifikované lokalitě. V záznamu je zdůrazněno, že nadační majetek je nezczitelný, a to žádnou z uvedených majetko-právních transakcí. Méně konkrétní je obsah záznamu ve vztahu k osobám ve *waqfu* působícím a v něm provozovaným činnostem. Z textu je zřejmé, že toto místo bylo hrobkou, avšak nevíme, pro koho byla vystavěna. Odkaz na „plat ... stanovený ... v nadační listině“ pak předpokládá, že v jejím rámci působila přinejmenším jedna, mnohem

pravděpodobněji však více placených osob.³⁶ O konkrétní náplni jejich práce pro *waqf* nevíme vůbec nic. Obrátme se proto opět na prameny literární.³⁷

Pravděpodobně nejstarší zmínku o tomto *mašhadu* přináší damašský historik Ibn al-Qalánísi (zem. 1160) ve svém díle *Dhagl táríh Dimašq* (Pokračování dějin Damašku). V biografickém záznamu o Safwat al-Mulk tento autor uvádí, že Safwat al-Mulk byla pohřbena vedle svého syna Duqáqa, do hrobky (*qubba*), kterou sama vystavěla.³⁸ Je-li tato informace pravdivá, pak je třeba posunout fyzický vznik *mašhadu* o sedm let dříve, tj. do roku 497/1103–04, kdy zemřel Duqáq. Letopočet 504/1110–11 uvedený na nadačním záznamu v tomto případě nebude rokem výstavby hrobky, nýbrž rokem, kdy byla hrobka oficiálně přeměněna ve *waqf*.³⁹ Je tudíž víc než pravděpodobné, že *mašhad*, který nechala Safwat al-Mulk vystavět, byl primárně určen pro jejího syna jako místo jeho posledního odpočinku. Safwat al-Mulk byla do tohoto hrobu uložena po své smrti v roce 513/1119.

Pozdější historické prameny naznačují, že *mašhad* Safwat al-Mulk byl součástí většího nadačního komplexu. Historik Ibn 'Asákir jej zmiňuje (nyní doslova jako „kopuli hrobu krále Duqáqa“), coby součást velké mešity na západ od vnitřního starého města. Zároveň dodává, že tato hrobka je známá jako Qubbat at-tawáwís (doslova „Paví kopule“), a že součástí komplexu byl zároveň *ribát*.⁴⁰ Ibn 'Asákirův popis je obvykle chápán

26) Začátek 255. verše 2. koránské súry Kráva. Přeloženo s přihlédnutím k překladu Ivana Hrbka. Viz Korán, 2000, s. 475.

27) Možná varianta: „světů“.

28) Myšleno ve prospěch *mašhadu*.

29) Nečitelné slovo.

30) Nečitelná část.

31) V závislosti na kontextu, který nám však schází, by se mohlo jednat rovněž o větu jmennou.

32) Myšleno zakladatelce *waqfu*.

33) Nečitelná část.

34) VAN BERCHEM, Max, 1909, s. 32.

35) Safwat al-Mulk, coby vdova po Duqáqově otci jménem Tádž ad-Dawla Tutuš (zem. 1095), se stala později manželkou Duqáqova atabega Tughtakína, zakladatele búrjovské dynastie (1104–1154).

36) V tomto ohledu není text jednoznačný. Kromě doslovného překladu „jeden plat“ se rovněž nabízí chápat toto sdělení jako „každý plat“ ve *waqfu* stanovený. Pro množné číslo hovoří analogické popisy jiných, podobných *waqfů*.

37) Souhrnný přehled pramenů, které o *mašhadu* informují a které jsou sledovány rovněž v tomto výkladu, vypracoval ALLEN, Terry, 1999, kapitola 1 (Damascus Before Nûr al-Dîn – nestránkovaný text).

38) IBN AL-QALÁNÍSI, Abú Ja'lá Hamza, bez data vydání, s. 201.

39) Skutečnost, že hrobka vznikla již v roce 497 h. dokládá dřevěná mříž (exponát Národního Muzea v Damašku), která byla v hrobce nalezena a která nese stejný letopočet a věnování Duqáqovi. Viz ALLEN, Terry, 1999, kapitola 1 (Damascus Before Nûr al-Dîn – nestránkovaný text).

40) Ribát lze chápat jako synonymum k termínu *chánqáh*. Toto tvrzení však není absolutně platné, jelikož historické prameny v popisech institucí mezi ribátem a *chánqáhem* rozlišují. Mně známí autoři však nikde nevysvětlují, na jakém principu se tyto dvě instituce lišily. Někteří badatelé jsou za to, že funkce obou institucí byla v podstatě stejná, avšak *chánqáh* se vyznačoval, na rozdíl od ribátu, silnějším institucionálním zázemím (obvykle spočívajícím v napojení na *waqfy*). Ibn Džubajr tyto dva pojmy považuje za naprostá synonyma: „*chánqáh*“ užívaný v Mašriku, zatímco „*ribát*“ v Maghribu. Viz IBN DŽUBAJR, (bez data vydání), s. 256. K súfijským reáliím a pojmosloví viz OSTŘANSKÝ, Bronislav, 2009.

v tom smyslu, že *ribát* představoval samostatnou stavbu, nezávislou na mešitě. Syntax arabského textu však dovoluje jeho popis chápat tak, že mešita a hrobka byly součástí *ribátu*. Na základě mně dostupné edice originálu se přimlouvám za druhý způsob čtení.⁴¹ Identický popis uvádí (pravděpodobně na základě Ibn 'Asákira) také Ibn Šaddád (zem. 1285).⁴² Pozdější autoři pramenů hovoří shodně o instituci zvané *chánqáh* at-Tawáwísja, již nelze chápat jinak, než jako komplexní označení výše uvedeného uskupení. V šestnáctém století bylo autorství tohoto komplexu vnímáno jako nejasné. 'Abdubásit al-'Almawí (zem. 1573) konstatuje, že je připisováno králi Duqáqovi, jinými zase jeho matce Safwat al-Mulk. Nicméně uspořádání komplexu vnímal jednoznačně. Jednalo se podle něj o *chánqáh*, jenž zahrnoval velkou mešitu, v níž se nacházel hrob krále Duqáqa.⁴³

Kombinace informací z epigrafického záznamu a literárních pramenů nám umožňuje přesněji identifikovat účel *waqfu* Safwat al-Mulk jako hrobku, kterou nechala vystavět pro svého syna Duqáqa. Tato hrobka však byla pravděpodobně již od svého vzniku (zcela jistě pak o půl století později) součástí většího komplexu, který v sobě spojoval hrobku, mešitu a *ribát/chánqáh*. V kontextu *waqfu* Safwat al-Mulk bychom proto termín „*mašhad*“, užitý k identifikaci stavby v nadačním nápisu, měli chápat v mnohem širším významu než „pouhé“ mauzoleum. Bylo to bezpochyby místo posledního odpočinku, které však vůbec nevylučovalo, aby bylo zároveň úzce napojeno na veřejný náboženský servis a súfijskou praxi. Nadační nápis Safwat al-Mulk byl umístěn na hrobce. Je tedy otázkou, zda nadační majetek specifikovaný v nápisu byl konzumován jen hrobkou, nebo zda jím byl zajišťován rovněž chod mešity-*chánqáhu*. Ve srovnání s *waqfy*, které známe z pozdější doby (viz níže), nebyl majetek nadace Safwat al-Mulk příliš velký. Byl však zcela jistě dost obsáhlý na to, aby svými výnosy pokryl víc než „pouhé“ uložení těla do hrobu. Stejně jako v případě *chánqáhu* as-Sumajsátija je i zde málo pravděpodobné, že se nám kdy k založení tohoto *waqfu* dostane více podrobných informací.

Madrasa an-Núrija al-kubrā

Za Núruddína ibn Zangí⁴⁴ (1146–1174) došlo v Sýrii k dramatickému vzestupu počtu nově vytvořených a obnově již existujících nadací. Jen v samotném Damašku Núruddín

za své vlády zřídil šest zcela nových *madras*⁴⁵, jeden *dár al-hadíth*⁴⁶, *chánqáh*⁴⁷, *bímáristán*⁴⁸ a několik mešit.⁴⁹ Do dnešního dne se dochovaly, z velké části v původním stavu, jeho dvě stavby: *madrasa* an-Núrija al-kubrā a *bímáristán* zvaný al-Bímáristán an-núrí.⁵⁰ Majetkové složení a účel těchto *waqfů* je opět popsán v nadačních nápisích. Přestože množství obsažených informací nemůže zdaleka odpovídat obsahu originálních nadačních listin, jsou tyto informace přece jen mnohem konkrétnější než v případě dvou výše uvedených nápisů. Do dnešního dne nebyly v literárních pramenech lokalizovány k těmto *waqfům* významnější doplňující údaje. V těchto případech je proto epigrafika pravděpodobně to jediné, čeho se můžeme při popisu obsahu *waqfu* v době jeho založení držet. Pro příklad bude nyní uveden překlad nadačního záznamu *madrasy* an-Núrija al-kubrā, který je dodnes k vidění nad vstupem do budovy.⁵¹

„Ve jménu Boha milosrdného, slitovného. Založit tuto požehnanou *madrasu* nařídil al-Malik al-'Ádil, asketa, Núruddín Abú al-Qásim Mahmúd ibn Zankí ibn Áq Sunqur, ať Bůh znásobí jeho odplatu na onom světě⁵². Ustanovil ji *waqfem* ve prospěch stoupenců imáma, světla obce věřících, Abú Hanífy, ať v něm Bůh nalezne zalíbení. V její prospěch a prospěch v ní působících

45) *Dalších pět madras bylo za jeho vlády v Damašku postaveno jinými osobami. Viz ELISSÉEFF, Nikita, 1967, vol. 3, s. 758, 924–930.*

46) *Núruddínův dár al-hadíth by pravděpodobně vůbec prvním zařízením svého druhu v Sýrii, možná i v celém islámském světě. Viz Ibid, 762–763.*

47) *Za Núruddína v Damašku existovaly celkem čtyři chánqáhy. Viz Ibid, 768.*

48) *O Núruddínově bímáristánu viz například HERZFELD, Ernst, 1942, s. 2–11.*

49) *Jen ve vnitřním městě nechal Núruddín vystavět čtyři mešity.*

50) *Před svou smrtí, po dokončení madrasy an-Núrija al-kubrā, nařídil Núruddín stavbu jiné madrasy. Podle dostupných pramenů ji Núruddín zamýšlel využít jako místo svého posledního odpočinku (namísto madrasy an-Núrija al-kubrā). Tato madrasa však byla dokončena až dlouho po jeho smrti ajjúbovským králem al-Malíkem al-'Ádílem, jemuž je pod jménem madrasa al-'Ádilja al-kubrā připisována. Architektonický průzkum naznačuje, že portál a obvodové zdi této madrasy byly postaveny již za Núruddína, což činí autorství této madrasy přinejmenším sporným. ALLEN, Terry, 1999, kapitola 2 (The Ornamented Style in Aleppo and Damascus – nestránkovaný text).*

51) *Následující text je překladem arabského přepisu nápisu publikovaného v BADRÁN, 'Abdulqádir, 1986, s. 212–213. Identický text je publikován v AŠ-ŠIHÁBÍ, Qutajba, 1995, s. 450. Překlad byl na některých místech upraven podle záznamu publikovaného v COMBE, Etienne, SAUVAGET, Jean a Gaston WIET, ed., 1931–1964, vol. 9, s. 66–67.*

52) *Ar. thawáb, tj. posmrtná odplata od Boha za dobré činy.*

41) *IBN 'ASÁKIR, Abú al-Qásim 'Alí, 1995, vol. 2, s. 317.*

42) *IBN ŠADDÁD, 'Izzuddín Abú 'Abdalláh Muhammad, 1956, s. 149.*

43) *AL-'ALMAWÍ, 'Abdubásit, 1947, s. 147–8.*

44) *Núruddín Mahmúd ibn Zangí, z dynastie Zengíovců, byl výraznou panovnickou osobností, které se podařilo sjednotit převážnou část Syropalestiny v jeden státní celek, kterému vládl z Damašku. Proslul svým odporem k rozšiřování křížáckých panství. Jeho vláda se vyznačovala progresivní ekonomickou a sociální politikou, jejímž výsledkem byl, mimo jiné, bezprecedentní nárůst počtu nově vzniklých waqfů v zemi.*

fuqahā' a *mutafaqqiha* změnil ve *waqf* – nově zřízené lázně v Súq al-qamh⁵³, dvoje nově zřízené lázně v (místě zvaném) al-Warráqa⁵⁴ vně brány as-Saláma a s nimi sousedící dům, dále papírnu v 'Uwajna al-Hummá⁵⁵, most zvaný Džisr al-Wazír⁵⁶, tři čtvrtiny sadu al-Džawza⁵⁷ ve (vesnici) al-Arza⁵⁸, 21 obchodů⁵⁹ vně brány al-Džábija a k nim z východu přilehlé prostranství a šest⁶⁰ polí v Dárajá⁶¹ – tak, jak bylo napsáno a stanoveno v nadační listině⁶², touže po onom světě a posmrtné odplatě od Boha a jako svůj dar v den soudný. A kdo ji změní⁶³ poté, co ji uslyšel, vina za změnu tuto padne na ty, kdož tak učinili, vždyť Bůh je věru slyšící, vševědoucí.⁶⁴ [Stalo se] tak na konci ša'bánu roku 567.^{65''}

Z nadačního záznamu je zřejmé, že *waqf* založil Núruddín ibn Zangí v roce 567/1172. Jeho součástí byla budova *madrasy*, jež byla určena pro *fuqahā'* (sg. *faqíh*) a *mutafaqqiha* (sg. *mutafaqqih*) v rámci hanafijského *madhhabu*. V kontextu *madrasy*, coby vzdělávací instituce, lze tyto dva termíny nejlépe chápat jako označení pro studenty začátečníky (*mutafaqqiha*

53) Tyto *do dnes funkční lázně se nacházejí v Damašku v ulici Súq al-bazúrja*.

54) Místo, které se nacházelo vně severních městských hradeb v blízkosti dnešní mešity al-Aqsáb. AŠ-ŠIHÁBÍ, Qutajba, 1999, vol. 2, s. 335.

55) Místo, které se nacházelo přibližně v dnešní východní části čtvrti Súq Sárúddá.

56) V tomto případě se jedná o obtížně čitelné místo v nápisu, které je v RCEA identifikováno s otazníkem jako zahrada (džunajna). Viz COMBE, Etienne, SAUVAGET, Jean a Gaston WIET, ed., 1931–1964, vol. 9, s. 66.

57) Ibid, s. 66: al-Džawra.

58) Al-Arza byla vesnice v bezprostřední blízkosti Damašku. Dnes na jejím místě vyrostla městská čtvrť aš-Suhadá'. AŠ-ŠIHÁBÍ, Qutajba, 1999, vol. 1, s. 13.

59) Obtížně čitelné místo nápisu. RCEA uvádí jen 11 obchodů. Viz COMBE, Etienne, SAUVAGET, Jean a Gaston WIET, ed., 1931–1964, vol. 9, s. 66.

60) Ibid, s. 66: devět.

61) Vesnice v damašské oáze al-Ghúta.

62) Opět ne zcela čitelný záznam. Zde uvádím přepis z Ibid, s. 66, který se mně jeví oproti aš-Šihábího přepisu kontextuálně pravděpodobnější. Navíc upravuji spojení „nadační listiny“ do jednotného čísla. S ohledem na vlastní zkušenosti s četbou nadačních záznamů se domnívám, že se jedná opět o pravděpodobnější podobu, kterou lze připustit již vzhledem k poškození dochovaného originálního záznamu, který z tohoto důvodu umožňuje na mnoha místech alternativní čtení.

63) Myšleno nadační listinu.

64) Jedná se o 181. verš koránské súry Kráva. Přeloženo s ohledem na překlad Ivana Hrbka. Viz Korán, 2000, s. 464.

65) Přibližně duben 1172.

– odvozeno od „*tafaqquh*“, což je proces, kdy se člověk stává *faqíhem*) a studenty pokročilé (*fuqahá'*).⁶⁶ Fungování *madrasy*, včetně materiálního zajištění v ní působících osob, bylo podporováno z nadačního majetku, který sestával ze tří lázní, jednoho domu, papírny, mostu, tří čtvrtin sadu, 21 obchodů s přilehlým prostranstvím a šesti polí.

Co se majetku týče, jednalo se o poměrně rozsáhlou nadaci. Nápis nám bohužel neprozrazuje, pro kolik osob byla určena. Ibn Džubajr navštívil tuto *madrasu* zhruba 15 let po jejím založení. Ve svém cestopise však uvádí pouze informace týkající se jejího vzhledu.⁶⁷ Pozdější historické prameny se pak věnují v jejím kontextu především funkci *mudarrisa* (učitele), jenž byl osobou placenou za vedení kroužků (ar. *halqa*), při kterých se četla díla týkající se islámského práva (*fiqh*), *hadíthů* či výkladu Koránu. Aniž by byla tato funkce uvedena v nápisu, jednalo se bezesporu o nejvýznamnější nadační post.⁶⁸ Historikové Damašku jej zmiňují ve vztahu k *madrase* an-Núrja al-kubrá od samého počátku její existence.⁶⁹ O množství osob působících v *madrase* mnohé napovídá architektonický průzkum, který předpokládá, že v *madrase* bylo k dispozici zhruba 16 místností určených k ubytování beneficentů.⁷⁰

Madrasa an-Núrja al-kubrá je do dnešního dne známá tím, že je v ní, nebo vedle ní (v závislosti na interpretaci), umístěna hrobka Núruddína ibn Zangí. Skutečnost, že tato informace není uvedena v nápisu, může být vysvětlena dvěma způsoby. První z nich předpokládá, že Núruddín nechal vystavět pouze *madrasu*, ke které se vztahuje námi studovaný nápis. Hrobku pak dostavěl teprve po Núruddínově smrti jeho syn al-Malik as-Sálíh Ismá'il (1174–1181), který nechal otce do hrobky přemístit z provizorního hrobu na citadele.⁷¹ Druhým možným vysvětlením je, že *madrasa* i hrobka vznikaly

66) Významy těchto dvou termínů mimo uvedený kontext se však mohou lišit a také vzájemně prolínat. Termín *faqíh* byl běžně užíván rovněž k označení již etablovaných právníků a naopak termín *mutafaqqih* mohl být užít k označení kohokoli, kdo se zabývá *fiqhem* na jakékoli úrovni, ať byl studentem, či „hotovým“ právníkem. K sémantickému vymezení této terminologie viz MAKDISI, George, 1981, s. 172–173.

67) Podle Ibn Džubajra se jednalo o jednu z nejkrásnějších *madras* v jemu známém světě. IBN DŽUBAJR, bez data vydání, s. 256.

68) Funkce *mudarrisa* byla nejvýznamnějším postem v naprosté většině všech středověkých *madras*. Historie těchto institucí byla místními historiky a topografy z převážné části koncipována jako chronologický výčet jednotlivých *mudarrisů* s přiloženou krátkou biografií.

69) Prvním *mudarrisem* v této *madrase* byl Bahá'uddín ibn al-'Aqqáda (zem. 596/1199–1200). Viz IBN ŠADDÁD, 1956, s. 203.

70) HILLENBRAND, Robert, 1994, s. 188.

71) Viz například BADRÁN, 'Abdulqádir, 1986, s. 213. Tato iniciativa Núruddínova syna tak napomáhá vysvětlit, proč 'Abdulqádir an-Nu'ajmí považuje, na rozdíl od většiny

od počátku jako jeden projekt, nicméně každá byla označena samostatným nápisem.⁷² Zda bylo vytvoření hrobky v rámci *madrasy* záměrem Núruddína, nebo zda vznikla z rozhodnutí jeho syna Ismá'íla, už pravděpodobně nezjistíme. Jistým však je, že an-Núríja al-kubrá byla v Damašku vůbec první stavbou, která kombinovala *madrasu* s hrobkou. Tuto kombinaci napodobovalo posléze tak velké množství stavitelů, že arabský termín užívaný pro hrobku „*turba*“ a termín „*madrasa*“ mohly být, co do významu, vnímány jako identické.⁷³ K největšímu rozšíření těchto tzv. „pohřebních madras“ (termín užívaný kunsthistoriky) došlo za vlády dynastie Ajjúbovců a Mamlúků. Tento typ byl mezi *madrasami* převažující, avšak nebyl, jak dokládá následující příklad *waqfu*, výlučný.

Madrasa aš-Šámíja al-džuwwáníja

Tato *madrasa* se fyzicky nedochovala. O její konstrukci a vzhledu se nic nedozvídáme ani z historických pramenů. Přesto máme k dispozici její jediný pozůstatek, a to opět nadační nápis vyrytý do kamenného kvádru, který byl původně vsazen nad vstup do budovy.⁷⁴

„Ve jménu Boha milosrdného, slitovného. Toto je *madrasa* velevznešené paní 'Ismat ad-Dín Sitt aš-Šám (paní Damašku), matky Husámuddína, dcery Ajjúba ibn Šádí, ať se Bůh nad ní slituje. Zvěčnila ji jakožto *waqf* ve prospěch *fuqahá'* a *mutafaqqi*ha ze stoupenců imáma aš-Šáfí'ího, ať v něm Bůh nalezne zalíbení. Nadačním majetkem v její⁷⁵ a jejich prospěch je celá vesnice známá

damašských historiků, za zakladatele *madrasy* al-Malika as-Sáliha Ismá'íla a nikoli Núruddína. Viz AN-NU'AJMÍ, 'Abdulqádir, 1988, vol. 1, s. 607. Většina historiků však o Núruddínově autorství *madrasy* nepochybuje.

72) Tento druhý závěr lze podpořit analogickými příklady jiných *madras* kombinovaných s hrobkou. Viz HILLENBRAND, Robert, 1994, s. 190–191.

73) Ibid, 190.

74) Následující překlad byl vypracován na základě přepisu A. Badrána s přihlédnutím k verzi publikované v RCEA a fotografií originálního nápisu. Viz BADRÁN, 'Abdulqádir, 1986, s. 106–107; COMBE, Etienne, SAUVAGET, Jean a Gaston WIET, ed., 1931–1964, vol. 11, s. 15. 'Abdulqádir Badrán zaregistroval tento kamenný kvádr na svém původním místě nad vstupem do *madrasy* ještě na počátku 20. století. Už tehdy však představoval se vstupní bránou jediný pozůstatek budovy. Kamenný kvádr s nápisem je dnes vystaven na nádvoří Národního muzea v Damašku.

75) Myšleno ve prospěch *madrasy*.

jako BZJNa⁷⁶, část zemědělské farmy (*mazra'a*) známé jako Džarmáná⁷⁷ o velikosti 11 a půl *sahmu* (díl) z (celkových) 24 *sahmů*, část vesnice známé jako at-TJNa⁷⁸ o velikosti 14 *sahmů* a jedné sedminy *sahmu* z (celkových) 24 *sahmů*, polovina vesnice známé jako Mudžajdal as-Suwajdá⁷⁹ a celá vesnice známá jako Mudžajdal al-Qarja⁸⁰. A to v měsíci ramadánu roku 628.⁸¹“

Co do množství informací je tento nápis opět velice omezený. Dozvídáme se jen jméno zakladatelky *madrasy*, již byla 'Ismat ad-Dín Sitt aš-Šám ibn Ajjúb.⁸² Jedná se o sestru Saláhuddína Júsufo (zem. 589/1193). *Waqf madrasy* byl založen v roce 628/1231. Stejně

76) Tento kořen je na základě fotografie nejpravděpodobnější variantou čtení. V tomto případě (a několika dalších následujících případech) jsem ponechal kořen bez vokalizace vzhledem k nemožnosti ověřit vokalizované čtení toponyma v jiných materiálech. Tuto verzi kořene potvrzuje Dža'far al-Hasaní, komentátor an-Nu'ajmího ad-Dáris fí táríh al-madáris. Podle něj se jedná o vesnici v oblasti al-Mardž. Viz AN-NU'AJMÍ, 'Abdulqádir ibn Muhammad, 1988, vol. 1, s. 301 (pozn. 1, 3). Pro jiné návrhy čtení viz COMBE, Etienne, SAUVAGET, Jean a Gaston WIET, ed., 1931–1964, vol. 11, s. 16: Turajba; BADRÁN, 'Abdulqádir, 1986, s. 106: MRJNa.

77) Džarmáná je vesnice v damašské oáze al-Ghúta.

78) Na základě fotografie se jeví nejpravděpodobnější variantou at-TJNa. Tuto variantu potvrzuje opět Dža'far al-Hasaní v AN-NU'AJMÍ, 'Abdulqádir, 1988, vol. 1, s. 301 (pozn. 5), podle něhož se jedná o vesnici v Džabal Qalamún. Stejnou variantu (vokalizovanou at-Taj-na) uvádí COMBE, Etienne, SAUVAGET, Jean a Gaston WIET, ed., 1931–1964, vol. 11, s. 16. A. Badrán navrhuje „ath-Tháníja“. Viz BADRÁN, 'Abdulqádir, 1986, s. 106.

79) COMBE, Etienne, SAUVAGET, Jean a Gaston WIET, ed., 1931–1964, vol. 11, s. 16. Badrán navrhuje Mudžajdal as-Sawdá'. Viz BADRÁN, 'Abdulqádir, 1986, s. 106.

80) AN-NU'AJMÍ, 'Abdulqádir, 1988, vol. 1, s. 301 (pozn. 1); BADRÁN, 'Abdulqádir, 1986, s. 106. COMBE, Etienne, SAUVAGET, Jean a Gaston WIET, ed., 1931–1964, vol. 11, s. 16: Mudžandal al-farqa.

81) Datum je dnes v nápisu nečitelné. Badrán identifikoval pouze měsíc ša'bán bez leto-počtu. COMBE, Etienne, SAUVAGET, Jean a Gaston WIET, ed., 1931–1964, vol. 11, s. 16 uvádí měsíc ramadán roku 628 h.

82) Od jejího jména je odvozeno jméno *madrasy* „aš-Šámíja“. Přívlastek *juwwáníja* znamená, že *madrasa* byla umístěna ve vnitřní části města ohraničeného hradbami (z arab. džuwwání – vnitřní). 'Ismat ad-Dín Sitt aš-Šám je zakladatelkou rovněž *madrasy* aš-Šámíja al-barráníja (z arab. barrání – vnější), která se dodnes nachází vně městských hradeb ve čtvrti Súq Sárúdzá. V této *madrase* byla zakladatelka pohřbena.

jako v případě předcházejícího *waqfu* byl i tento založen ve prospěch *fuqahá'* a *mutafaqqiha*, nyní však podle šáfi'ovského *madhhabu*. Nadaci podporoval výnos ze dvou vesnic, dvou částí vesnic a části zemědělské farmy.

V případě tohoto *waqfu* však informace zásadně rozšiřuje jiný pramen. Taqíjuddín as-Subkí (zem. 1355) ve svých *Fatáwá* představuje zkrácenou verzi (*muchtasar*) originální nadační listiny *waqfu*. Následuje její překlad.⁸³

„To, co bude uvedeno, změnil ve *waqf* Fachruddín Abú Bakr Muhammad ibn 'Abdulláh ibn 'Alí ibn Ahmad al-Ansárí – z toho celý dům v Damašku a mimo Damašek vesnici známou jako Birsá⁸⁴, část o velikosti 11 *sahmů* a jedné poloviny *sahmu* z 24 *sahmů* zemědělské usedlosti známé jako Džarmáná v Bajt Lahjá⁸⁵, 14 *sahmů* a sedminu *sahmu* z 24 *sahmů* vesnice známé jako al-BJNa⁸⁶ v Habbat 'Isál⁸⁷, celou vesnici známou jako Mudžajdal al-Qarja a polovinu vesnice známé jako Mudžajdal as-Suwajdá' – ve prospěch *chátún* Sitt aš-Šám, dcery Nadžmuddína Ajjúba ibn Šádí, poté ve prospěch její vnučky Zumurrud Chátún, dcery Husámuddína Muhammada ibn 'Umar ibn Ládžín, poté ve prospěch jejich dětí [s tím, že] synovi náleží podíl dvou dcer, poté dětem jejich dětí, poté také jejich potomkům. Vymřou-li a nebudou-li [nadále] existovat, [*waqf*] případně ve prospěch cílů, které budou [nyní] uvedeny: dům [se stane] *madrasou* pro *fuqahá'* a *mutafaqqiha* šáfi'ovského *madhhabu* a pro šáfi'ovského *mudarrisa*, hlavního soudce Zakíjuddína Abí al-'Abbás at-Táhir ibn Muhammad ibn 'Alí al-Qurašího po dobu jeho života, po jeho smrti pro jeho syna, poté pro syna jeho syna, poté pro jeho potomky, kteří jsou s ním spřízněni a jsou způsobilí vyučovat (*tadrís*). Nebude-li mezi nimi nikdo, kdo je způsobilý vyučovat, tak pro [jiného] šáfi'ovského *mudarrisa* v této *madrase*. Podmínkou je, aby

byli znamenití, ctnostní, aby byli sunnity a neinklinovali ke zlu a novotářství (*bid'a*). Ostatní majetek [*waqfu*] je určen ve prospěch *madrasy*, pro *fuqahá'* a *mutafaqqiha* zaobírající se *fiqhem*, pro *mudarrisa*, hlavního soudce Zakíjuddína nebo jeho potomka, jenž bude způsobilý výuky, *imáma*, který povede modlitbu u mihrábu, pro *mu'adhdhina* a domovníka⁸⁸, určeného k zametání, kartáčování a čištění *madrasy* a rozsvěcování světel. Z *waqfu* se nejprve uhradí úprava (*'imára*) *madrasy*, cena oleje, světel, rohoží, koberců, lamp, svíček a toho, co bude potřeba. To, co zbude, bude vyplaceno šáfi'ovskému *mudarrisovi*, *fuqahá'* a *mutafaqqiha*, *mu'adhdhinovi* a domovníkovi. *Mudarrisovi* bude každý měsíc vyplacena *ghirára*⁸⁹ pšenice a *ghirára* ječmene.⁹⁰ Zbytek bude vyplacen *fuqahá'* a *mutafaqqiha*, *muadhdhinovi* a domovníkovi podle jejich zásluhy a podle toho, jak správce (*názir*) využije v záležitosti tohoto *waqfu* možnosti rovnoměrného či někoho zvýhodňujícího rozdělení výnosu, zvětšení či zmenšení podílu z výnosu a udělení či pozdržení výplaty podílu, a to po vyjmutí '*ušru* a jeho předání správci za jeho práci, službu a dohled nad nadačními majetky a za jejich častou kontrolu a po každoročním vyjmutí 800 stříbrných dirhamů, za které budou nakoupeny meruňky, melouny a sladkosti v noci poloviny měsíce ša'bánu.⁹¹ Za podmínku je dáno, aby *fuqahá'*, *mutafaqqiha*, *mudarris*, *mu'adhdhin* a domovník byli znamenití, zbožní, spravedliví, ctnostní, dobrých mravů a dobrého přesvědčení, aby byli přívrženci sunnitského islámu a účastnili se společných modliteb. Počet *fuqahá'* a *mutafaqqiha* zaobírajících se *fiqhem* v této *madrase* nesmí překročit 20 mužů včetně *mu'ida* a *imáma*, vyjma *mudarrisa*, *mu'adhdhina* a domovníka, ledaže by se *waqf* rozrostl, zvětšil a rozšířil. Pak správce smí *waqf* doobsadit v závislosti na míře jeho zvětšení a růstu.”

83) AS-SUBKÍ, Taqíjuddín 'Alí ibn 'Abdulkáfí, bez data vydání, vol. 2, s. 118–120. Tento text přejal a ve svém díle citoval pozdější damašský historik, již zmiňovaný 'Abdulqádir an-Nu'ajmí. AN-NU'AJMÍ, 'Abdulqádir, 1988, vol. 1, s. 301–303.

84) Jedná se bezpochyby o stejnou vesnici, která je uvedena v nadačním nápisu. Domnívám se, že název Birsá je jen jednou z variant možného čtení toponyma v textu rukopisu, kterou se redaktor rozhodl podle vlastního uvážení zanést do výsledné redakce. Přepisy méně známých toponym jsou obecně v mnoha případech pouhými odhady.

85) Podle editora ad-Dáris fí táríh al-madáris se jedná o oblast v oáze al-Ghúta. Viz AN-NU'AJMÍ, 'Abdulqádir, 1988, vol. 1, s. 301 (pozn. 4).

86) Toto v as-Subkím uvedené trojkonzonantní jméno bezesporu odpovídá termínu at-TJNa, který je uveden v nápisu. Opět se s největší pravděpodobností jedná jen o variantu možného čtení v rukopisu uvedeného nevokalizovaného toponyma.

87) Jedná se pouze o pravděpodobné čtení toponyma uvedeného v as-Subkím.

88) Ar. qajjim

89) Ghirára znamená v moderní arabštině „pytel“. V kontextu 13.–14. století byl termín *ghirára* užíván k označení duté měrové jednotky, jež v různých částech Syropalestiny odpovídala různým hodnotám. V Damašku se podle Rudolfa Veselého mohla rovnat až 265 litrům. VESELÝ, Rudolf, 1988, s. 126.

90) Na tomto místě je rovněž uvedeno, že *mudarrisovi* náleží nespecifikované množství stříbrných mincí. Domnívám se, že v tomto případě se jedná o nekválitně provedenou redakci textu originálu, který patrně hovořil o výplatě dvou *ghirár* obilí přepočtených na stříbrné mince.

91) Jedná se o noc zvanou *lajlat al-bará'a* ze 14. na 15. den měsíce ša'bánu. O této noci byly prováděny speciální noční modlitby či *dhikr*. Následujícího dne bylo vhodné držet dobrovolný půst.

Překvapivou se v přeloženém textu po prvním přečtení jeví identifikace zakladatele *waqfu*, jímž není, na rozdíl od informace v dochovaném nápisu, 'Ismat ad-Dín Sitt aš-Šám, nýbrž jistý Fachruddín Abú Bakr al-Ansári. Tuto osobu pro nás identifikoval an-Nu'ajmí.⁹² Jednalo se podle něj o přísežného svědka, který paní 'Ismat ad-Dín spravoval *díwán*, jímž je pravděpodobně myšlena registrace příjmů a požitků, které jí náležely z titulu člena královské rodiny.⁹³ Tento muž byl pověřen správou jejího majetku a byl zároveň tím, kdo formálně změnil jeho část v námi studovaný *waqf*. Fachruddín al-Ansári vystupoval při tomto úkonu jako jakýsi právní zástupce skutečné zakladatelky, již byla bezpochyby zmíněná 'Ismat ad-Dín Sitt aš-Šám.

Prameny zařazují úmrtí 'Ismat ad-Dín do roku 616/1220, což je o 12 let dříve, než datace *waqfu* (628) uvedená v nadačním nápisu na *madrase*. Ani v jednom případě se nejedná o omyl. Tato časová mezera je vysvětlitelná na základě informace o ustanovení primárních nadačních beneficiantů v podobě specifikovaných příslušníků zakladatelčiny rodiny, jimiž byli Sitt aš-Šám po dobu jejího života, poté její vnučka Zumurrud Chátún a po ní její potomci až do vymření rodinné linie. Jednalo se tedy o typickou rodinnou nadaci (v pozdější terminologii tzv. *waqf ahlí*). Teprve po skončení linie rodinných beneficiantů byl nadační majetek převeden na veřejné cíle: dům se stal *madrasou* a ostatní nadační majetek zdrojem jejích příjmů. Datum v nápisu tedy není datem skutečného vzniku *waqfu*, ale datem, kdy vymřela rodinná linie zakladatelky a *waqf* přešel do své konečné, veřejné formy (v pozdější terminologii tzv. *waqf chajrí*).

Výtah z nadační listiny do detailu potvrzuje množství a povahu ve *waqf* změněného majetku. Drobné odlišnosti v jejich pojmenování jsou bezesporu jen problémem obtížného čtení některých částí nadačního nápisu a rukopisů uvedených literárních pramenů.

Funkční určení *waqfu* je vyjádřeno výčtem tří hlavních beneficiantů *madrasy*: dvěma obecně vyjádřenými skupinami osob, *fuqahá'* a *mutafaqqiha*, a jednou zcela konkrétní osobou, *mudarrisem*, jenž je v textu specifikován jménem. Jedná se o hlavního damašského soudce Zakíjuddína al-Qurašího, jehož funkce byla, jak uvádí text, přenosná na jeho potomky. Přestože zakladatelka *waqfu* podminila získání této funkce patřičnou „způsobilostí“ (tou je míněno osvojení si odpovídajícího množství vědomostí potřebných k výkonu funkce), vytvořila tak ze své nadace zčásti „rodinnou firmu“ pro jinou osobu. Zdali tak učinila z prosté sympatie k dané osobě (potažmo rodině, když umožnila přenos funkce), či s cílem zajistit pro *madrasu* kvalitního znalce (jímž hlavní soudce bezesporu byl) zůstává utajeno.

Výše uvedeným dvěma skupinám a jedné osobě byla dedikována budova *mad-rasy*. Ostatní nadační majetek byl určen zčásti pro jejich finanční a materiální zajištění.

Zčásti však musel jeho výnos pokrýt úpravu zakladatelčina domu v *madrasu* a její následnou údržbu (*'imára*), úklid *madrasy*, za který byla zodpovědná specifická osoba (*qajjim* – domovník), a náklady na zajištění funkce *imáma* a *mu'adhdhina*. Tyto dvě poslední funkce napovídají, že *madrasa* sloužila rovněž jako modlitebna pro veřejnost. Co se velikosti odměn týče, text je konkrétní jen u dvou funkcí (*mudarris* a *názir*). Ostatní odměny, které nejsou specifikovány, byly závislé na rozhodnutí správce (*názir*) nadace, nikoli zakladatelky *waqfu*. Zakladatelka však v nadační listině stanovila, jak při dělení výnosů postupovat.

Z výnosu měl být nejprve vyjmut *'ušr* („desetina“)⁹⁴ jako odměna pro správce nadace a jednoróčně 800 dirhamů na nákup ovoce a sladkostí při příležitosti *lajlat al-bará'a*, tj. noci z 14. na 15. den měsíce ša'bánu. Následně měly být uhrazeny náklady na údržbu *madrasy* a cena vnitřního vybavení. Ze zbylého výnosu pak měl být zajištěn přednostně plat *mudarrisa*, jenž je vyjádřen v naturáliích (2 *ghiráry* obilí). Zbytek výnosu měl být distribuován mezi zbylé beneficianty, mezi nimiž byli jmenovitě *fuqahá'*, *mutafaqqiha*, *mu'adhdhin* a *qajjim*. *Imám* na tomto místě v mně dostupném vydání textu uveden není. Odměna těchto zbylých beneficiantů pak byla závislá na uvážení správce nadace, jenž směl v tomto ohledu některé beneficianty nad jinými finančně zvýhodnit (*tafdíl*), průběžně navýšit (*zijáda*) či snížit (*nuqsán*) výplatu jednotlivých beneficiantů, nebo nárok na výplatu podílu zcela odmítnout (*hirmán*) a udělit jej (*'atá'*) jiné osobě. Tato pravidla poskytla správci nadace dostatečný manévrovací prostor, který byl bezesporu užitečný pro případné výkyvy v nadačních příjmech, přímo závislých na velikosti a kvalitě zemědělské úrody.

Podle výtahu z nadační listiny nemělo v *madrase* působit víc jak 23 osob. Tři z nich (*mudarris*, *mu'adhdhin* a domovník) byly osoby nepostradatelné. Zbylá většina, kterou tvořili *fuqahá'* a *mutafaqqiha*, byla počtu pohyblivého. Studovaný text obecně nevylučuje jejich množství menší jak 20 osob a zároveň ve svém posledním ustanovení připouští, že za určitých okolností (při nárůstu výnosu *waqfu*) je možno jejich počet navýšit. Mezi „zbylou většinu“ je zařazen kromě tzv. *mu'ida* (asistent *mudarrisa* při procesu předávání vědění) rovněž *imám*, jehož jsme naopak postrádali ve jmenovitém výčtu nadační příjemců (viz výše). Zda je tato informace známkou postradatelnosti *imáma*, eventuálně nahraditelnosti jeho osoby, zůstává neodhaleno.

Rekonstruovat obsah ztracených nadačních listin středověkých *waqfů* prostřednictvím jiných pramenů, ať už jsou literární či epigrafické, se jeví jako vhodné východisko ze situace, kdy si badatelé stěžují na velice omezené zdroje archivního materiálu pro svůj výzkum. Domnívám se, že tímto způsobem se lze dopracovat k výsledkům, které výrazným způsobem zvětší míru poznání *waqfu* v jeho raných stádiích. Podobný výzkum

92) An-Nu'ajmí představuje jeho krátký biografický údaj. Zemřel roku 629 hidžry. AN-NU'AJMÍ, 'Abdulqádir, 1988, vol. 1, s. 299.

93) HUMPHREYS, Stephen, 1994, s. 48.

94) Je obtížné říci, zda *'ušr* odpovídal skutečně jedné desetině výnosu, nebo zda se jednalo spíše o tradiční označení odměny pro správce, která mohla odpovídat zcela jiné hodnotě. Je prokazatelné, že termínem *'ušr* byly v mnoha případech označovány platy správců, jež jedné desetiny výnosu zdaleka nedosahovaly.

přirozeně předpokládá zvládnutí značného množství pramenného materiálu, jenž však s velkou pravděpodobností obsahuje podobně kvalitní informace, jaké byly představeny v případě *waqfu madrasy* aš-Šámíja al-džuwwáníja. Ačkoli mnohé nasvědčuje tomu, že hlavním polem pro hledání by se měly stát především sbírky právních dobrozdání (*fatáwá*), informačně bychom neměli podcenit žádný z uvedených potencionálních zdrojů.

Prameny a literatura

ALLEN, Terry (1999): *Ayyubid Architecture*. Solipsist Press. <http://sonic.net/~tallen/palmtree/ayyarch/index.htm>

AL-'ALMAWÍ, 'Abdulbásit (1947): *Muchtasar tanbíh at-tálib wa iršád ad-dáris ilá ahwál dúr al-qur'án wa al-hadíth wa al-madáris*. Dimašq: Mudírijat al-áthár al-qadíma al-'ámma.

AMÍN, Muhammad Muhammad (1980): *al-Awqáf wa al-haját al-idžtimá'íja fí Misr. Dirása táríchija wa thaqáfíja*. Al-Qáhira: Dár an-nahda al-'arabíja.

AL-'ASALÍ, Kámil Džamíl (1983): *Wathá'iq maqdisíja táríchija (3 vol.)*. 'Ammán: al-Mu'assasa al-'arabíja li-d-dirását wa an-našr.

BADRÁN, 'Abdulqádir (1986): *Munádamat al-atlál wa musámarat al-chajál*. Dimašq: al-Madžma' al-'arabí li-t-ta'líf wa ad-dirását wa at-tardžama.

VAN BERCHEM, Max (1909): Épigraphie des atabeks de Damas, in: *Florilegium ou recueil de travaux d'érudition dédiés à monsieur le marquis Melchior de Vogüé à l'occasion du quatre-vingtième anniversaire de sa naissance*, s. 29–43. Paris: Imprimerie nationale.

BURNS, Ross (2005): *Damascus. A History*. London, New York: Routledge.

COMBE, Etienne, SAUVAGET, Jean a Gaston WIET, ed. (1931-1964): *Repertoire chronologique d'épigraphie arabe* (RCEA – 16 vol.). Le Caire: Imprimerie de l'institut français d'archéologie orientale.

ELISSÉEFF, Nikita (1967): *Nūr ad-Dīn. Un grand prince musulman de Syrie au temps des croisades (511–569 h./1118–1174)*. Damas: Institut français de Damas.

AL-GHAZZÍ, Nadžmuddín (1979): *al-Kawákib as-sá'ira bi-a'ján al-mi'a al-'ášira*. Bajrút: Dár al-áfáq al-džadída.

AL-HÁFIZ, Muhammad Mutí' (2006): *al-Chânqáh as-Sumajsátíja bi-Dimašq*. Dimašq: Dár al-bajrútí 2006.

AL-HASANÍ, Dža'far (1958): al-Madrasa al-is'ardíja. *Madžallat al-madžma' al-'ilmí al-'arabí* 33: 401–417, 588–608.

HEIDEMANN, Stefan (2009): Charity and piety for the transformation of the Cities, in: Frenkel, Miriam a Yaacov Lev, ed., *Charity and Giving in Monotheistic Religions*, s. 153–174. Berlin, New York: Walter de Gruyter.

HERZFELD, Ernst (1942): Damascus: Studies in Architecture I. *Ars Islamica* 9: 1–53.

HILLENBRAND, Robert (1994): *Islamic Architecture. Form, Function and Meaning*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

HUMPHREYS, Stephen (1994): Women as Patrons of Religious Architecture in Ayyubid Damascus. *Muqarnas: An Annual on Islamic Art and Architecture* 11: 35–54.

IBN 'ASÁKIR, Abú al-Qásim 'Alí (1995): *Táríh madínat Dimašq*. Bajrút: Dár al-fikr.

IBN DŽUBAJR (bez data vydání): *Rihlat Ibn Džubajr*. Bajrút: Dár Sádír.

IBN AL-QALÁNISÍ, Abú Ja'lá Hamza (bez data vydání): *Dhajl táríh Dimašq*. Al-Qáhira: Maktabat al-Mutanabbí.

IBN ŠADDÁD, 'Izzuddín Abú 'Abdalláh Muhammad (1956): *al-A'láq al-chatíra fí dhíkr umará' aš-Šám wa al-Džazíra. Táríh madínat Dimašq*. Dimašq: al-Ma'had al-faransí li-d-dirását al-'arabíja.

LITTLE, D. P (1984): *A Catalogue of the Islamic Documents From al-Haram al-Sharif in Jerusalem*. Beirut.

MAKDISI, George (1981): *The Rise of Colleges. Institutions of Learning in Islam and the West*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

MELČÁK, Miroslav (2008): Vznik ‚náboženské‘ nadace (waqf) a její význam pro ranou muslimskou společnost. *Religio: Revue pro religionistiku* 16 (1): 87–105.

AL-MUNADŽDŽID, Saláhuddín, ed. (1949): *Kitáb waqf al-qadí 'Uthmán ibn As'ad ibn al-Munadždžá*. Dimašq: al-Ma'had al-faransí li-d-dirását al-'arabíja.

AN-NU'AJMÍ, 'Abdulqádir ibn Muhammad (1988): *ad-Dáris fí táríh al-madáris*. Al-Qáhira: Maktabat ath-thaqáfa ad-díníja.

OSTŘANSKÝ, Bronislav (2009): *Malá encyklopedie islámu a muslimské společnosti*. Praha: Nakladatelství Libri.

SAUVAGET, Jean (1944): Notes sur quelques monuments musulmans de Syrie, à propos d'une étude récente. *Syria* 24 (3): 211–231.

SAUVAGET, Jean a M. ECOCHARD (1938-50): *Les monuments ayyoubides de Damas* (4 vol.). Paris: Editions Boccard.

SOURDEL, Dominique a Janine SOURDEL-THOMINE (1979): Dossiers pour un corpus des inscriptions arabes de Damas. *Revue des études islamiques* 47: 119–171.

AS-SUBKÍ, Taqíjuddín 'Alí ibn 'Abdulkáfi (bez data vydání): *Fatáwá as-Subkí* (2 vol.). Bajrút: Dár al-ma'rifa.

AŠ-ŠIHÁBÍ, Qutajba (1995): *Mušajjadát Dimašq dhawát al-adriha wa 'anásiruhá al-džamálíja*. Dimašq: Wizárat ath-thaqáfa.

AŠ-ŠIHÁBÍ, Qutajba (1999): *Mu'džam Dimašq at-táríkhí* (3 vol.). Dimašq: Wizárat ath-thaqáfa.

TALAS, Muhammad (1975): *Thimár al-maqásid fí dhíkr al-masáđžid*. Bajrút: Maktabat Lubnán.

VESELÝ, Rudolf (1963): Un document de construction émis pour Suleyman Pacha en 946 de l'hégire (1539 N. E.). *Archiv orientální* 31: 423–441.

VESELÝ, Rudolf (1964): De la situation des esclaves dans l'institution du wakf. *Archiv orientální* 32: 345–353.

VESELÝ, Rudolf (1971): *An Arabic Diplomatic Document from Egypt. The Endowment Deed of Mahmud Pa-sha*. Praha: Univerzita Karlova.

VESELÝ, Rudolf (1988): *Úvod do studia dějin zemí Předního Východu I. Pomocné vědy historické*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

Korán (2000). Praha: Academia.

Dagmar Kolářiková

***Ať žije ministryně, poslankyně,
inženýrka, profesorka...¹
aneb Feminizace názvů povolání
ve francouzském jazyce***

Abstract:

This paper presents some communication difficulties caused by varieties of the French language regarding the feminization of nouns of occupations, titles, ranks and functions. Historically, the feminine form of a profession word was frequently used to designate a woman who was married to a man of that vocation although the woman did often hold the same job herself. Now more feminine forms are needed for all the different positions that women hold themselves. First in French Canada but soon throughout the French-speaking world – people began to feminize titles to harmonize the language with the reality of our society, namely access of women to jobs previously held mainly by men. The choice between denoting women with grammatically masculine words and feminizing these masculine words is currently a linguistic and social controversy in France as well as in other French-speaking countries (Quebec, Belgium, Switzerland). This study examines arguments both in favor of and against the feminization of masculine nouns, and provides the official opinions of several French language authorities. The paper also shows that the feminization is largely a social issue: many believe that the feminine forms are derogatory and should not be used.

1) Inspirací pro název této studie nám byla věta, kterou francouzský novinář Maurice Chaplan zakončil jeden ze svých sloupků v deníku Le Figaro (GROULT, 1997, s. 176).

Klíčová slova: feminizace, Francie, francouzský jazyk, frankofonní země, názvy povolání, funkcí, hodností a titulů, tvary mužského a ženského rodu

Key words: feminization, France, French language, French-speaking countries, nouns of occupations, functions, ranks and titles, masculine and feminine forms

1. Úvod

V úvodu je třeba upozornit na to, že cílem této studie není přihlášení se autorky k jakékoli podobě feminismu. Zpracovávaná tematika zde není chápána jako feministický problém, i když určitým genderovým aspektům se při zpracování dané problematiky nelze vyhnout, ale pouze jako kulturně společenský fenomén, spjatý s vývojem jazyka. Pojmem „feminizace“ zde rozumíme především gramatický jev, který spočívá v „poženštění“ mužských pojmenování pro označení povolání, titulů, hodností a funkcí.

Podobně jako i v jiných jazycích, tak i ve francouzštině se mísí tlak na politicky korektní vyjadřování se změnami, které přináší přirozený vývoj společnosti a jejího jazyka. Neklademe si ani za cíl posoudit, která změna je nepřirozená a do jazyka násilně zanášená, neboť je nám jasné, že teprve čas ukáže, zda uživatelé francouzštiny přivyknou některým termínům, které se jim zpočátku jevily jako zbytečné a nežádoucí komolení jazyka. Naším cílem je tedy podat ucelený obraz stavu a vývoje procesu feminizace názvů povolání a funkcí ve frankofonních zemích, s důrazem na samotnou Francii, kde je tato problematika dodnes předmětem vášnivých diskuzí.

Francouzština se sice již dnes nemůže pyšnit svým privilegovaným postavením, které měla po staletí, ale světovým jazykem zůstává i nadále. V nejrůznějších seznamech vytvořených na základě počtu mluvčích figuruje na devátém až čtrnáctém místě (jako mateřtinu ji užívá zhruba 128 milionů lidí).² A v žebříčku nejrozšířenějších jazyků, kterými jejich mluvčí hovoří jako druhým jazykem, dokonce zaujímá první místo. Na různé úrovni se jí domluví až půl miliardy obyvatel planety. Je rovněž stále považována za jeden z oficiálních jazyků ve většině důležitých mezinárodních organizací, např. v Organizaci spojených národů, Evropské unii, UNESCO, NATO, Mezinárodním olympijském výboru, Červeném kříži aj.

Jaký je však postoj samotných Francouzů k jejich mateřskému jazyku? Podle Henrietty Walterové „*Francouz svůj jazyk nepokládá za poddajný nástroj, který mu slouží k tomu, aby se jeho prostřednictvím vyjadřoval, aby jej použil při komunikaci. Dívá se na něj jako na věčně platnou instituci, svázanou tradicemi a takřka nedotknutelnou*“ (WALTEROVÁ, 1993, s. 15). Tím se vysvětluje jakási „zdrženlivost“ francouzských kompetentních orgánů nejen při přijímání nových výrazů, ale vůči jakýmkoliv zásahům do jazyka.

Jestliže si tedy francouzština i nadále zachovává relativně vysoký status, děje se tak především proto, že na něm francouzské intelektuální špičky svezpě trvají. Vypovídá o tom i první věta článku 2 francouzské ústavy z roku 1958, která do ní byla vložena francouzským parlamentem až v červnu 1992 a jež zní: „*La langue de la République est le français*“ („Jazykem republiky je francouzština“). Důsledné prosazování této myšlenky má však své kořeny v dávné historii.

2. K vývoji francouzštiny jako oficiálního jazyka

Prvopočátky formování francouzštiny jako oficiálního jazyka můžeme spatřovat již v rozhodnutí krále Františka I., jenž vydal 15. srpna 1539 ve městě Villers-Cotterêts královské nařízení, podle něhož musely být všechny oficiální úřední texty, úkony, zákony i dekrety psány pouze francouzsky („en langage maternel françois“). Tím sesadil latinu z trůnu jazyka správy a zároveň odstranil z těchto písemností i místní nářečí (WALTEROVÁ, 1993, s. 84–85).

O několik let později, v roce 1549, byla vydána *Défense et illustration de la langue française* (Obrana a oslava francouzského jazyka) Joachima du Bellay, která měla podpořit užívání francouzštiny jako národního literárního jazyka. Byla zformulována pravidla, která „*měla zafixovat pravopis a normalizovat výslovnost*“ (WALTEROVÁ, 1993, s. 95). Jazyk jako nástroj politické centralizace se tak stal záležitostí státu.

Dalšími důležitými kroky ve vývoji francouzštiny jako oficiálního jazyka pak bylo povolení obhajob vědeckých prací na univerzitách ve francouzském jazyce z roku 1624 a především založení Francouzské akademie (Académie Française) kardinálem Richelieu v roce 1635, jejímž cílem bylo bdít nad rozvojem francouzštiny a vypracovat gramatiku a slovník francouzského jazyka. Na akademickém slovníku (*Dictionnaire de l'Académie*) se začalo pracovat v roce 1639. Byl přijat Chapelainův projekt a řízením prací na slovníku byl pověřen francouzský gramatik Claude Favre de Vaugelas (1585–1650). Zemřel však dříve, než dokončil své dílo. Prvního vydání se tak slovník dočkal až v roce 1694.³ Ve stejné době vzniká i dílo Antoina Furetièra (1619–1688) *L'Essai d'un dictionnaire universel* (Pokus o univerzální slovník), obsahující slova ze staré i moderní francouzštiny a termíny ze všech oblastí vědy a umění. Furetière se v něm rozchází s přísnými zákony Akademie, neboť uvádí všechna slova bez rozdílu, zatímco akademický slovník předepisuje normu založenou na jistém specifickém úzu (WALTEROVÁ, 1993, s. 96).

Následuje období, kdy je Francie přímo zaplavena slovníky a gramatikami. V roce 1660 publikují Antoine Arnauld (1612–1694) a Claude Lancelot (1615–1695) tzv. gramatiku z Port-Royal, známou pod zkráceným názvem *Grammaire générale et raisonnée* (v českém prostředí bývá uváděna také jako Racionální gramatika), jako

3) Slovník obsahoval 24 000 slov řazených podle jejich kořene. Od následujícího vydání v roce 1718 již ale byla slovníková hesla řazena abecedně (WALTEROVÁ, 1988, s. 96).

2) Např. World Almanac 2005 uvádí francouzštinu na 10. místě.

součást port-royalské práce o logice. Její autoři se snaží najít ve tvarech jazyka společné základní vlastnosti, čímž se odvážili jít proti obecnému úzu (tzv. „bon usage“). 17. století tak bývá považováno za období, kdy „*francouzština dosáhla vrcholné dokonalosti a kdy působili velcí klasičtí spisovatelé, kteří se stali vzory hodnými následování*“ (WALTEROVÁ, 1993, s. 98).

Pro 18. století je typické především rozšiřování slovní zásoby, k čemuž přispěl zejména rozvoj nových technik. V souvislosti s tím vznikla i potřeba pojmenovávat nové věci. Proto byla v roce 1751 vydána *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* (Encyklopedie aneb Racionální slovník věd, umění a řemesel), jejíž hesla koncipovali např. Rousseau, Voltaire, Condillac, Marmontel, Turgot aj.

Zájem o jazykovou situaci ve Francii pokračuje i v návaznosti na zájmy revolučního vývoje koncem 18. století. V období Velké francouzské revoluce se totiž v plné míře ukázalo, že zatímco se francouzský jazyk rozšířil ve městech, jazykem většiny vesnických obyvatel zůstávají i nadále tzv. patois (místní nářečí).

Snahou členů Konventu tedy bylo zlikvidovat místní jazyky, které příliš připomínaly starý režim a byly překážkou revoluční propagandy. 10. září 1791 bývalý biskup v Autun, poslanec Ústavodárného shromáždění, Charles Maurice de Talleyrand-Périgord (1754–1838) prohlásil:

„Základní školy musí skoncovat s tou podivnou nerovností: jazyku Konstituce a zákonům budou v nich vyučováni a tak bude učiněna přítrž množství našich nářečí; jako poslední zůstane z doby feudalismu, ale i to bude přinuceno zmizet: síla věcí nám to přikazuje“ (WALTEROVÁ, 1993, s. 102).

V roce 1794 předal abbé Grégoire (plným jménem Henri Jean-Baptiste Grégoire, 1750–1831) Konventu svoji „*Zprávu o potřebě a způsobu jak zlikvidovat patois a rozšířit užívání francouzského jazyka*“. Doporučuje tvořit ve francouzštině knížky, písně a vydávat noviny, které by byly rozesílány do všech obcí země, a povolovat ve všech městských radách užívání jen jednoho celonárodního jazyka (WALTEROVÁ, 1993, s. 101–102).

V 19. století již proniká francouzština do každé rodiny, neboť Ferryho zákony z let 1881–1882 laicizovaly školství a zavedly povinnou a bezplatnou školní docházku. Nedá se však ještě hovořit o úplném „pofrancouzštění“ obyvatelstva. Při vyučování se sice mluvilo francouzsky, ale o přestávkách mezi sebou mluvily děti stále ještě v „patois“.

Tato situace trvala v podstatě až do první světové války. Po velkých ztrátách, ke kterým došlo v průběhu bojů, byli do nově formovaných jednotek shromažďováni vojáci ze všech částí Francie. K vzájemnému dorozumívání tedy museli používat společný jazyk, tj. francouzštinu, kterou pak mluvili i po svém návratu z války.

K šíření společného a jednotného francouzského jazyka na území Francie pak přispěly ve 20. století především nové technické prostředky, rozhlas a televize a především jejich předchůdce, T.S.F.⁴ Podařilo se tak téměř vymýtí místní nářečí.

S expanzí USA do Evropy po druhé světové válce se však francouzština dostala do defenzivního postavení. Naštěstí si Francie zavčas uvědomila svou povinnost vůči národnímu jazyku a proti jazykové expanzi angličtiny⁵ se začala bránit, a to legislativní cestou. Nejprve byla v roce 1992 do ústavy dodána již zmíněná věta „Jazykem republiky je francouzština“. V roce 1994 pak byla schválena legislativa, podle které musí být veškerá reklama, pracovní smlouvy a legislativní dokumenty ve francouzštině. Jedná se o tzv. Toubonovy⁶ jazykové zákony, které navázaly na Bas-Lauriolův předpis ze sedmdesátých let nařizující povinné užívání francouzštiny v reklamách, na obalech a v oficiálních dokumentech. Toubon tyto pokyny aktualizoval a doplnil i různé sankce: pokuty a případně i hrozbu vězení za nepoužití francouzštiny v reklamě a veřejných oznámeních. Tento zákon zakazuje rovněž udělení jakékoli státní dotace vědeckým konferencím, jejichž jednacím jazykem není francouzština. Tyto zákony se dosud aktivně aplikují (<http://www.europeum.org/dispatch.php?aid=254>, 5. 11. 2010).

Nad přijímáním nových slov do jazyka bdí sedmnáctičlenná Generální komise pro terminologii a neologismy (Commission générale de terminologie et de néologie), která byla vytvořena na základě dekretu z 3. července 1996. Je složena z profesorů, jazykovědců, vědců a bývalého velvyslance. Rozhodnutí této komise se uveřejňují ve francouzské Sbírce zákonů (*Journal officiel de la République française*). Vlastní terminologické komise má však také každé ministerstvo. Každý rok tak projde konečným schvalovacím procesem okolo 300 slov, některá z nich jsou z důvodu aktuálnosti řešena přednostně. To platí zpravidla tehdy, když se objeví anglicismus, který by se mohl rychle rozšířit, a to především díky rychle rostoucímu tempu informačních technologií. Verdikt těchto komisí je závazný pro všechny státní a veřejné instituce. Termín „logiciel“ tak nahradil slovo „software“, slovo „baladeur“ „walkman“, „ordinateur“ se používá místo „computer“, podobně jako „courriel“ vystřídal „email“. Zdaleka však nejde o vyhranou bitvu. Důkazem toho je, že v říjnu 2009 začala skupina asociací pro ochranu francouzského jazyka (Associations de défense de la langue française) bít znovu na poplach. Jak tvrdí: „*Na pařížských zdech je dnes více anglických slov, než jich tam bylo za okupace německých. Je čas postavit se na odpor*“ (<http://www.presseurop.eu/fr/content/article/215001-le-francais-resiste-l-allemand-collabore>, 8. 11. 2010).

4) T.S.F. – Téléphonie Sans Fil.

5) V této souvislosti se často hovoří o tzv. franglais.

6) Byly pojmenovány podle tehdejšího ministra kultury a frankofonie Jacquese Toubona, který vykonával tuto funkci od roku 1993 ve vládě Edouarda Balladura.

3. Historický vývoj procesu feminizace názvů povolání a funkcí ve francouzštině

Další krize francouzštiny ve 20. století souvisí s tzv. feministickou lingvistikou (někdy též označovanou jako „genderová lingvistika“), jež je výsledkem ženského emancipačního hnutí promítnutého do oblasti jazyka. Vznikla zhruba v 70. letech v Americe a rozšířila se téměř do celého světa. Ve Francii proběhly dvě vlny tzv. „poženšťování“ názvů povolání, a to v roce 1986 a v roce 1998.

Problematika tvoření názvů povolání ženského rodu jako protějšku jmen mužských je sice vzhledem k neustále pokračujícímu a zrychlujícímu se společenskému i technologickému vývoji stále aktuální otázkou, přesto není v jazyce žádnou novinkou. V průběhu staletí se měnilo postavení žen a docházelo stále častěji k pronikání žen do „mužských“ profesí, a proto vznikala i potřeba nových pojmenování.

3.1. Počátky feminizace názvů povolání ve francouzštině

Nedá se ale říci, že by tvoření ženských protějšků k názvům povoláním v mužském rodě činilo problémy od pradávna. Například ve středověku se feminizoval jazyk s naprostou samozřejmostí. Vznikala slova jako tkadlena (tisserande), prodavačka (venderesse), žadatelka (demanderesse)⁷ apod., aniž by se někdo nad nimi pozastavoval. Situace se změnila až v 17. století, kdy se ženský rod začíná z jazyka jako by vytrácet, což bylo podpořováno i řadou prohlášení některých gramatiků. Například již zmíněný Claude Favre de Vaugelas zastával názor, že „*maskulinum je nejurozenějším rodem*“ („*le masculin est le genre le plus noble*“, LABROSSE, 2003, s. 85).

Teprve koncem 18. století dochází postupně k přehodnocování postavení žen ve společnosti. Jednou z největších bojovnic za ženská práva ve Francii, Olympe de Gouges (rozená Marie Gouze, 1748–1793), již před revolucí vydávala v Paříži brožury s předzvěstí velkého společenského převratu, jehož úkolem bude osvobodit ženy od nadvlády mužů. Velký zájem vzbudila i za hranicemi Francie svým dílem *Déclaration des droits de la Femme et de la Citoyenne* (Deklarace práv ženy a občanky) ze září 1791, jímž reagovala na „obecnou“, ve skutečnosti však mužskou *Deklaraci práv člověka a občana* z 26. srpna 1789 (*Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*).⁸ Bojovnost Olympe de Gouges, která ve své Deklaraci žádala rovnoprávnost jak na řečnické tribuně, tak i na popravišti, dráždila revolucionáře různých směrů, neboť politická angažovanost žen byla považována za zhoubnou pro „dobré mravy“ nové společnosti (VODÁKOVÁ, A., VODÁKOVÁ, O., 2003, s. 38–39).

Zhruba o sto let později, v roce 1884, napsala francouzská feministka, Hubertine Auclertová (1848–1914), dopis Francouzské akademii, v němž žádala akademiky, aby vytvořili chybějící ženské protějšky mužských ekvivalentů názvů povolání následujícími slovy:

7) Výrazy „*venderesse*“ a „*demanderesse*“ byly používány v právnickém jazyce.

8) Francouzské slovo „*homme*“ označuje jak muže, tak člověka.

„*Vážení páni akademici, [...] vytvořením chybějících výrazů v ženském rodě byste se podíleli na osvobození více než poloviny národa [...]. V současné době chybí pojmenování pro ženy, které vykonávají funkce ve státě, vědě, umění, průmyslu*“ („*Messieurs les académiciens [...] en créant les expressions féminines qui font défaut, vous coopéreriez à l'affranchissement de plus de la moitié de la nation [...]. Actuellement, pour dénommer les femmes qui exercent dans l'Etat, les sciences, les arts, l'industrie, il n'y pas de féminins,*“ BOIVIN, 1997, s. 244).

3.2. Současný stav řešené problematiky

Ve 20. století se pak otázka feminizace názvů povolání stala aktuálním společenským problémem, ke kterému se vyslovila řada lingvistů, ale i zastánců feminismu. Například Jacques Damourette (1873–1943) a Edouard Pichon (1890–1940) píší již v roce 1920:

„*Snadnost, s jakou francouzština tvoří nejrůznější formy ženského rodu, by měla přimět ženy, které dnes používají pro svá povolání mužské tvary slov, aby se používáním groteskních a nebezpečných mužských tvarů, vymykajících se duchu jazyka, nezesměšňovaly*“ (GROULT, 1997, s. 175–176).

Rovněž Albert Dauzat (1877–1955) ve své *Grammaire raisonnée de la langue française* z roku 1947 uvádí:

„*Pokud přesvědčíme ženy, že ženský rod není úpadek, ale naopak, osvobodíme se od dávné zátěže... Žena, která dává v názvu své profese přednost mužskému rodu před ženským, tím vlastně dává najevo komplex méněcennosti a znehodnocuje tím své legální požadavky. Skrývat své pohlaví za protivníkům rod je zrada. Říkat paní doktor znamená hlásat nadřazenost samce, která se v gramatice projevuje předností mužského rodu před ženským*“ (GROULT, 1997, s. 175).

Stoupencem feminizace názvů povolání ve francouzštině byl i Maurice Grevisse (1895–1980), který ve svém díle *Les problèmes de langage* z roku 1963 napsal:

„*Kdo se dnes ještě podivuje, slyší-li mluvit o lékárnici, šampiónce, letkyni, posluchačce, parlamentní přidělenkyni, poslankyni, senátorce, přednášející a redaktorce?*“⁹ *Ženy si v oblasti politiky, úřadů, průmyslu, obchodu, sportu a jinde vydobily*

9) Při překladu této citace do češtiny se ukázalo, že problémy s přechylováním nejsou jen záležitostí francouzštiny. Zatímco „*parlamentní atašé*“ mohla být v překladu nahrazena v češtině méně obvyklým výrazem „*parlamentní přidělenkyně*“, pro vyjádření skutečnosti, že „*přednášející*“ je žena, jsme adekvátní výraz nenašli.

pozice a pracovní příležitosti, které je třeba logicky pojmenovat tak, že pro ně vytvoříme od příslušných názvů povolání v mužském rodě jejich ženské protějšky („Qui, de nos jours, s'étonne d'entendre parler d'une pharmacienne, d'une championne, d'une aviatrice, d'une auditrice, d'une attachée parlementaire, d'une déléguée, d'une sénatrice, d'une conférencière, d'une rédactrice de journal? Les femmes ont conquis dans le domaine de la politique, de l'administration, de l'industrie, du commerce, du sport, ailleurs encore, des positions, des situations qu'il faut bien logiquement désigner en féminisant les noms de métiers qui y correspondent,“ GREVISSE, 1963, s. 38).

V současných učebnicích gramatiky však není tomuto jevu věnována dostatečná pozornost a celá problematika je shrnuta jen do několika málo vět. Za všechny můžeme uvést *Grammaire expliquée du français*, v níž se její autoři vyslovují k problematice přechylování názvů povolání takto:

„V některých frankofonních zemích (např. v Québecu) jsou feminizovány názvy povolání: une auteure (autorka), une professeure (profesorka), une écrivaine (spisovatelka) aj. Začíná k tomu docházet i ve Francii. Existuje na to dokonce zákon. Často se také užívají tvary: une femme médecin (žena lékařka), une femme architecte (žena architektka) aj., aby nedocházelo k záměnám“ (POISSON-QUINTON, MIMRAN, MAHÉO-LE COADIC, 2007, s. 32).¹⁰

4. Jazykově politická opatření ve frankofonních zemích

V předcházející kapitole jsme se již zmínili o tzv. feministické lingvistice,¹¹ pro jejíž vznik byla v 60. letech prvotním impulsem studie zabývající se nedostatky ženského jazyka od dvou Evropanů, Otto Jespersena (1860–1943) a Fritze Mauthnera (1849–1923).

Důsledkem uplatňování feministické lingvistiky v jednotlivých zemích bylo se-stavení vládních jazykových komisí, které podávaly návrhy na podporu zviditelnění žen v jazyce. Jejich zásluhou byla také vedena veřejnost k uvážení volby jazykových prostředků. Byly rovněž vynakládány nemalé prostředky na přereformulování zákonů, předpisů a vyhlášek do politicky korektního jazyka, jenž zohledňuje ženy a jejich postavení

10) Přeloženo autorkou z fr. originálu „Dans certains pays francophones (au Québec, par exemple), on féminise les noms de métiers: une auteure, une professeure, une écrivaine, etc. En France, on commence aussi à le faire. Il y a même une loi qui y incite. Pour éviter les confusions, on dit souvent : une femme médecin, une femme architecte, etc.“

11) Genderovým lingvistkám a lingvistům vadí především zbytečné nadužívání tzv. bezpříznakového maskulina, hovoří o něm jako o všeobecně přijímaném mýtu (domnívají se např., že použijeme-li slovo lékař, vybaví se nám primárně muži).

ve společnosti. I když by se mohlo zdát logické, že první jazykově politická opatření proti sexistickému užívání jazyka ve frankofonních zemích byla přijata ve Francii, ve skutečnosti k jejich přijetí přistoupil dříve Québec. Podívejme se nyní ve stručnosti, jak tyto procesy v románsky mluvících zemích probíhaly.

4.1. Québec

Již v roce 1979 začala *la Gazette officielle du Québec*¹² vydávat doporučení k užívání ženských tvarů názvů povolání. Oznámením z 28. července 1979 doporučuje Úřad pro francouzský jazyk (Office de la langue française) „*používat ženské tvary ve všech možných případech*“ a navrhuje čtyři způsoby tvoření názvů povolání v ženském rodě, a to: využitím již existujících tvarů v jazyce (např. une avocate – advokátka), použitím vespolečného podstatného jména s ženským členem (např. une ministre – ministryně), odvozením ženského tvaru od mužského podle morfologických pravidel (např. un député – une députée – poslanec, poslankyně) nebo připojením slova „femme“ (žena) k názvu povolání v mužském rodě (např. femme-ingénieur – inženýrka).

V roce 1980 je na Québecké univerzitě v Montrealu (Université de Québec à Montréal) vypracován první průvodce feminizací jazyka *Guide de féminisation linguistique*. Děje se tak v návaznosti na neustále se zvyšující počet žen zaměstnaných na univerzitě a rostoucí podíl studentek na celkovém počtu studentů québecké univerzity. Správní rada univerzity oficiálně uznává užívání ženských forem titulů pro označení žen.

O dva roky později je ustaven pracovní výbor, jehož úkolem bylo vytvořit seznam termínů, pro něž neexistuje oficiální tvar v ženském rodě, anebo je jeho užití problematické. Terminologické práce výboru byly dovršeny 4. dubna 1986, kdy Québecký úřad pro francouzský jazyk schválil dokument s názvem *Titres et fonctions au féminin: essai d'orientation de l'usage* (Tituly a funkce v ženském rodě: jak se orientovat v jejich užívání), jenž doplnil původní doporučení z roku 1979. V dokumentu se uvádí, že „*je na každém uživateli či uživateli jazyka, jaký tvar si zvolí z pravidelných, možných, osvědčených nebo doporučených forem*“ („En laissant le soin à l'utilisateur ou l'usagère de la langue de faire son choix parmi les formes régulières, possibles, attestées ou recommandées,“ BOUCHARD, et al., 1999, s. 10). Uveřejnění tohoto dokumentu spadá zhruba do stejného období, kdy byl ve Francii vydán oběžník Laurenta Fabiuse, tehdejšího socialistického premiéra, v němž byla publikována doporučení komise, vedené Benoîte Groultovou.

V roce 1991 vydal Úřad pro francouzský jazyk dokument *Au féminin: guide de féminisation des fonctions et des textes*. Také řada québeckých podniků si vytvořila vlastní průvodce pro interní použití a doporučovala svým zaměstnancům a zaměstnankyním, aby navštěvovali kurzy nesexistického užívání jazyka při psaní textů.

12) Sbírká zákonů, v níž québecká vláda zveřejňuje svá rozhodnutí, zákony apod.

V Québecu se také jako v první frankofonní zemi začaly užívat názvy povolání v ženském rodě zakončené na -eure (ingénieure – inženýrka, professeure – profesorka, auteure – autorka aj.) místo tradičních tvarů zakončených na -trice, -teuse nebo -esse.

4.2. Francie

Cílem prvních zákonů z let 1981 a 1983, prosazených Mitterandovou pověřenkyní pro ženská práva, ministryní Yvette Roudyovou, bylo naplnění zrovnoprávnění žen v jazyce. Ženy, které pracovaly ve vládě anebo se pohybovaly v nejvyšších kruzích, poukazovaly na to, že chybí některé ženské protějšky k pracovním místům a funkcím, které se nacházejí na vrcholu společenského žebříčku. Tento nedostatek vnímaly jako něco, co brání společenským změnám a prakticky nedává ženám možnost uplatnit se v těchto funkcích. Tím se otázka feminizace názvů povolání stala společenským problémem. V červenci 1983 byl odhlasován zákon o „*l'égalité professionnelle entre les femmes et les hommes*“ (tj. o rovnoprávném postavení mužů a žen na trhu práce).

V únoru 1984 byla ustavena třicetidvoučlenná komise, kterou tvořili představitelé různých ministerstev, členové Haut comité de la Langue Française (Výboru na nejvyšší úrovni pro francouzský jazyk), osobnosti z médií i jazykovědci a již předsedala Benoîte Groultová. Cílem komise bylo zabývat se problematikou feminizace titulů a funkcí a slovní zásobou týkající se činnosti žen. V březnu 1986 přednesla Yvette Roudyová závěrečnou zprávu o tvoření označení ženského rodu některých profesí. Zprávu sepsala Benoîte Groultová, která zde uvádí: „*Každý jazyk se musí umět přizpůsobit novým skutečnostem. Pronikání stále většího počtu žen do nejrůznějších funkcí je jedna z takových skutečností, které se musí ve slovní zásobě projevit.*“ („*Toute langue doit [...] savoir s'adapter aux réalités nouvelles. L'accession de femmes de plus en plus nombreuses à des fonctions de plus en plus diverses est une de ses réalités, qui doit donc trouver sa traduction dans le vocabulaire*“). Groultová v této zprávě rovněž poukázala na to, že z 5 000 případů tvoření ženského ekvivalentu činitelských jmen nelze pouze v 15 případech najít okamžité řešení (WALTEROVÁ, 1993, s. 173).

Také oběžník z 11. března 1986 byl vydán s cílem narovnat asymetrii v terminologii ženských názvů profesí a funkcí. Podrobně se zabýval metodikou tvorby ženských substantiv od mužských tvarů.¹³ Tento výnos se ale v praxi prosadil až v roce 1998 díky iniciativě tehdejšího premiéra Lionela Jospina. Krátce předtím, 17. prosince 1997, přijala Rada ministrů (Conseil des ministres) rozhodnutí přechylovat názvy povolání v úředních dokumentech. Došlo k tomu v souvislosti se jmenováním několika žen do nejvyšších funkcí. Vážnost problematiky dodal Lionel Jospin ve svém projevu u příležitosti Mezinárodního dne žen 8. března 1998, v němž poukázal na souvislosti mezi jazykem a sociální

skutečností. Rozhodnutí ze 17. prosince 1997 bylo schváleno Národním shromážděním (Assemblée nationale) 14. května 1998.

V roce 1999 vydalo Národní centrum pro vědecký výzkum (CNRS – Centre national de recherche scientifique) spolu s Národním ústavem francouzského jazyka (InaLF – Institut national de la langue française) dokument *Femme, j'écris ton nom... : guide d'aide à la féminisation des noms de métiers, titres, grades et fonctions*. Je v něm popsána historie feminizace francouzského jazyka, podán výklad pravidel tvorby ženského rodu a analyzovány problémy, jež mohou doprovázet toto tvoření. Dokument obsahuje i seznam podstatných jmen rodu ženského, u nichž je uvedeno číslo pravidla, které bylo na jejich vytvoření použito.

9. března 2000 je pak vydán *Le Bulletin officiel de l'Education Nationale*, který se rovněž věnuje problematice feminizace názvů povolání, funkcí, hodností a titulů.

4.3. Francouzské společenství Belgie

Ve frankofonní části Belgie (Communauté française de Belgique) spadají počátky feminizace názvů povolání do období devadesátých let. 21. června 1993 zde byl přijat dekret o feminizaci názvů povolání, funkcí, hodností a titulů, který nařizoval používání ženských forem ve všech dokumentech veřejné správy Společenství. Nejvyšší jazykový orgán Francouzského společenství Belgie (Conseil supérieur de la langue française) byl pověřen návrhem pravidel pro přechylování názvů povolání, které byly „posvěceny“ vládou Společenství výnosem z 13. prosince 1993. Podle tohoto nařízení bylo třeba přechylovat názvy v úředních textech, zatímco v běžné mluvě bylo užívání ženských protějšků ponecháno na libovůli uživatele. Aby však bylo zabráněno nekontrolovatelnému tvoření typu „auto-resse“ (autorka) nebo „ministresse“ (ministryně), jmenoval nejvyšší jazykový orgán Francouzského společenství Belgie komisi pro feminizaci, která byla složena z pěti členů (tvořili ji tři jazykovědci: Michèle Lenoble Pinsonová, Marie-Louise Moreauová, Marc Wilmet, a dva členové parlamentu: Henri Simons a Antoinette Spaaková). Úsilí o feminizaci názvů povolání pak bylo v Belgii korunováno vydáním oficiálního průvodce s názvem „*Mettre au féminin*“ v roce 1994. Tento dokument obsahoval obecná pravidla přechylování, pět konkrétních doporučení¹⁴ a seznam asi 1 500 názvů povolání v ženském rodě.

I v Belgii vyvolalo vydání této publikace řadu diskuzí na stránkách tisku, i když se nedá říci, že by se setkalo s vysloveně negativními reakcemi. Zajímavý je ale jeden ar-

13) V podstatě se dá říci, že rekapituluje pravidla a doporučení Québeckého úřadu pro francouzský jazyk z roku 1979.

14) Jednalo se například o doporučení používat u názvu povolání cizího původu francouzský ekvivalent a přechylovat ho podle gramatických pravidel („une joueuse de tennis“, tj. tenistka, místo „tenniswoman“), v pracovních nabídkách uvádět tvar mužského i ženského rodu způsobem „on recrute un mécanicien ou une mécanicienne = přijmeme mechanika nebo mechaniku“ a nepoužívat znění tohoto typu: un(e) mécanicien(ne) nebo mécanicien (F/H) aj.

gument, který se může jevit jako „belgická specialita“, neboť v ostatních frankofonních zemích (v Kanadě, resp. Québecu, Švýcarsku) se argumenty proti feminizaci ubíraly jiným směrem. Odpůrci feminizace se zde vyslovovali následovně: „*Belgie nemá právo reformovat francouzský jazyk; toto privilegium náleží pouze Francouzům*“ („*La Belgique n'a pas le droit de réformer la langue française; seuls les Français peuvent exercer cette prérogative.*“ BOUCHARD, et al., 1999, s. 68).

V roce 2005 pak bylo publikováno novou komisí pro feminizaci (stávajících pět členů komise doplnili Jean-Marie Klinkenberg a Georges Legros) druhé vydání „*Mettre au féminin*“. Toto vydání obsahuje seznam 1 619 pojmů, které byly novou komisí aktualizovány. Prvořadou úlohu zde sehrála především Michèle Lenoble Pinsonová, která od roku 1994 systematicky excerpovala belgický tisk a sbírala tak důkazy o používání ženských tvarů názvů povolání. Pomáhali jí v tom studenti Filozofické fakulty univerzity Saint-Louis v Bruselu (Facultés universitaires Saint-Louis). Nalezené tvary dokazovaly např. používání tvaru „*auteure*“, o čemž se v „*Mettre au féminin*“ hovoří následovně: „*Od nynějška je možné konstatovat, že ženské tvary na -eure nacházejí čím dál tím více uživatelů v Belgii, ve Francii (ostatně jsou zahrnuty do průvodce Femme, j'écris ton nom, který byl publikován ve Francii), v Québecu i v románské části Švýcarska*“¹⁵ (<http://www2.cfwb.be/franca/femini/feminin.htm>, 16. 10. 2010). Podobně jako tomu bylo i u prvního vydání, rovněž tato publikace má posloužit jak státním úředníkům, tak i běžným uživatelům. I zde je kladen důraz na to, aby bylo užiti „*l'auteure, les auteures* vs „*l'auteur, les auteurs*“ ponecháno na libovůli uživatele jazyka. Je tedy uznávána koexistence více možných tvarů, jako např. pro profesorku „*une professeur* nebo „*une professeuse*“, pro starostku „*la maire* nebo „*la mairesse*“ apod. (<http://www2.cfwb.be/franca/femini/feminin.htm>, 16. 10. 2010).

4.4. Románské Švýcarsko

V románském Švýcarsku byl po dlouhou dobu ponechán volný průběh určité tvořivosti v oblasti feminizace názvů povolání, která byla tradičně vykonávána muži. A proto již v letech 1944–1947 bylo možné ve švýcarském tisku nalézt tvary, jako např. *caporale, colonelle, contremaître, lieutenant, liftière, officière, policière, soldate* aj.¹⁶ Jednalo se především o tvary, které odpovídaly morfologickým pravidlům francouzského jazyka. Teprve po roce 1990 se začínají objevovat ženské protějšky typu „*pasteure, procureure,*

auteure, ingénieure, professeuse“ (pastorka, prokurátorka, autorka, inženýrka, profesorka), které, jak už jsme uvedli, odpovídají tvarům, které byly doporučeny v Québecu.

V roce 1991 dochází k tomu, že feministicky smýšlející ženy v ženevském a jurském kantonu vydaly slovník názvosloví mužského a ženského rodu pro potřeby švýcarské státní správy, který nese název *Dictionnaire féminin-masculin des professions, des titres et des fonctions*. Předmluvu k němu napsala Thérèse Moreauová.¹⁷ Uvádí v ní, že slovník vznikl z potřeby „*zviditelnit přítomnost žen ve všech oficiálních textech*“ (GROULT, 1997, s. 174).

Nejvyšším jazykovým orgánem Švýcarska je Délégation à la langue française de Suisse romande (DLF). Ta byla sice pověřena, aby bděla nad situací v oblasti feminizace názvů povolání a zaujala k ní stanovisko, ale v podstatě se dá říci, že proces přechylování názvů povolání probíhal v jednotlivých kantonech rozdílně.

V bernském kantonu se diskuse k této problematice rozproudila již v roce 1985, kdy Velká rada (Grand conseil) rozhodla o nesexistickém způsobu vyjadřování v legislativních aktech. To vedlo v roce 1987 k vydání směrnic, jež byly revidovány v roce 1992 a které stanoví, že legislativní akty musí respektovat rovnost pohlaví.

Následně se touto problematikou zabýval ženevský kanton, který přijal v roce 1988 dokument *Règlement relatif à l'usage de la forme féminine des noms de métiers, de fonction, de grade ou de titre dans les actes officiels* (Nařízení o používání ženských protějšků názvů povolání, funkcí, hodností a titulů v úředních spisech).

Další doporučení úřadům ve frankofonních kantonech byla publikována Bureau fédéral de l'égalité entre femmes et hommes (Federální úřad pro rovnoprávnost žen a mužů) v roce 1991 v dokumentu nazvaném *Formulation non sexiste des actes législatifs et administratifs*. V těchto dokumentech bylo doporučeno reformulovat texty takovým způsobem, aby všechna podstatná jména rodu mužského byla nahrazena termíny neutrálními nebo „vespolnými“. Tak docházelo k tomu, že výrazy typu „*employeur, participant*“ („zaměstnavatel, účastník“) mizely a místo nich se užívaly „*rapport salarial, participation*“ (pracovní poměr, účast), což ale často vedlo až k nesrozumitelnosti textu. Například reformulací textu „*indemnité est versée au participant*“ na „*indemnité de participation est versée*“ není vůbec zřejmé, komu „*bude příspěvek vyplacen*“.

V roce 2001 vydala Thérèse Moreauová dokument s názvem „*Écrire les genres: guide romand d'aide à la rédaction administrative et législative épiciène*“, jehož cílem bylo usnadnit psaní administrativních a legislativních textů.

15) Přeloženo autorkou z fr. originálu „*Depuis lors, on peut constater que les féminins en -eure s'implantent dans les habitudes d'usagers de plus en plus nombreux, en Belgique, en France (ils sont d'ailleurs intégrés dans le guide Femme, j'écris ton nom, publié en France), au Québec et en Suisse romande.*“

16) V češtině „*desátnice/kaprálka, plukovnice, mistrová, poručice, obsluhovačka výtahu, důstojnice, policistka, vojákyně*“.

17) Původem Francouzka, která se po dlouhodobém pobytu v USA (1964–1977) usadila v roce 1981 ve Švýcarsku. V letech 1984–1987 byla členkou terminologické komise, jež byla ustavena Yvette Roudyovou.

4.5. Lucembursko

Za zmínku stojí i současná situace v nejmenší frankofonní zemi – Lucembursku. V této zemi sice neexistuje oficiální dokument, který by se věnoval tomuto tématu, přesto se dá říci, že používání ženských tvarů názvů povolání od mužských protějšků se dnes stalo běžnou záležitostí, jak v každodenním životě Lucemburčanů, tak i v médiích.

V roce 1995 zde bylo zřízeno Ministerstvo pro dosažení vyššího společenského postavení žen (Ministère de la Promotion féminine), dnes Ministerstvo pro rovné příležitosti (Ministère de l'Egalité des chances), díky němuž vyšel v Lucembursku v roce 1998 trojjazyčný slovník nazvaný *Guide féminin-masculin : métiers, titres et fonctions*. Názvy povolání, titulů a funkcí jsou zde uváděny v mužském i ženském rodě, a to v lucemburštině, němčině a francouzštině. Do druhého vydání tohoto slovníku byly v roce 2003 zařazeny názvy hodností lucemburské armády a velkovévodské policie a rovněž názvy povolání z oblasti pošty a telekomunikací, nových informačních technologií a justice.

4.6. Jazykové politická opatření mezinárodních organizací

Kromě dokumentů, které byly vydány v jednotlivých zemích, existují i dokumenty s mezinárodní platností, které sehrály v procesu feminizace názvů povolání důležitou roli. Za jeden z nejdůležitějších dokumentů v tomto směru lze považovat Doporučení Výboru Rady Evropy k odstranění sexismu v jazyce (*Recommendation No. R (90) 4 of the Committee of Ministers to member states on the elimination of sexism from language*), které bylo zveřejněno 21. února 1990. Rada Evropy v něm doporučuje všem členským státům, aby „přizpůsobily slovník autonomii obou pohlaví tak, že příslušnost k tomu či onomu pohlaví bude zřejmá už z názvu vykonávané funkce.“ Jedná se o základní verzi, kterou si jednotlivé státy a jazyky rozpracovávají se zřetelem k vlastním specifickým. Právě v reakci na evropská doporučení odhlasovala frankofonní Belgie, jak je uvedeno výše, dekret feminizující názvy povolání a funkcí ve všech úředních dokumentech s odůvodněním, že „jazyk byl nástrojem sexistické moci, jež bránila ženám zapojit se normálně do společnosti.“ Francouzský akademik Maurice Druon označil toto belgické rozhodnutí za „scestné a šokující“. Nicméně k Belgii se připojila i švýcarská Národní rada, která prohlásila, že odmítnutí feminizovat „popírá existenci žen, tvořících polovinu lidské populace,“ a rovněž vydala nařízení, jehož cílem byla modernizace pravopisu oficiálních textů (GROULT, 1997, s. 182–183).

Také Organizace spojených národů přispěla k rovnosti v jazyce vydáním dokumentu *Manuel de rédaction et d'édition de l'Organisation des Nations Unies*, který stanovil, že je třeba „feminizovat většinu titulů úředníků Organizace spojených národů“ (BOUCHARD et al., 1999, s. 3).

5. Odpůrci feminizace názvů povolání ve francouzském jazyce

Z předcházejících řádků vyplývá, že proces „poženšťování“ názvů povolání je v samotné Francii jen velmi pozvolný. Na druhé straně lze konstatovat, že ostatní frankofonní země již ve feminizaci názvů povolání značně pokročily. Například v Québecu se mluví

mnohem „moderněji“ a pojmenování typu „auteure (autorka), ingénieure (inženýrka)“ nebo „docteure“ (doktorka) jsou zde zcela běžná.

5.1. Obecný názor Francouzů a Francouzek na tuto problematiku

Většina samotných Francouzů pokládá diskuse na téma, zda se má říkat rektor nebo rektorka v době, kdy jsou ve Francii téměř tři miliony nezaměstnaných, za nemístné feministické hrátky. Jako příklad nám může posloužit názor šéfredaktora časopisu Marie-Claire, který publikovala Benoîte Groultová ve své knize „*Odvážná zpověď*“ (Histoire d'une évasion): „Z lingvistických a psychologických důvodů jde o zástupný problém.“ Také deník Le Figaro se vyslovuje v podobném duchu: „*Musíme řešit mnohem naléhavější záležitosti, například nezaměstnanost či pokles porodnosti*“ (GROULT, 1997, s. 171).

Ani samotné ženy nemají na tuto problematiku jednotný názor. Řada francouzských žen se domnívá, že otázka feminizace názvů povolání je okrajový problém a že by se na jeho řešení nemělo plýtvat energií. Jedná se především o ženy, které nejsou spjaty s univerzitní půdou či se světem lingvistiky. Například Claude Sarrauteová, francouzská novinářka a spisovatelka, ve své rubrice „*Talo do živého*“ uvádí: „*Většina žen, které udělaly kariéru v typicky mužské profesi, nesouhlasí.*“ Také Simone Veilová,¹⁸ francouzská politička a novinářka, prohlašuje: „*Pokud budeme pro některá povolání mermomocí hledat názvy ženského rodu, degradujeme je. Ostatně najít je není tak jednoduché. Že bychom neměli naléhavější problémy?*“ (GROULT, 1977, s. 171).

Používat nově vzniklé přechýlené tvary odmítají francouzské ženy často s odůvodněním, že jsou nezvyklé nebo je považují dokonce za ošklivé. Jeden takový příklad uvádí i Benoîte Groultová, která hovoří o osmaosmdesátileté Mireille, jenž odpoví novináři na otázku: „*Vy jste skladatelka, madame?*“ skoro vztekla, „*ne, já jsem hudební skladatel. Slovo skladatelka mne přímo děsí*“ (GROULT, 1997, s. 166).

Také média a různé instituce podporují tyto názory. Například Asociace pro obranu a šíření francouzského jazyka (Association de défense et de promotion de la langue française), vedená Philippem de Saint-Robertem, odmítla ženský rod. V jejím měsíčníku *Lettres* se v dubnu 1996 objevil článek *Feminizaciomanie*, kde bylo uvedeno: „*Násilná účelová feminizace všech povolání vzbuzuje úsměv dokonce i u mnohých feministek...*“ (GROULT, 1997, s. 183).

A marseilleské noviny shrnuly obecné mínění těmito slovy: „*Tohle tažení, vedené s naprostou neznalostí lingvistických pravidel, nemá sebemenší význam a zaslouží si umřít na směšnost*“ (GROULT, 1997, s. 171).

Rovněž ustavení terminologické komise pro feminizaci názvů povolání vyvolalo řadu negativních ohlasů: „*Cože? Směšné preciózky budou u šálku čaje tlachat o naší*

18) Simone Veilová předsedala např. Evropskému parlamentu. 18. března 2010 se jako šestá žena v historii stala členkou Francouzské akademie.

*krásné francouzštině?*¹⁹ ironizoval Bruno Frappat, francouzský novinář, v Le Mondu práci komise. Také časopis Figaro Magazine nazval komisi „*komisí nicotnosti, která hodlá nasoukat slovník do sukní*.”²⁰ Dokonce i meteorolog v Libération, Alain Gillot-Pétré, napsal: „*Benoîte Groultová možná dovedla k vítěznému konci křížáckou výpravu s cílem stát se spisovatelkou v ženském rodě. Jenže já si kladu otázku: jaký je mužský rod od rčení ,hledat mouchy’?*”²¹ (GROULT, 2008, s. 221–222).

5.2. Stanovisko Francouzské akademie k feminizaci názvů povolání ve francouzštině

Za největšího odpůrce užívání některých ženských protějšků názvů povolání je ve Francii považována zejména tradičně konzervativní Francouzská akademie.²²

Existuje celá řada článků a dokumentů, které vypovídají o postoji akademiků k tomuto procesu. Hned na první iniciativu vlády ve prospěch feminizace názvů povolání, tzn. ustavení terminologické komise vedené Benoîte Groultovou, reagovala Francouzská akademie zveřejněním Deklarace ze 14. června 1984, v níž její autoři, Georges Dumézil (1898–1986) a Claude Lévi-Strauss (1908–2009), připomněli roli gramatických rodů ve francouzštině: „*Protiklad mezi ženským a mužským rodem ze starých gramatik je nesprávný a bylo by vhodnější užívat termíny „příznakový“ a „bezpříznakový“, přičemž bezpříznakový by byl mužský, jenž by byl neutrální a reprezentoval by oba rody*” (GROULT, 1997, s. 178).

Georges Dumézil neútočil jen proti feminizaci jazyka, ale brojil i proti samotné komisi a její předsedkyni, Benoîte Groultové. V článku pro Nouvel Observateur napsal: „*Politujeme tu chudinku Benoîte Groultovou a její fantazírování. Tyhle dámy, které útočí na podstatu našeho jazyka, mají obrovské mezery ve znalostech indoevropských jazyků. Tvrdí, že výraz paní ta a ta, vynikající vědec, je syntaktická chyba? Co na tom, pokud se to běžně používá*” (GROULT, 1997, s. 170).

Také další články členů Francouzské akademie jsou namířené proti feminizaci. Za všechny můžeme jmenovat *Le sexe des mots* (Pohlaví slov) Jeana François Revela (1924–2006), dopis Maurice Druona (1918–2009) nazvaný *Bon français et féminisation* (Správná francouzština a feminizace) nebo článek *L'Académie française veut laisser les ministres au masculin* (Francouzská akademie chce ponechat ministry v mužském rodě),

který byl uveřejněn 9. ledna 1998 v deníku Le Figaro a pod nímž se podepsali Maurice Druon, Hélène Carrèreová d'Encausse²³ a Hector Bianciotti.²⁴

Nejčastěji zmiňovaným argumentem proti feminizaci je v uvedených dokumentech tzv. generické maskulinum, tzn. užívání podstatných jmen rodu mužského pro souhrnné označení mužů i žen.

21. března 2002 vydává Francouzská akademie další deklaraci nazvanou *Déclaration sur la féminisation des noms de métiers, fonctions, grades et titres*, v níž je rovněž diskutována otázka bezpříznakového rodu. Akademici přicházejí s tvrzením, že profesionální názvosloví zrovnoprávníme tak, že při tvorbě nových výrazů dáme přednost bezpříznakovému rodu, čímž mají na mysli rod mužský. Groultová hovoří v této souvislosti o mizogynském postoji Akademie (GROULT, 1997, s. 168).

6. Argumenty pro a proti feminizaci názvů povolání ve francouzštině

Otázkou zůstává, proč tvoření ženských tvarů od mužských názvů povolání, hodností, titulů a funkcí vzbuzuje i dnes, kdy se počet žen vykonávajících taková povolání značně zvýšil, ve frankofonních zemích (s výjimkou Québecu) tolik negativních reakcí. Vždyť jak uvádějí autoři díla *Femme, j'écris ton nom*, Becquer, Cerquiglini a Cholewka, „*poženštování mužských tvarů je ve francouzštině až na pár výjimek možné*” („à quelques expressions près, elle est grammaticalement possible”, 1999, s. 32).²⁵

Můžeme se také podívat nad tím, proč jsme i dnes svědky jakési nesystematičnosti v jejich užívání, přestože už bylo vydáno tolik doporučení. Jak uvádí Bouchard: „*V témže článku, ve stejných novinách (téhož i různého data), je stejné slovo buď ,poženštěné' nebo ,nepoženštěné', v názvu může být termín přechýlený, zatímco v textu článku se již vyskytuje jen v nepřechýleném tvaru*” („dans un même article, dans un même journal (le même jour, ou à des dates différentes), le même mot est tantôt féminisé, tantôt non féminisé, le titre peut comporter un terme que l'on ne retrouve pas féminisé dans le corps de l'article,” BOUCHARD, et al., 1999, s. 57).

Nejčastějším argumentem pro feminizaci názvů povolání je tvrzení, že jazyk musí odrážet realitu, ve které žijeme. V této souvislosti můžeme citovat Michèle Cottovou, francouzskou novinářku a spisovatelku, která zastává názor, že: „*Jazyk, který není*

19) Text v originálním znění: „*Comment? Des précieuses ridicules allaient papoter sur notre belle langue française autour d'une tasse de thé?*”

20) Text v originálním znění: „*Commission de futilité publique qui entendait enjuponner le vocabulaire.*”

21) Text v originálním znění: „*Benoîte Groult a peut-être gagné sa croisade pour devenir écrivaine. Mais je pose la question : quel est le masculin de l'expression ,enculer les mouches à merde’?*”

22) Francouzskou akademii tvoří 40 členů, kteří jsou voleni nesmrtelně – odtud jejich název nesmrtelní (les immortels). Do současné doby se jich vystřídal více než 700.

23) Je prezidentkou Francouzské akademie. Jakožto historička specializovaná na dějiny Ruska vydala přes dvacet publikací vyznamenaných řadou cen. Roku 1994 byla zvolena poslankyní Evropského parlamentu.

24) Novinář, spisovatel a francouzský akademik argentinsko-italského původu. Členem Francouzské akademie byl zvolen v roce 1996.

25) Někteří odpůrci „poženštování” názvů povolání a funkcí však poukazují na neproduktivnost určitých přípon, jako např. -esse, nebo -eresse a uvádějí, že výrazy „demanderesse, jugesse, libraresse/žadatelka, soudkyně, prodavačka v knihkupectví aj.” jsou archaické.

schopen popsat dnešní skutečnost a který nemá slova, jimiž by pojmenoval nové skutečnosti, je jazyk mrtvý nebo přinejmenším zmrzačený” (GROULT, 1997, s. 167).

Podobně se vyjadřuje i Josette Reyová-Debove (1929–2005),²⁶ která publikovala v roce 1999 v časopise *Le français dans le monde* článek *Féminisation de la langue: une affaire d'usage* (Feminizace jazyka: záležitost zvyku) a v roce 2002 v deníku *Le Monde* stať *Le masculin l'emporte sur le féminin...* (Mužský rod vyhrává nad ženským...). Ve svých článcích tvrdí, že způsob, jakým se vyjadřujeme, a i slovník, který používáme, nesou pořad ještě znaky světa, který byl po staletí ovládnut muži. Reyová-Debove uvádí, že některá slovní spojení nebo výrazy mohou ženy diskriminovat, protože nám buď podsouvají myšlenku, že přítomnost žen je jaksi podřadná nebo výjimečná, anebo tyto výrazy podporují vžitě sexuální stereotypy. Jazyk, kterým mluvíme, by měl ovšem podle Reyové-Debove reflektovat změny ve společnosti. „*Co nemá jméno, jako by neexistovalo. Nazýváme-li ženu architektem, popíráme, že je ženou*” (REY-DEBOVE, 1999, s. 59–60).

Jako nejčastější jazykové argumenty proti feminizaci názvů povolání a funkcí jsou uváděny homonymie a eufonie. Z hlediska homonymie se jedná především o to, že řada ženských protějšků názvů povolání může zároveň označovat názvy strojů (balayeuse/metařka, zametací vůz; faneuse/obracečka sena, obracedlo sena; moissonneuse/žnečka, žací stroj aj.)²⁷ nebo jinou skutečnost (např. „plombière” není jen „instalatérka”, ale i druh ovocné zmrzliny). Homonymie není ale specifickou záležitostí francouzštiny, je přirozeným jevem každého jazyka a správný význam může být specifikován kontextem.

Častým argumentem proti feminizaci je i fakt, že tentýž výraz může označovat i manželku toho, kdo vykonává tuto funkci. V této souvislosti jsou nejčastěji uváděny příklady: „mairesse” jako žena starosty, „ambassadrice” jako žena velvyslance, případně „préfète” či „colonelle” jako žena prefekta, resp. poručíka apod. Postupem času se však i tyto výrazy začaly častěji používat pro ženy, které tato povolání vykonávají. Ale ani v tomto případě se rozhodně nejedná o nějakou novinku. U těchto pojmenování dochází ke stejnému procesu jako již dříve například u slov „boulangère” nebo „pharmacienne”, která také označovala nejprve manželky „pekařů a lékárníků”.

Odpůrci feminizace názvů povolání také často argumentují tzv. eufonií. Přicházejí s tvrzením, že některé výrazy, například sapeuse-pomprière (požárnice-hasička) se hůře vyslovují a lidem nezní dost libozvučně. S tím ale nesouhlasí Benoîte Groultová,

26) Lingvistka a členka Francouzské akademie i mnoha vládních komisí. Založila a řídila nakladatelství, které vydává slovníky *Le Robert*.

27) Proti tomuto argumentu ale mluví fakt, že stejně jsou na tom i některé názvy mužského rodu (například „conditionneur” může znamenat „úpravce zboží” nebo „stroj na úpravu zboží”, případně „klimatizační zařízení”, „promoteur” může označovat „propagátora prodeje” nebo „aktivátor”, „distributeur” „dealera” nebo „automat” apod.).

která se domnívá, že krása nebo údajná ošklivost není žádné kritérium, důležité je, zda je slovo gramaticky správné (GROULT, 1997, s. 173–174).

Většina argumentů proti feminizaci je však sociokulturního charakteru. Podle Becquerové se řada žen domnívá, že ženská pojmenování by je degradovala (BECQUER et al., 1999, s. 32). Z různých anket vyplývá, že přechylování je odmítáno zejména u pojmenování prestižních profesí.

Jak uvádí Groultová: „*Jazyk není jen prostředkem komunikace, ale je i odrazem našich předsudků. Jak ženy mluví, jak se s nimi mluví, jak se o nich mluví, to vše hraje zásadní roli v obraze, který skýtají a ještě víc v obraze, který si vytvářejí samy o sobě*” (GROULT, 1997, s. 166).

7. Jak se promítají probíhající změny v názvech povolání ve francouzských slovnících?

Ve frankofonních zemích se v druhé polovině roku odehrává každoročně stejný rituál. Na trh přicházejí aktualizace tradičních výkladových slovníků renomovaných nakladatelství, jako jsou například *Le Robert*, *Larousse*, *Hachette* aj. Tyto slovníky jsou určeny široké veřejnosti a Francouzi jsou zvyklí do nich často nahlížet. Jak uvádí Walterová: „*Slovník je pro ně pevný bod, o který je možné se opřít v případech pochybnosti, ověřit si, poté, co jsme něco slyšeli nebo uplatnili, zda ten který tvar nebo výraz je správný*” (WALTEROVÁ, 1993, s. 17). Jestliže v něm nějaké slovo nenajdou, domnívají se, že jednoduše neexistuje.

Jedním z důvodů, proč se řada ženských názvů povolání a funkcí neujala anebo se jen těžko prosazuje, může být tedy i jakási nepružnost slovníků. Většina z nich postupuje při zařazování ženských tvarů velice opatrně.²⁸ Například názvy povolání „soudkyně, ministryně, poslankyně” se objevily ve slovníku *Le Petit Larousse* až v roce 1996, a to ještě s následujícími poznámkami: „*V hovorovém jazyce se někdy užívá i v ženském rodě*” (uveдено na konci hesla „ministre”) nebo „*Občas se setkáváme i s tvarem soudkyně a poslankyně*” (u hesel „juge” či „député”). Deník *Le Monde*, který, jak již bylo uvedeno, dříve často zveřejňoval články zaměřené proti feminizaci, zařazení těchto „*případných názvů v ženském rodě, které umožní uniknout násilným mužským tvarům,*” přivítal (GROULT, 1997, s. 184).

Ještě v roce 2003 tentýž slovník neuváděl ženské tvary pro „juge, procureur, gouverneur, marin, officier aj.”²⁹ Jiné názvy povolání v ženském rodě, jako například „présidente, ambassadrice, avocate, députée, sénatrice” již v tomto slovníku ale figurují, a to jako odvozeniny od základních mužských tvarů „président, ambassadeur, avocat, député, sénateur”.³⁰ Nahlédneme-li však do dalších příkladů užití, jako je například „avocat général”

28) Groultová hovoří v této souvislosti o „opatrnosti Siouxů” (GROULT, 1997, s. 184).

29) Tzn. soudce, prokurátor, guvernér, námořník, důstojník.

30) Odpovídající výrazy v češtině: prezident/prezidentka, velvyslanec/velvyslankyně, advokát/advokátka, poslanec/poslankyně, senátor/senátorka.

nebo „président-directeur général“, zjistíme, že v nich už figurují pouze v mužském rodě. Podíváme-li se do slovníků z roku 2007, zjistíme, že u již zmíněného výrazu „procureur“ stále ještě nenajdeme ženský protějšek „procureure“ v Le Petit Larousse, zatímco v Le Petit Robert již ženský tvar figuruje.

Také Francouzská akademie vydává již od roku 1694 svůj slovník. První díl devátého vydání *Dictionnaire de l'Académie* vyšel v roce 1986. V předmluvě k tomuto slovníku Maurice Druon píše: „*Francouzská akademie je pro nové výrazy mnohem pohostinnější, než se tvrdí*“ (WALTEROVÁ, 1993, s. 289). Nabízí se však otázka: Jakými kritérii se řídí Francouzská akademie, když provádí svůj výběr?

Přestože jsme byli na předchozích stránkách svědky výpadů členů Francouzské akademie proti feminizaci názvů povolání, ve zmíněném osmém vydání se již objevila řada názvů profesí v ženském rodě. Francouzská akademie totiž prohlašuje, že nevystupuje proti feminizaci jako takové, ale do svého slovníku zařazuje jen taková pojmenování, jejichž tvoření odpovídá morfologickým pravidlům, jako jsou např. „institutrice, laborantine, chercheuse“ (učitelka, laborantka, badatelka). Brání se však zařazení termínů typu „chercheure, professeure nebo auteure“ (badatelka, profesorka, autorka), protože se domnívá, že jejich tvary nelze jazykově zdůvodnit, neboť přípona mužského rodu -/t/eur je ve francouzštině pro vytvoření ženského protějšku obvykle nahrazována pomocí sufixu -euse nebo -trice. Výjimkou jsou pouze slova, která byla vytvořena od latinských komparativů, například prieure/převorka, supérieure/představená kláštera aj. (<http://www.academie-francaise.fr/langue/questions.html>, 8. 11. 2010).

Samotný fakt, že se ženský protějšek od určitého názvu povolání mužského rodu nevyskytuje ve slovnících, však nemůže být dokladem toho, že se dané slovo v jazyce nevyskytuje. Jedná-li se o výrazy, které odpovídají skutečným potřebám, mají veškeré předpoklady stát se tvary užívanými, protože jsou, jak jsme si již ukázali, ve většině případů v souladu s pravidly tvoření francouzských podstatných jmen. A proto v podstatě nic nebrání tomu, aby přispěly k obohacení lexikální zásoby francouzštiny.

8. Závěrem

Jazykovědci často poukazují na to, že v každém jazyce působí jednak jeho zákony, jednak zvyklosti, na nichž se zakládají pravidla spisovného jazyka. Je zřejmé, že ani v případě francouzštiny není odmítání přechýlených tvarů ženského rodu vázáno na neschopnost jazyka reagovat na změny probíhající ve společnosti, ale právě na odpor některých uživatelů jazyka a jejich předsudky, které jsou v nich hluboce zakořeněny.

Přechylování je odmítáno především u pojmenování prestižních povolání, jako jsou např. „docteur, professeur, directeur.“ Vývoj však ukazuje, že nejspíš i Francie dospěje časem do takového stádia, kdy pojmenování „docteure, professeure, directrice“ nebudou nikoho šokovat a budou běžně užívána (jako je tomu v současné době například v Kanadě), podobně jako běžný Francouz dnes i přes důslednost a místy až extremismus

Francouzské akademie, jež v hojně míře propaguje francouzské ekvivalenty anglicismů, bez problémů používá výrazy „weekend, babysitter, shopping, drinks aj.“, stejně jako francouzská mládež píše stále „e-mail“, zatímco akademici přijímají jen „courriel“.

V době převratných změn, kdy se všechny jazyky musí vypořádat s novými skutečnostmi, tak vstupuje francouzština, podobně jako i ostatní jazyky, do nové éry.

Literatura:

BECQUER, Annie, CERQUIGLINI, Bernard, CHOLEWKA, Nicole (1999): *Femme, j'écris ton nom... Guide d'aide à la féminisation des noms de métiers, grades, fonctions*. Paris: Centre national de la recherche scientifique.
BOIVIN, Michelle (1997): La féminisation du discours : le pourquoi. *Canadian Journal of Women & the Law*: s. 235–268.

BOUCHARD, Pierre, GUILLOTON, Noëlle, VACHON-L'HEUREUX, Pierrette, DE PIETRO, Jean-François, BÉGUELIN, Marie-José, MATHIEU, Marie-Josèphe, MOREAU, Marie-Lousie (1999): *La féminisation des noms de métiers, fonctions, grades ou titres. Au Québec, en Suisse romande, en France et en Communauté française de Belgique*. Bruxelles: Duculot.

GROULT, Benoîte (1997): *Odvážná zpověď*. Paris: Grasset.

GROULT, Benoîte (2008): *Mon évasion*. Paris: Grasset.

HOUEBINE-GRAVAUD, Anne-Marie (1998): *La féminisation des noms de métiers. En français et dans d'autres langues*. Paris: l'Harmattan.

HOUEBINE-GRAVAUD, Anne-Marie (1992): Sur la féminisation des noms de métiers en français contemporain. *Recherches féministes*: s. 153–159.

LABROSSE, Céline (2003): *Pour une langue française non sexiste*. Montréal: Les Intouchables.

La circulaire du 11 mars 1986 relative à la féminisation des noms de métier, fonction, grade ou titre, in: Journal officiel : Lois et décrets, n°6 du 18 mars 1986, s. 4267.

MERLET, Philippe (2003): *Le Petit Larousse*. Paris: Larousse.

POISSON-QUINTON, Sylvie, MIMRAN, Reine, MAHÉO-LE COADIC, Michèle (2007): *Grammaire expliquée du français*. Paris: Clé international.

REY-DEBOVE, Josette (1999): Féminisation de la langue: une affaire d'usage. *Le Français dans le monde* 304, s. 59–60.

VODÁKOVÁ, Alena, VODÁKOVÁ, Olga (2003): *Rod ženský. Kdo jsme, odkud jsme přišly, kam jdeme?* Praha: Sociologické nakladatelství.

WALTEROVÁ, Henriette (1993): *Francouzština známá a neznámá*. Praha: Jan Kanzelsberger.

Internetové zdroje:

Féminisation des noms de métiers en français. [online]. Dostupné z : http://fr.wikipedia.org/wiki/Féminisation_des_noms_de_métiers_en_français (cit. 5. 11. 2010).

FRACCHIOLLA, Béatrice. Anthropologie de la communication : aborder l'enseignement du féminin en FLE - Loi du genre et féminisation des noms de métiers. [online]. Dostupné z : <http://bearfrac.free.fr/FracchiollaBruxellesGenre.pdf> (cit. 10. 11. 2010).

Francouzský antiamerikanismus na přelomu století. [online]. Dostupné z: <http://www.europeum.org/dispatch.php?aid=254> (cit. 5. 11. 2010).

Langue françaises- Questions de langue. [online]. Dostupné z: <http://www.academie-francaise.fr/langue/questions.html> (cit. 8. 11. 2010).

Ať žije ministryně, poslankyně, inženýrka, profesorka...

aneb Feminizace názvů povolání ve francouzském jazyce | Dagmar Kolářiková

Le français résiste, l'allemand collabore. [online]. Dostupné z: <http://www.presseurop.eu/fr/content/article/215001-le-francais-resiste-l-allemand-collabore> (cit. 8. 11. 2010).

«Madame la Ministre» La féminisation des noms en dix questions. [online]. Dostupné z: <http://www.ciep.fr/chroniq/femi/fem.pdf> (cit. 9. 11. 2010).

Mettre au féminin. Guide de féminisation des noms de métier, fonction, grade ou titre. [online]. Dostupné z: <http://www2.cfwb.be/franca/femini/feminin.htm> (cit. 16. 10. 2010).

[OIF genre] – Education nationale et féminisation de la langue. [online]. Dostupné z: <http://genre.franco-phonie.org/spip.php?article465> (cit. 3. 11. 2010).

Pour l'égalité des sexes dans le langage. [online]. Dostupné z: <http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001149/114950mo.pdf> (cit. 30. 10. 2010).

Rapport sur la féminisation des noms de métier, fonction, grade ou titre: document complet remis en octobre 1998 par la Commission générale de terminologie et de néologie. [online]. Dostupné z: <http://www.culture.gouv.fr/culture/dglf/coeter/feminisation/sommaire.html> (cit. 2. 11. 2010).

195—207

rozhovor

Zbyněk Tarant
Dalia Ofer

Zbyněk Tarant

Interview with Professor Dalia Ofer

My first question begins with a quotation from The Encyclopaedia of Jewish Women which sums up your life in the following way: "Having grown up in the shadow of Holocaust, historian Dalia Ofer chose to study multiple aspects of its events and after effects by researching the social and gendered history of the Holocaust and the linguistic and sociological ramifications of the Holocaust on present-day Israel." There are some points in this summary I find very interesting for a Czech reader. For example: what does it mean to research a gendered history of the Holocaust?

Well, I think that what is a little exaggerated is this "growing up in the shadow of the Holocaust". It sounds nice, however... You know, I grew up in Israel to parents who came from Eastern Europe – my mother is from Latvia, my father from Galicia. They had met in Palestine in the early 1930s, before Israel was established, and we didn't really experience the Holocaust. Some brothers and cousins of each of my parents were already in Palestine. But both families were very large – there were about twenty siblings, many of them were left in Latvia and Poland, and most of them perished, they were murdered by the Nazis and their collaborators. The relatives who survived the Nazi massacre came to Palestine/Israel after the war. A few immigrated illegally and others arrived on the basis of some official arrangements. The meetings with these relatives had a great impact on me, and their stories stayed with me for a long time. However, to claim that I grew up "in the shadow of the Holocaust" is far too dramatic.

Now, why a gendered history? Because our whole life is gendered! I mean that we live in a gendered community. Men and women are different. Not only in terms of sex – female and male, but they have different roles and their socialization takes place in a different way. The attitude of the society towards men and women is different. It's true that we nowadays think of a more egalitarian upbringing of boys and girls – nevertheless, even if I look at my own grandchildren, there is a difference between my female grandchildren and my male grandchildren. One part of has certainly something to do with biology, and today's research tells us that more and more about it, but a lot of it still lies in the socialization. For example: what kind of toys do we give to boys and girls, how is a child identified with mother and father, the types of clothes for boys and girls and the colours that are selected for them to wear, all these have a significant influence on one's identity. Our lives are gendered. Going back to the Holocaust research – why should we talk about “the Jew”, in a general way? The Jew was a concept in the racial theory of the Nazis, but in the real life, there were Jews who were different in terms of language and culture, there were rich Jews and poor Jews, there were educated Jews and the uneducated ones. We relate to such social differences or categories, obviously. However, when we say “gender”, there are some people who feel resentment. They connect it with the political movement of women and many men get scared. So let's calm down, we are not going to promote any political agenda in our research. I certainly agree with the cause of women's rights and I personally promote the feminist ideology and the importance of women in society, but as a historian, I am doing research and think of social classification. The Holocaust was an event in history and it is part of the history of all European nations, and, of course, it is a central event in the history of the Jews. The research of the Holocaust doesn't need any unique research tools, we have to use the same research tools we use for all histories: be it medieval history, Czech history, German history, Arab history, anything. As modern historians, we are open to the use of concepts and methods of other social sciences. We use sophisticated methodologies that we borrow from literary studies and from other disciplines. These are the tools of the historian's craft, we don't have anything else, and we often feel that our interpretation is very limited. We have to admit that we do not know, that we are not satisfied with our explanation or with a reconstruction of the events: OK, we just don't know, we don't understand everything and in the future, other historians may come up with a more comprehensive interpretation.

Would you say that your focus is on the individuals during the Holocaust and on their stories?

No, no, no – I think... first of all, I am historian, I am a researcher, I've been a teacher for a number of years, and one's interests and the focus of one's research change. Many reasons may cause changes in one's research agenda and sometimes things just happen. For example, my approach to the gender issues emerged from a meeting with Professor

Lenore Weizmann who is now a friend and a colleague of mine. She came to Israel on a research grant as a sociologist. She was doing feminist research on the United States society and she got involved in gender issues during the Holocaust. She was interested in Jews who were passing as non-Jews, and was intrigued to see the gender differences. I was drawn to the subject through her questions and we started a project together. And then, you know, one thing leads to another. In this project, for example, my interest was to listen to the voices of the people. So I was looking for letters from that time, for journals of women or girls. I realized that while we have many present-day writings on the Holocaust by men, more of the memoirs from the early period after the war were written by women! Why was this, I thought, and it increased my interest to understand how were men and women experiencing the life under the Nazi oppression, what were the means what of expressing one's experience, and so on. So the individual stories or individual voices are important because I think people are important, every history is a history of people. However, you cannot stay with these as a historian. As a historian, you try to reach generalizations, so I take what I am able to utilize from anthropology, particularly from Clifford Geertz's “thick interpretation”. I am looking for the impact of the individual stories on the efforts to reconstruct the more general story, the narrative of the whole society. I think that one who wants to understand human reactions, and in my case it is the reaction of the Jews, the victims, during the Holocaust, one cannot use a mostly quantitative methodology. So I am using a lot of qualitative methodologies that were developed in the narrative analysis in anthropology, and I tried to incorporate them into the historical reconstruction of the Jewish society in East European ghettos, which is my main interest. So the individual is the starting point and an important one, it really draws my interest; however, this is only the starting point. The aim is to understand the society via the individuals and not to neglect other structural factors...

You were talking about some of the authors that influenced you. Who do you think, of people whom you met or read, has influenced your work most?

Well, you know, when you reach the PhD stage, you are already influenced by a large number of your teachers. I mean you don't start with a PhD. You have a bachelor degree, and then you have a master's degree, and you write seminar papers for different professors... For my first degree at the Hebrew university, I studied general history, and for the first few years I couldn't even decide if I wanted to do a major in medieval history or if I wanted to concentrate on the modern period. So I concentrated on both and wrote a lot of seminar papers that dealt with the English peasants on the one hand and then with the Enlightenment, emancipation and Germany and the Weimar Republic on the other hand. There were two very important historians who had great impact on my way of thinking: the late Professor Jacob Talmon who wrote on totalitarianism and on the democratic totalitarianism. The other expert who was very important in the formation of my thinking as a historian and of my analysis was the late Professor Yehoshua Arieli

who worked on the U.S. frontier, on the people who dared to try and do things differently, on the meaning of democracy. I remember his classes where we were reading different texts as extremely important.

In terms of Jewish history, again, there is a great number of historians who influenced my work. One is the late Professor Haim Hillel Ben-Sasson whose research was focused on the Jewish medieval period. Our seminar on the medieval Jewish society in Spain, for example, in particular on the Islamic period, which was entitled "The Golden Age of the Jewish History in Spain", was very, very influential. As far as modern Jewish history is concerned, it was the late Professor Shmuel Ettinger who came from a Communist background and was active as a young man in Palestine. He wrote extensively about modern Jewish history and suggested the model of the centrifugal and centripetal forces that shaped it. He was one of the historians who dared to offer a universal model for the understanding of anti-Semitism. So I was already quite matured when I started to focus on the Holocaust period. And I certainly should not forget Professor Yehuda Bauer who was my mentor and with whom I also wrote my Master's and PhD dissertation.

However, I must say that when I started to work on my PhD and to attend the graduate seminars, many Holocaust survivors were participating in the same classes. These were Holocaust survivors who had been unable to go to the university before and only started their studies later on. Among these participants was, for example, Professor Yisrael Gutman who finally turned out to be a colleague and a dear friend of mine. There was Shalom Cholawski who passed away a short time ago and who wrote a lot about Belarus and contributed significantly to the history of the Jews during the Holocaust in Belarus. And there were many more.

I was sitting with them in seminars and heard their comments. As a young student in my twenties, a born Israeli trying to understand the richness of Eastern Europe I endeavoured to get a feel of the environment, of the physical landscape they were describing and deliberating. At that point I had never been to Eastern Europe – Israelis couldn't travel to Eastern Europe after the war of 1967 because of political reasons. Therefore it was quite a challenge to try to capture some of what the Jews must have experienced in that landscape while escaping or hiding, to imagine the smells and colours of small villages or larger towns. All this was foreign for me. And the knowledge of these unusual students and their familiarity with the geography was immensely inspiring; all those small and large places from Prague and Sudetenland to Warsaw and to Bucharest were like their playground. Their familiarity with Eastern and Central Europe was like my own relationship with Israel, and on top of this was their knowledge of the languages. Each of them knew the native language of their country of origin, German, many of them knew French (this depended on the place where they grew up), and all knew Yiddish and Hebrew. Russian, Polish, Slovak, Czech, Romanian, Bulgarian – these were languages that those people mastered. And I had to struggle with every single foreign language I studied. They also learned English that was obligatory at the Hebrew University. It was an amazing

experience to realize how much effort does it take to be able to understand these faraway countries and the destroyed communities. To put it in the language that we use as teachers: how long is the bridge that we have to cross from where we are, or from where I was, to the place that I wanted to research?

We are talking, for instance, about the Warsaw and the Łódź ghettos and from our position, it seems that they were quite similar. However, these two ghettos were extremely different from each other. And when you consider the smaller places, or second-size ghettos, some of which were open and others were sealed by a wall, you realize how multifaceted the reality was. I was overwhelmed by this fact and attracted to it in a way that is hard to explain. I knew that I was going to go through a great adventure in order to learn. I would like to mention one saying of Yehuda Bauer, who was, as I've already mentioned, my professor and mentor. I admired him immensely – his openness, his capacity to let his students do things and enjoy the success and his ability to give the credit to other people. He told us once that we should read one testimony every week, "so that you will not think in abstractions, such as killing, hunger, etc, and forget the people, the suffering Jews." For me, this is a guideline and I quoted it many, many times to my students and demanded them to do the same. I see this as an extremely important guideline.

What is then Yehuda Bauer's approach to the study of the Holocaust which could be named as the Jerusalem school: first, the Jewish people were not a mere object of history, as you might infer from the way Raoul Hilberg, for example, explained the Holocaust. We should study them as subjects of historical activities. Hilberg's book *The Destruction of European Jews*, which was published in 1959, is a classic. He centred on the German perpetrators and their collaborators and handled the Jews as the objects of the final solution. He attempted to interpret the process of destruction through the process of bureaucracy.

But for Bauer and for what we now call "the Jerusalem school", the Jews were the subject of history and the subject of the historical research, although their actions could not really change the proceeding of the final solution. They were able to struggle for their survival; they were able to manoeuvre with the Nazi orders. However, when the SS made the decision to dismantle a ghetto, the deportation of the Jews to the death camps was unavoidable. And such a huge number of communities vanished! However, you don't write the history from the end, from the destruction: a historian have to walk in the footsteps of the historical protagonist. One should follow the events in detail in order to learn what had happened, how were the Jews living and dying, and what could have been considered normal in these abnormal times. How were mothers, fathers and children endeavouring to protect their families? What might have forced families to disband and the young people to run away to the forests and find shelter, or join the partisans? Looking at the history from this perspective presents the Jews not as an object of Nazi murders, but as the subject of historical research. Of course, the Nazi ideology,

policy and the regime of Nazi occupation are major players in the historical description. Nonetheless, the Jews, with their different capacities, are as important as those factors for our understanding of the destruction, its different stages and the totality of cruelty and inhumanity that was exerted on the Jews.

This historical approach of the Jerusalem school meant a complete turn in the research of the Holocaust. Another historian and also a friend of mine who had a key influence on my work is Professor Yisrael Gutman. Gutman, who is a survivor from the Warsaw ghetto and from a number of concentration camps, went to the university in a later stage of his life and became one of the most prominent historians of the Holocaust. I was fortunate in being his colleague and friend and he had a great impact on my personal and professional growth.

When talking about influences of different historians on my work, we must remember that in the academia, you are part of a community of scholars that includes not only your colleagues, but also your students, in particular the advanced PhD students. There is the ongoing dialogue with other scholars from your own field and from other disciplines in the world. For the academia, the globalization of the intellectual life started much earlier than the economic globalization we know today.

I would also like to mention Raul Hilberg whom I had met before I did my PhD and had long talks with him that proved to be extremely important. There were also other American and German historians who came very often to Israel and we conducted seminars and informal talks of the give-and-take kind: these intellectual relationships were forming in an ongoing process along with my professional development, and my research interests were also taking shape in several directions.

What was your first personal encounter with the Holocaust? When I say the Holocaust, what is the first image from your childhood that pops out in your mind?

Well, my first encounter was very personal. Shortly after the end of the war, I was very, very young then, during the holiday of Sukkoth, a cousin of my father came to visit us. She was a survivor from Poland and had immigrated to Palestine before the State was established. As she could not get a certificate to enter Palestine legally (this was under the British Mandate that limited the number of Jews who could immigrate to Palestine rather strictly), she entered the country in a semi-legal way, through a fictitious marriage with a Jew from Palestine that eventually turned out to be a real marriage. In my eyes, she was the most beautiful young woman, as I now recall her to my memory. She spoke Yiddish which I did not understand and which seemed to me to be a secret language of our parents. She told us her personal story of the war years. She escaped from the ghetto to a forest with her older brother who had already had a family. After a certain period of time in the forest, they were unable to hold on, they returned to the ghetto (to Bochnia) and then they were sent to a forced-labour camp... I certainly didn't understand her story at that time. However, I saw this young, beautiful woman, I heard her stories, without having

any clue of the actual reality and the forest in my imagination echoed childhood stories, such as "The Little Red Riding Hood". When I was growing up in Israel, we had very few trees and the mountains of the country were more or less bare. Therefore a forest was something very romantic. The story of my father's cousin, my aunt, was in my eyes a heroic story, not a story of victimization. I must admit that when I grew up and heard the expression that the Jews in the ghettos "went like sheep to the slaughter", it was an alien perception I did not quite understand. I was suspicious and did not trust that expression, and yet this was a consensus of the time.

...it's the phrase that people "went like sheep to the slaughter"? As far as I remember, Abba Kovner is considered to be its author, isn't he...?

Yes, he is mostly known in relation to this phrase. However, it was also coined by others in a slightly different way. It was used by the members of the "underground" resistance in Krakow, and other people also used it in a slightly different way. He did not mean it as a condemnation of the people, but he wanted to encourage them to resist the Nazis. You know, the origin of the phrase is in the Bible, in the book of Isaiah (see: Iz 53,7), but its meaning is not exactly the same.

And did the people who came from Europe talk about their experience? Did all the people talk?

I can't say all the people: I can only say that the research proves that people were talking about it and that it was a discussed topic. I can give you an example from my own memory and my own family. One of my father's cousins came for a visit with three children: the oldest daughter who was one year older than my older sister, a boy who was one or two years older than I was, and with whom I became very, very friendly, and the younger girl. This younger girl was actually the daughter of a sister of my aunt that had been murdered and she was adopted by her aunt and uncle... They were all together in the forest. I will not go into details, but the story of the murder of the girl's biological mother was not a secret at all. Everything that happened to them was told and retold. And I also remember another family of our relatives who came with their two younger daughters, a little younger than I was – beautiful girls with blue eyes and blond hair, I don't know why blue eyes and blond hair are always considered very beautiful, but it's also like this in Israel. And they were telling their story. So yes, we heard many stories of what happened to the family members in Europe. As a child, I used to ask my father about his life in Sanok and my mother had to tell me about Latvia, but theirs were not "Holocaust stories". But, you know, when you are a child, even if you hear Holocaust stories, you don't have the context and you don't understand the environment exactly. In front of you, you see people that look like all ordinary people around you, who immigrated a number of years after the tragic event and they are full of energy and have a great will to reconstruct their lives and bring up their children. When we heard the stories of our cousins, they sounded to us as quite heroic stories.

Of course, they had their pains, but they had families and they worked very hard to support them. These were very difficult times in Israel, also for the veterans like my family. We were not poor, we belonged to a lower middle class, but to support the family, to provide your children with education, which was not free at that point, required a great effort. I remember people who worked hard, managed and often even did well. They were telling their stories about the life in Israel and in the diaspora before the Holocaust and after it, mostly during family gatherings, more or less in a positive atmosphere. They were very positive people and also optimistic in many respects. These are my personal memories of a child and of a teenager who grew up with in one family with these people. As an adult and a historian, I could certainly give many others insights, but you asked me about my personal experience of such a one who was born and grew up in Israel. These are my memories and my perspective from that period.

There are historians or authors, for instance Tom Segev and others, who say that the period of the 1950s – the early period of the State of Israel – was like a period of silence or suppression of the Holocaust memory. What do you think about this?

You know, I wrote about this quite extensively. Professor Anita Shapira, who is a very important historian of Zionism and Israel, differentiated between the personal and the collective memory. She claimed that people talked frequently about the Holocaust in the private sphere, but less in the public sphere. However, when you follow the public debates of the time, you learn that the Holocaust was visible in legislation, in the commemorations, in the trials with capos or with people who collaborated in the Kastner Affair. It was very much in the air. Yes, it is true that in 1950's, Israel was a society that, in every respect, lived in state of trauma. It was the loss of the families during the Holocaust coupled with the trauma of the loss of sons, daughters, brothers, sisters and parents in the War of Independence. In the War of Independence, 6 000 people died and over 20 000 more were injured. I personally, a nine-year-old at that time, knew that the son of the headmaster of my elementary school and the son of the janitor of the school were both killed in one battle. When I look around my childhood neighbourhood, there were many families that lost their children, or even brothers or fathers. So it was really a traumatized society with a strong sense that these are the great days of miracles. Thanks to the massive immigration that followed in three years, the size of the Israeli population doubled, which did not make life easier. If we compare the great immigration to Israel during the first three years, in 1948–1951, to the immigration to any other country, we never find such a high immigration ratio, never ever! If you think of immigration to the United States or to Argentina in the early 20th century, you have massive immigration waves but never the ratio of the new immigrants to the veteran population as in Israel.

You must also think of the places these people were coming from: there were the Holocaust survivors, about 350 000 of them, and a slightly larger number of Jews that came from Islamic countries with a different culture. It was a multifaceted society

with a lot of problems – no housing, no work, no food, and there was the threatening rhetoric of the Arab states, talking about the second round, namely about another war against Israel. So there was the fear of another war which actually and unfortunately happened in 1956. And once we think of the Arab population – of the Palestinians of Israel – they are also a traumatized society, they were left there, a small minority, while the majority had either escaped or had been deported. So you have a country that was really crammed with very dramatic events and it was necessary to recover from them somehow. At the same time, Israel had to display great energy which was necessary to create a viable economy, to build houses, to expand the school system. One of the first laws was the law about compulsory education, to provide eight years of free education. Just to implement such a law, to fetch the teachers, to have the buildings for schools constructed, to write the textbooks – it was an unimaginable task. Going back to the issue of the Holocaust – yes, it was there, but it occupied a smaller space because other things were occupying the large space.

Today, in the Western societies in general and especially in Israel, the Holocaust captures a sizeable part of the intellectual discourse. The survivors who were pre-occupied with reconstructing their lives can now, after fifty or sixty years, pause and reflect. They were immensely successful and did extremely well. Their second and third generation, the children and grandchildren of the survivors, are among the elites of Israel – in the academia, in industry, in the arts – you find them everywhere. So they can reflect now with security. However, despite the knowledge that we now have about the Holocaust, we are still left with many questions, we cannot understand everything. We may have the details of the story, but to grasp the fact that a third of your people was destructed... that was, in some respect, inconceivable. So there is a paradox: although we know more and we understand more, there is one major, essential gap that you can't catch. How was that possible? You know, I remember that when I was doing my first steps in the research, I was walking in a neighbourhood in Tel Aviv, in Ramat Aviv, which was at the time a rather new neighbourhood with many young people, many young children and playgrounds. I was out there with my little kids on the playground. I hear all the hassle and the noises... and suddenly I thought: "Wow, this was Jewish Warsaw!" Much larger, with all this hassle, the little ones and grown-ups... and now, they're not there any more! They were deported and killed. Is it possible? To take all these people and kill them, it's inconceivable. There is something basic, something essential that a normal, logical, rational mind is unable to grasp. Getting back to your question in relation to Tom Segev: when you find it difficult to accept this painful past, and you know that the main guilt lies with the Germans, the occupation and anti-Semitism, you must still ask why people didn't do more to rescue and to save the Jews, and whether the rescue efforts were serious and central enough. So apart from the Nazis and their collaborators, the Ukraine and Lithuania, what were the Jews in the free world, in Palestine, for example, doing? And Tom Segev decided to blame, to look for the guilty, and I think this is one of the greatest mistake of

Tom Segev, who otherwise deserves a lot of credit for bringing the issue of the Holocaust memory to the public awareness. He was the first one who really started to discuss the problem of how do we remember the Holocaust intellectually. It was his topic and I think that he deserves the credit for it. However, he did not show the openness and true effort required in order to integrate the whole historical complexity.

You have also worked on the rescue efforts of the Yishuv in Istanbul and elsewhere. As far as I know, this topic has always been quite controversial in Israel. Have you sometimes felt yourself caught in these bitter disputes?

No. Well, I was one of the first who dealt with it, so I had the privilege of bringing up many new issues. My Master's dissertation was the first one to study rescue efforts of the Yishuv in a larger context, and then my PhD dissertation was on illegal immigration during the Holocaust. These were the first stages of my work. There were other people who were engaged in the subject, such as the well-known historian Dina Porat, and a number of other historians who also worked on these topics, such as Chava Wagman-Eshkoli, Jechiam Weitz, Tuvia Friling, and more. People were willing to learn. There were disagreements and debates which are invited by every historical discussion. This work opened new issues that had to be studied. For example: when we study illegal immigration, the history of each of the communities has to be studied, and also the environment of the community and the policy of each departure point, for example Romania, Bulgaria or Italy.

I learned the importance of the different languages and how important it was to learn about the background of these communities. It was a challenge and a very important contribution to my professional growth. I remember reading, for the first time, the accounts of people who fled from Poland to Slovakia, from Slovakia to Hungary, from Hungary to Romania. They hoped they might be saved and leave Europe. These were extremely moving stories. There were testimonies of people who reached Hungary or Palestine during the war itself. I can still remember, very vividly, a number of these stories and myself trying to capture the human experience and to put it into the larger political and social context, and how painful all these stories were.

There are many impressive works of yours and one of them is an encyclopaedia called A Comprehensive Historical Encyclopaedia of Jewish Women, of which you are a co-editor. And my question is: why Jewish women, and what is its message?

The message is that when you don't look at the history of women, you don't understand history at all. In order to get an interconnected narrative of Jewish history, any Jewish history – Czech, French or British – you need two voices, of men and of women, and usually you have very little sources on women. I mean the research on women in general, not only in terms of Jewish history. Even Marx said that women were not interesting – that they were only marginal and were not a distinct class. The Nazis thought that the place of women was in the Church, in the kitchen and at home.

The two scholars who initiated the idea of the encyclopaedia were Moshe and Alice Shalvi. Alice Shalvi was the professor of English at the Hebrew university and then she established a very elite high school for religious girls. She is the laureate of the Israel Prize and her husband, Moshe Shalvi, was involved in the publishing of encyclopaedias before, like *Judaica* and others. They suggested that I should join them in this project, together with a very important Jewish historian, the late Paula Hyman from Yale University. We had a large academic committee for each period. It was a huge project and as both Paula Hyman and I were historians specialised on modern Jewish history, we needed specialists on different period and different disciplines. It was a great challenge and it required many decisions: who will be let in and who will be left out? Which women? There was the issue of periodization and many other major questions that were extremely interesting. There were ethical questions as well, such as should the women who converted not out of their own will, but because of the social pressure in the 19th century, be part of our list?

You are visiting Pilsen in order to participate in the colloquium on anti-Semitism, therefore my last question is about the subject of anti-Semitism. Why do you think we should study such a subject? Do you think there is something we should probably change in the way we are studying it?

Well, in my lecture here in Pilsen, I am going to explain how difficult it is for Israelis to understand anti-Semitism. For a person like me, who grew up in Israel and never experienced being a minority and never experienced anti-Semitic assaults, anti-Semitism is hard to perceive. From time to time, when one goes abroad, one hears anti-Semitic remarks here and there. One time, when I was in Russia, for example, in Moscow, I was down in the metro and I didn't know from what exit I should go out. I am always confused in directions. So I asked one person for the directions and since he did not understand English, but did know German, I spoke to him in German. He explained the directions to me and asked: "Are you French?" I said: "No, I am Israeli." And he looked at me and he said: "You are Jewish? You don't have a Jewish nose!" You know, I was astounded and I said: "Really? I am very Jewish! Isn't this a Jewish nose?" And I didn't really want to continue the conversation with this guy. So, suddenly I was confronted with an anti-Jewish stereotype. I was really amused in one respect, but also, you know... For more than seven years, I was the head of the Vidal Sassoon International Centre for the Research of Anti-Semitism. It was a challenge, a great challenge. How to research anti-Semitism? How to explain anti-Semitism? My first step was to adopt an interdisciplinary approach. History, psychology, anthropology, literature, sociology – all these fields of knowledge must become part of the interpretation and to assist our understanding of the phenomenon of anti-Semitism. Anti-Semitism is a very specific, unique manifestation of exclusion and hatred which has many layers. But we have to understand it in its specificity and in its more general context. This is what we try to do in the Centre. I think that in many respects, Yehuda Bauer

did the same, but perhaps it became even more interdisciplinary when I came, and many researchers were part of the Centre. I think this is the way to study it. Now, why to study anti-Semitism? Of course, for Jews, there is no question why. I understand that you are asking why to study it in Pilsen or in Prague, in Czechoslovakia or in Europe...

...why, for example, should the Czechs study anti-Semitism?

Well, first of all, because there were many anti-Semites among them. Recently, in a conference in Tel Aviv, I heard a lecture about the attitude of the Czech people towards Jewish survivors who came back to the Czech Republic. In Czechoslovakia, Jews were asked the same question that the Jewish survivors were asked in Poland: "Wow, you were not murdered? You are still alive?" People were afraid that the Jews would ask to get back their homes and businesses that had been already given to others. Anti-Semitism is a disease of the European culture. Basically, it's a problem for all of us, for all societies that want to exclude others from their midst. Today, there are not so many Jews in the Czech Republic, for obvious reasons. However, when you think of Gypsies, of the Roma people in the Czech Republic and in other parts of Europe, we are going through a very similar experience of exclusion. It's the way of thinking that they don't deserve what we deserve, that "only we are the good ones!" In my country, we face similar problems, despite having the painful Jewish experience with exclusion. I think of our attitude towards Arabs, Israeli Arabs. They are citizens of Israel, but many Israelis approach them as "the others". I'm not blind to the political conflict, but still, I am afraid of such approaches. Let me be clear: I can understand the fact and agree with it that a community or a society wants to keep its particular social or cultural way of life. But there should always be respect to the other and in your effort to guard what you want for yourself, you should not degrade the other only because you want to keep the advantage.

I can understand why Europe is so concerned with Muslim immigrants today, or with Africans. I can see the problems in the economy and many other political and cultural issues that make people concerned. I can also appreciate the wish of the Dutch or of the Belgians to keep whatever their national or cultural tradition may be and what they consider to be their national character. However, I think that we really have to work very hard to grant the same respect to the others and to find a way in which different traditions could live together. I am not sure that multiculturalism grants this solution. If I look at the experience of the United Kingdom or France, two countries that handle multiculturalism differently, I am not satisfied, though I am unable to provide a better solution. In the United Kingdom, multiculturalism endorses the hierarchy in the society. If you, as a child of a new immigrant, do not master the language of the country, if you don't have the skills of the major society, if you are unable to find your way in the modern society, you will remain marginal. I think that the study of the case of anti-Semitism can contribute to

our understanding of how the exclusion policy works, and that it is not only morally wrong, but bad for the society in general and that it may lead to its moral collapse. I strongly believe that every European society should feel obliged to study anti-Semitism.

Thank you very much for the interview.

Rozhovor vedl Mgr. Zbyněk Tarant dne 7. 11. 2011 během návštěvy paní prof. Ofer v Plzni. Návštěva paní profesorky, série mimořádných seminářů a Kolokvium o antisemitismu byly konány v rámci projektu IHISTUD. Autor si přeje vyjádřit poděkování Mgr. Veronice Kramářkové a Bc. Petře Johaně Poncarové za pomoc s přepisem a korekturami rozhovoru. Fotografie byly pořízeny ve Smetanově síni Studijní a vědecké knihovny v Plzni. Autor si tímto přeje vyjádřit poděkování této instituci za velmi vstřícné jednání.

recenze

Lenka Budilová
Marek Jakoubek /
Pavla Horská

Pavla Damohorská /
Věra Tydlitátová

Pavla Horská

Cikánská rodina a příbuzenství

Lenka BUDILOVÁ, Marek JAKOUBEK (eds.), .Ústí n. L., Dryada, nakladatelství Vlasty Králové a Katedra antropologie Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni 2007

Nestane se často, aby zpráva o vědeckém výzkumu romské problematiky v české vysokoškolské instituci byla zpřístupněna na knihkupeckém trhu způsobem, jaký nabídli dva čeští badatelé Západočeské univerzity. Lenka Budilová a Marek Jakoubek nejen že uveřejnili v knize *Cikánská rodina a příbuzenství* zprávu o svých výzkumech včetně vědeckého aparátu: tedy s poznámkami o užití literatury, s odborně zpracovanými grafy apod. K více než 60 stranám svého textu připojili na více než 100 stranách ještě 10 převážně z angličtiny přeložených výzkumných zpráv týkajících se problematiky cikánské rodiny v Anglii (Judith Okely), ve Španělsku (Teresa San Román, Elisa Martin, Juan F. Gamella, Paloma Gay y Blasco), na Slovensku (Arne B. Mann, Emília Horváthová), v Bulharsku (Elena Marušiaková), nebo některých speciálně vybraných otázek této problematiky: *Sociální struktury v romských skupinách* (Lev Čerenkov a Stéphane Laederich), *Cikáni. Příbuzenská terminologie a cena za nevěstu* (Werner Cohn), *Cikánské manželství paruimos a cena za nevěstu* (Patrick Williams).

Je nasnadě, že shromáždění textů k romské otázce v podobě, jak se oběma českým badatelům podařilo, představovalo nemalý problém. Jen samo objasnění, za jakých okolností čeští autoři užívají názvů Cigán a kdy Rom, že název Cikán považovali jejich informátoři za pejorativní apod., vyžadovalo hlubší analýzu dané otázky. Vzhledem k tomu, že většina studií ve sborníku nebyla původně napsána česky, nýbrž anglicky, bulharsky či slovensky, bylo třeba vysvětlit, jaké důvody vedly vydavatele, že nejčastěji volili v překladu do češtiny ekvivalent anglického či španělského názvu slova Cikán. Většina ze

zahraničních studií zaujaly stanovisko podobné názoru Wernera Cohna (str.193): „Cikánské slovo *Rom* znamená manžel, Cikán nebo člověk. Ovšem kategorie „člověk“ tak, jak je užívána v angličtině, nemá v cikánském jazyce přesný ekvivalent.“

Pouze však u studie Budilové a Jakoubka může badatel obeznámený se stavem bádání v Čechách posoudit hloubku záběru a rozhledu po dosavadním vývoji pojednávání otázky. Pro českého i slovenského badatele považuji za velmi přínosné, že editoři sborníku nejen vybrali a přeložili zajímavé výsledky výzkumů o endogamii a exogamii v cikánských komunitách anglických, severoamerických, španělských či bulharských, ale že věnovali pozornost i řadě otázek společných pro analýzu cikánského problému v dnešní tzv. západní civilizaci. Inspiraci, kterou editoři sborníku z těchto zahraničních studií čerpali, velmi bohatě uplatnili ve studii vlastní o poměrech v českých zemích a na Slovensku. Považuji za cenné, že sborník zařazením velké úvodní studie Budilové a Jakoubka získal na významu nejen odborným rozbořem mnohaletého antropologického výzkumu, nýbrž se stal i posud dost vzácnou příležitostí k srovnání výsledků výzkumů českých a mezinárodních. Domnívám se, že právě srovnání se studiemi o případech endogamie a tzv. výměnných příbuzenských sňatcích u severoamerických či španělských Cikánů upevnilo přesvědčení Budilové a Jakoubka o nutnosti zahrnout romantické představy některých českých etnografů o jakési vybájené cikánské velkorodině a studovat rodinné struktury na základě odborně prováděných lokálních sond, schopných rozlišovat skutečnost od představ většinového obyvatelstva o Romech nebo Romů o sobě samotných. Srovnáním s poměry v západoevropských zemích se totiž nabízí nejen srovnání se způsoby společenské segregace romské menšiny v různých kulturních areálech, nýbrž i pátrání po příčinách endogamie v romských komunitách. Ta totiž nemusí být jen výsledkem nedostatku vhodných manželských partnerů v nejbližším okolí, nýbrž i pozůstatkem původní role výměny darů mezi rodinami ženicha a nevěsty jako veřejného důkazu prestižního postavení v komunitě jak otce nevěsty, který byl ženichem obdarován, tak ženicha, který si mohl dovolit významný dar dát. I když české výzkumy se nesetkávají s otázkou daru za nevěstu v cikánských tradicích, alespoň Budilová a Jakoubek o ní nemluví, nemůžeme patrně zcela vyloučit, že zmiňované sňatky „pre čeranki“ (str. 46) mohou být pozůstatkem symboliky daru za nevěstu, ovšem ve formě výměny vzájemných nároků mezi spřízněnými rodinami.

Dík inspiraci ze zahraničních studií, ve sborníku uveřejněných, studie Budilové a Jakoubka se soustřeďuje k sociálně antropologickému či sociologickému pojednání rodiny dnešních Romů a poněkud zanedbává rozměr historický. Ten se objevuje nejvýše tu a tam v poznámce, že určité příbuzenské struktury vytvořené endogamními tendencemi romské rodiny pocházejí z „předválečné doby“ apod. Studie o zahraničních Romech postupují podobně, ba je v nich historický přístup k problému ještě více potlačen. Dokonce ani žádný z autorů si neklade otázku, nakolik romské tradiční postoje k rodinným zvykům, povinnostem a závazkům španělských, anglických či severoamerických Romů jsou způsobeny endogamní rodinou a nakolik odrážejí staré, dnes již opuštěné postoje většinové

populace. Domnívám se, že studie Budilové a Jakoubka přichází s několika i ve srovnání se zahraničními studiemi originálními zjištěními o rodinné koexistenci českých a slovenských Romů založené na příbuzenských svazcích. Je ovšem třeba počítat s tím, že Budilová a Jakoubek se podnětností svých výzkumů dostávají mezi seriózní badatele ostatních humanitních věd a musejí tedy očekávat jejich připomínky, například ze strany demografů, zvyklých pracovat s tzv. „tvrdými“ daty demografické statistiky. Rozdíly v naději na dožití u romské a neromské populace nesporně čekají na objasnění. Vydavatelé sborníku jsou si toho vědomi a odkazují na pokusy o studium romské problematiky u českých demografů, najmě na práce Květy Kalibové. Podobně i české sociologické studie o rodině jsou si vědomy požadavků studia romské problematiky, i když zatím příliš nepokročily v poznávání vztahů v rodinných strukturách Romů, zejména hypotéz o odlišném pojetí rodiny a domácnosti u Romů a u většinové populace. Tím více lze uvítat pokus Budilové a Jakoubka o srovnání se zahraničními výzkumy, jež ukazují trochu jinou cestu studia cikánské rodiny, než na kterou jsme u českých badatelů většinou zvyklí.

Prezentace knihy vydané Budilovou a Jakoubkem, k níž i fotografie pořídil badatel o romské otázce (Tomáš Hirt), jistě vzbudí pozornost nejen odborných, nýbrž také laických čtenářů. I ti naleznou, zejména v zahraničních příspěvcích, pro sebe zajímavé stránky. Rozhodně si odnesou z četby větší důvod k zamyšlení nad romskou otázkou, než jim poskytují novinové články většinou psané bez odborné erudice. Nicméně celkový dojem z publikace o cikánské rodině může nejlépe posoudit především čtenář hlouběji obeznámený s obecným antropologickým výzkumem. Tomu neujde předně zjištění, že čeští autoři postupovali kvalifikovaně se znalostí mezinárodní problematiky i dosavadní odborné literatury, zároveň však též konstatování, že odborná literatura o romské rodině má ještě mnohá bílá místa v důsledku nedostatku základního výzkumu, a to jak u nás, tak i v zahraničí.

Lenka BUDILOVÁ & Marek JAKOUBEK (eds.), Ústí nad Labem, Dryada, nakladatelství Vlasty Králové a Katedra antropologie Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni 2007, 207 str., 1 příl., ISBN 978-80-87025-11-6.

Věra Tydlitátová

Šma Jisra 'el

Pavla DAMOHORSKÁ

Disertační práce Pavly Damohorské se zabývá stěžejní částí židovské liturgie, vyznáním jednoty Hospodina a oddanosti pouze jemu jedinému celým srdcem, celou duší a celou myslí. Jde o možná nejznámější liturgický text, a proto se nabízí mnoho způsobů, jak jeho reflexi zpracovat.

Autorka se postupně vymezuje proti striktnímu a jednostrannému pojetí náboženskému, textově kritickému, historickému, liturgickému a podobně. Její opatrnost před určitým redukcionismem lze chápat, zvláště chce-li uchopit téma komplexně v jeho mnohvrstevnatosti. Nicméně vzhledem k omezenému rozsahu této studie je snaha výklad liturgického textu Šma rozšířit na různé přístupy zaplácena jistou nutnou povrchností. Vzhledem k tomu, že jde o téma v českém prostředí takto komplexně dosud nezpracované, lze jistou povrchnost omluvit například pedagogickým zájmem poskytnout studentům judaistiky základní náčrt problému, na druhé straně může být stejná věc na škodu vzhledem k tomu, že možná po mnoho dalších let již nebude příležitost toto téma zpracovat hlouběji a komplexněji na přiměřeně velké ploše.

Oceňuji, že autorka pojala text Šma nikoliv v úzkém významu základních biblických textů, ale zahrnula do svých studií i související texty recitované při ranní a večerní bohoslužbě. Práce jistě přináší mnoho zajímavých informací sebraných z našich i cizojazyčných pramenů a utříděných do přehledné struktury. Na druhé straně právě práci s prameny považuji za nejproblematičtější z celé jistě chvályhodné práce autorky. V textu jsou mnohdy obecně zmiňovány autoři a teze, u nichž nenalezneme přesný odkaz, např.

„dle některých badatelů...“, „některými křesťanskými teology...“, „dle mých informací...“, „Dle rabínů na člověka B-h neukládá...“, „Mystici však uvádějí...“ atd. Jinde je sice uvedeno dílo nebo autor, ale opět bez bližšího odkazu, ačkoliv právě přesný odkaz by byl velmi cennou informací. Např.: „Maimonides v Hilchot kri'at Šma...“, „vyzdvihoval německý učenec D. Leimdoerfer univerzální poselství Šma...“ atd. Takových míst je v celé práci poměrně hodně, nelze je proto všechna uvést, působí však nejen rušivě, ale čtenář mnohdy lituje, že nemůže další zajímavé informace dohledat obvyklým způsobem.

Také seznam užitých pramenů a použité sekundární literatury působí dosti chudě a mnohdy zaráží hojně užívání popularizačních zdrojů, např. sice skvělá, ale opravdu stručná učebnice Františka Kunetky „Budeš se radovat před Hospodinem, svým Bohem“, je určena primárně studentům pro první setkání s židovskou liturgií a významem svátků a těžko ji lze pokládat za relevantní zdroj pro disertační práci. Podobně výrazný autor židovsko-křesťanského dialogu Pinchas Lapide je spíše popularizátorem, stejně tak M. R. Wilson a jiní autoři uvedení v bibliografii, respektive popularizační jsou jejich díla zde užitá.

Za nejproblematictější, což ovšem sama autorka uznává, lze pokládat závěrečné části studie, které jsou věnovány postavení Šma v křesťanství, eventuálně jeho vliv na vývoj křesťanské teologie, případně na mezináboženský dialog. Závěry autorky působí tak, jako by chtěla podpořit tezi o spřízněnosti obou náboženství mimo jiných rysů na základě Šma, a tomuto záměru pak podřizuje svoji argumentaci. I zde by tyto argumenty působily přesvědčivěji, kdyby byly podepřeny přesnými odkazy, a nikoliv obecnými tvrzeními typu: „křesťanští kabalisté argumentovali opět texty Starého zákona, tentokrát na obranu trinitárního dogmatu.“ Stejně málo přesvědčivě působí například obecné tvrzení, že „mnozí křesťané dodnes považují...“ (str. 123) Hlavní argumenty o reflexi Šma ve spojitosti s trinitárním učením pak nacházíme zejména u křesťanských kabalistů, kteří ovšem byli vždy na okraji oficiální teologie (a mnohdy již za oním okrajem).

Za zmínku stojí, i když snad na okraji, terminologie užívaná v této studii. Autorka po vzoru ortodoxních židovských autorů používá neúplnou formu jména B-h a označení občanský letopočet, na druhé straně užívá termín Starý zákon, tedy termín užívaný výhradně křesťanskými autory. Pokud užíváme židovskou terminologii, očekávala bych spíše označení Tanach.

Práci Pavly Damohorské lze přijmout jako potřebnou studijní pomůcku a zajímavou práci z oboru judaistiky. S lítostí však lze uvést celou řadu výše zmíněných výhrad k nedostatkům vynuceným snad spěchem při zpracování, které kvalitu této publikace snižují. Obávám se, že potřeba komplexní a důkladně zpracované studie v českém jazyce dosud trvá a že si na takovou práci budeme ještě muset nějaký čas počkat.

DAMOHORSKÁ, Pavla: Šma Jisra 'el, Praha, Karolinum 2006, brož., 150 str., 1. vydání, cena 145 Kč.

REDAKČNÍ RADA ACT FAKULTY FILOZOFICKÉ ZÁPADOČESKÉ UNIVERZITY V PLZNI**Šéfredaktor:**

Prof. RNDr. Ivo Budil, Ph.D., DSc. (Katedra antropologických a historických věd, FF ZČU)

Odpovědná redaktorka:

Miroslava Šusová

Redakční rada:

Doc. PhDr. Nikolaj Demjančuk, CSc. (Katedra filozofie, FF ZČU)

Doc. PhDr. Marie Fenclová, CSc. (Katedra románských jazyků, FF ZČU)

Prof. John Garrard, Ph.D. (ESPACH, University of Salford, Velká Británie)

Doc. Pavel Hošek, Th.D. (Evangelická teologická fakulta UK, Praha)

PhDr. Mgr. Marek Jakoubek, Ph.D. (Katedra antropologických a historických věd, FF ZČU)

Doc. PhDr. Petr Koťátko, CSc. (Filosofický ústav AV ČR, Praha)

Prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc. (Historický ústav Filozofické fakulty, Jihočeská univerzita)

Prof. RNDr. Jaroslav Malina, DrSc. (Přírodovědecká fakulta, Masarykova univerzita Brno)

Prof. PhDr. Evžen Neustupný, CSc. (Katedra archeologie, FF ZČU)

Doc. Vladimír Penčev, Ph.D. (Ústav pro folklor Bulharské akademie věd, Blagoevgrad, Bulharsko)

Doc. PhDr. Milada Polišenská, Ph.D. (Anglo-americká vysoká škola, o. p. s., Praha)

Prof. PhDr. Aleš Skřivan, CSc., (Ústav světových dějin, FF UK, Praha)

Doc. PhDr. Pavel Vařeka, Ph.D. (Katedra archeologie, FF ZČU)

AUTOŘI

Prof. RNDr. Ivo Budil, Ph.D., DSc.
Katedra antropologických
a historických věd FF ZČU
budil@ksa.zcu.cz

PhDr. Ivona Mišterová, Ph.D.
Katedra anglického jazyka FF ZČU
yvonne@kaj.zcu.cz

PhDr. Mgr. Marek Jakoubek, Ph.D.
Katedra antropologických
a historických věd FF ZČU
jakoubek@ksa.zcu.cz

PhDr. Miloš Ševčík, Ph.D.
Katedra filozofie FF ZČU
sevcik@kfi.zcu.cz

RNDr. Vladimír Blažek, CSc.
Katedra antropologických
a historických věd FF ZČU
Blazek.Vladimir@seznam.cz

Mgr. Jaroslav Pavelka, Ph.D.
Katedra archeologie FF ZČU
japetos@kar.zcu.cz

Mgr. Jiří Orna
Západočeské muzeum v Plzni
odd. starších dějin
jorna@zcm.cz

Mgr. Adéla Jůnová Macková
ÚHSD, FF UK
mackovija@volny.cz

Mgr. et Mgr. Veronika Dulíková
Český egyptologický ústav FF UK
veronikadulik@email.cz

Luděk Vacín, Ph.D.
Postdoctoral Research Fellow
Max Planck Institute for the History of Science
Berlin, Germany
lvacin@mpiwg-berlin.mpg.de

PhDr. Miroslav Melčák, Ph.D.
Orientální ústav AV ČR
melcak@site.cas.cz

PhDr. Dagmar Kolářiková, Ph.D.
Katedra románských jazyků FF ZČU
kolariko@kro.zcu.cz

PhDr. Pavla Horská, CSc.

Mgr. Věra Tydlitátová, Th.D.
Katedra blízkovýchodních studií FF ZČU
tydli@kbs.zcu.cz

Mgr. Zbyněk Tarant
Katedra blízkovýchodních studií FF ZČU
persi@centrum.cz

Vydává Západočeská Univerzita v Plzni

Ivo T. Budil, editor

Registrace MKČR E 19585
Datum vydání: 31. 12. 2011
Vychází třikrát ročně.

Grafický design Štěpánka Bláhovcová
Sazba Petra Husková
Fotografie na titulní straně a na str. 194
Filip Šach

ISSN 1802-0364

